

Міністерство освіти і науки України
Дніпродзержинський державний технічний університет

Дисертацією є рукопис

Кравцов Юрій Сергійович

УДК 37.01: 130.2

**СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ
ПРАВОВОЇ ОСВІТИ**

09.00.03 – соціальна філософія и філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант:

Конох Микола Семенович,
доктор філософських наук, професор

Дніпродзержинськ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ»	13
1.1. Еволюція філософських поглядів на природу соціальної реальності....	13
1.2. Онтологічні основи соціальної реальності.....	75
Висновки до першого розділу.....	109
РОЗДІЛ II. ВІРТУАЛЬНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ	113
2.1. Філософія соціальної комунікації як концептуальне ядро теорії.....	113
2.2. Комунікативна модель суспільної реальності: про можливість.....	130
2.3. Дискурсивна модель комунікації і проблема суспільних симулякрів.	156
Висновки до другого розділу.....	173
РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	179
3.1. Філософський аналіз поняття «інформація».....	179

3.2. Специфіка моделювання віртуальних форм суспільних взаємодій в інформаційному суспільстві.....	195
3.3. Зміни установок гуманітарної освіти в умовах становлення інформаційного суспільства.....	209
Висновки до третього розділу.....	229
РОЗДІЛ IV. МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДИНИ 233	
4.1. Антиномічний характер взаємовідношень моралі і права.....	233
4.2. Етична складова правової реальності: діалог суцього і належного.....	251
Висновки до четвертого розділу.....	269
РОЗДІЛ V. ЗМІНИ У ПРАВОВІЙ ОСВІТІ – ВИМОГА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ, ЯКА ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ 274	
5.1. Світоглядне призначення освіти у процесі правової ідентифікації людини.....	274
5.2. Зміни у правовому полі освіти і нові правові вимоги в українському освітньому просторі.....	312
5.3. Формування нової парадигми правового знання, як системна трансформація вітчизняної правової освіти.....	327
5.4. Важелі зростання значимості права в сучасній освіті й вихованні в українському суспільстві.....	345
Висновки до п'ятого розділу.....	356
ВИСНОВКИ 359	
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	370

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. У процесі трансформації сучасного українського суспільства відбувається докорінна зміна ролі соціальної філософії, однією з фундаментальних суспільних засад якої є освоєння нових підходів до аналізу соціальної реальності.

Практична значущість дослідження соціальної реальності визначається тим, що це поняття включає всі характеристики людського буття. Змінна сучасна соціальна реальність стає все більш важкодоступною для однозначного опису, моделювання і прогнозування з її такими рисами, як розупорядкованість, нестійкість, спонтанність тощо. Сучасні дискусії про те, як нова соціальна реальність породжує нові механізми людської взаємодії і викликає до життя нову методологію соціального пізнання, а також про роль методологічних процедур в побудові реальності приводять до комплексного, синтезуючого розгляду феномену соціальної реальності.

Введення в гуманітарний дискурс нової картини людини потребує іншої концептуалізації, переходу до міждисциплінарної методології та до синтетичних філософсько-культурологічних досліджень. Неподільне домінування в науковому середовищі якої-небудь однієї методологічної парадигми змінилося плюралістичністю постнекласичного знання. Зміну освітньої парадигми (від педагогічної «машини» як засобу педагогічної дії до розуміння освіти як сфери стратегічного розвитку, новий досвід побудови і реалізації освітніх програм розвитку фахівця) пов'язують із перебудовою суспільства, що реформується, «від культури корисності до культури гідності». Одна з актуальних вимог часу, що витікає в першу чергу з чисто прагматичних причин – розробка теорії і механізмів (технологій) правової освіти і виховання, що, у свою чергу, з'явиться стимулом до впровадження законності й дотримання прав людини.

Дослідження теоретико-методологічних проблем освіти дозволяє заповнити когнітивно-концептуальний вакуум, який має місце у розвитку сучасного філософського знання. Актуальність і важливість означеного кола проблем, їх недостатня теоретична розробка й виступили в якості підстави для постановки **наукової проблеми** даного дисертаційного дослідження, яка полягає у визначенні феномену соціальної реальності в контексті правової освіти, що знаходить свій вияв у здійсненні комплексного осмислення соціального крізь призму трансформацій в системі правової освіти. Це дозволило запропонувати комплементарну концепцію соціальної реальності, у межах якої суспільство подається як особливий вимір буття людини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалась в рамках науково-дослідницької роботи кафедри філософії та права Дніпродзержинського державного технічного університету «Інноваційні методології дослідження філософії освіти в Україні» (держ. реєстрація № 0113U003717), одним з виконавців якої є дисертант. Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради університету, протокол №3 від 26.09.2013 р.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу феномена соціальної реальності, що змінюється, сформулювати і обґрунтувати соціально-філософську концепцію зміни правової освіти в умовах посттоталітарних трансформацій.

Відповідно до поставленої мети передбачається вирішення таких задач:

- дослідити методологічні орієнтири філософського осмислення соціальної реальності на основі аналізу предметної специфіки і динаміки історичного розвитку наукового знання;
- проаналізувати процес історико-філософського дискурсу поняття «соціальна реальність»;
- розкрити мовну природу онтології соціальної реальності;
- виявити теоретичний фундамент теорії комунікації як концептуального ядра прикладних соціальних дисциплін;
- відстежити події введення в гуманітарний дискурс однієї з нових, постнекласичних епістемічних підстав – нового розуміння людини, що означає перегляд місця людини в гуманітарному дискурсі;
- здійснити феноменологічний аналіз правової реальності шляхом виявлення основних її сенсів;
- обґрунтувати ідею необхідності змін у правовій освіті як результату трансформацій у правовій реальності.

Об'єктом дослідження є формування нової онтології соціального як складного багатогранного феномена та його функціонування в суспільстві, що трансформується.

Предметом дослідження є соціальна реальність у єдності її універсально-граничних вимірів: світоглядно-методологічного, соціокультурного, онтологічного, антропологічного, аксіологічного, та її вплив на трансформації в системі правової освіти.

Методологічні основи та методи дисертаційного дослідження.

Методологічною основою дослідження є, по-перше, сукупність класичних засобів філософського аналізу і рефлексії, по-друге, герменевтико-феноменологічна процедура виявлення сенсу, по-третє, логіко-діалектичний аналіз досліджуваного предмету, по-четверте, посткласичний принцип додатковості описів.

У роботі надається пріоритет екзистенційно-антропологічному підходу, що здійснюється в межах позиції інтерсуб'єктивності при врахуванні самостійного значення і доповнення інших підходів.

Аналіз досліджуваної проблеми обґрунтований використанням загальнонаукових і спеціальних підходів і методів дослідження, що дозволяє виявити сутність соціально-філософського феномену соціальної реальності у контексті правової освіти.

Порівняльно-критичний аналіз дав можливість дослідити різноманітні концептуалізації соціальної реальності в історико-філософському просторі. Екзистенціально-феноменологічний підхід забезпечив розкриття смислу сучасного розуміння соціальної реальності у її комунікативній формі. Герменевтичний метод був використаний при дослідженні онтологічного виміру комунікації. Діалектичний метод застосовувався у формі аналізу категоріальних переходів належне-сутність, сутність-існування, абстрактне-конкретне, принципу суперечності при аналізі різних сторін соціальної реальності й принципу наповнення як способу розв'язання цих суперечностей. Феноменологічний метод мав важливе значення при дослідженні структури соціальної реальності та смислової структури суспільної свідомості.

Метод розумового моделювання використовувався при формулюванні теоретичної конструкції інформаційного суспільства.

Оскільки підходи до вивчення людини, її поведінки й мислення в соціальній філософії відзначаються концептуальною різноманітністю, теоретичні узагальнення й аналіз емпіричних даних проводилися переважно з позицій системного та порівняльно-історичного підходів.

У дослідженні значною мірою використовувався методологічний потенціал праць відомих дослідників у галузі філософії права: Р. Дворкіна, Х. Харта та інших, а також праць, в яких вчені активно звертаються до рефлексії права: К.- О. Апель, Ю. Хабермас, П. Рікер, Р. Рорті, Дж. Роулз, В. В. Плавич, О. А. Івакін та інші.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в філософській рефлексії історичного, культурологічного, соціально-психологічного, інтелектуально-духовного феномену України в контексті постнекласичної онтології соціальної реальності.

Вперше:

–здійснено комплексне дослідження соціальної реальності у контексті правової освіти як моделі правової компетентності особи, яка організовує освітній простір, та ґрунтується на уявленні про саморух суб'єкта освітнього процесу. В умовах трансформації суспільства соціально-філософське призначення правової освіти є одним з найважливіших компонентів соціальної реальності, яка динамічно змінюється;

–встановлено, що на основі історико-генетичної реконструкції можна виявити та дослідити умови, при яких став можливим перехід від розуміння зовнішнього світу як сукупності речей до погляду на світ як на реальність;

–запропонована віртуальна інтерпретація соціальної реальності в контексті правової освіти як моделі комунікації ґрунтується на уявленні про гуманітарне вимірювання інформаційного суспільства і пріоритети сучасної гуманітарної освіти.

Уточнено:

– взаємозв'язок дискурсивної моделі комунікації та проблеми суспільних симулякрів зі специфікою моделювання віртуальних форм суспільних взаємодій в інформаційному суспільстві. Нормативні підстави комунікації як експлікації комунікативного потенціалу мовних структур дозволяють розглядати реальну комунікацію з позицій дереалізації комунікативної реальності, в якій виникає інше, більш досконале комунікативне співтовариство, яке є віртуальним. Модель комунікативного процесу виражається як нелінійна динаміка соціокультурних систем, в якій інформація змінює динаміку комунікативного простору, створюючи при цьому нову модель практичного дискурсу.

– уявлення про проблеми розвитку сучасної правової реальності; механізм відтворення права можна представити крізь його діалогічну природу, що розуміється в онтологічному сенсі як взаємообумовленість протилежних моментів права;

– специфіку моделювання віртуальних форм суспільних взаємодій в інформаційному суспільстві та на рівні дослідження проаналізовано особливості парадоксу феноменологічної інтерпретації співвідношення реальності соціальної і реальності віртуальної. Людина живе і комунікує в умовах включеності в простір гіпертексту, ранжуючи потенційних комунікативних партнерів, та будує свій фрагмент соціальної віртуальної реальності. Особливого місця в аналізі віртуального співтовариства набувають уявлення, що виражають збіг способу конституювання феноменальної та трансцендентальної дійсності суб'єкта в її абсолютну інтерсуб'єктивну якість і спосіб побудови віртуальної реальності за допомогою людської свідомості та її опредметнення в багатовимірний простір, який вміщує інформаційні масиви практично безмежної глибини, що самовідтворюються;

–основні відмінності між класичними та некласичними соціальними теоріями у сфері онтології є різне розуміння природи соціальних об'єктів: у перших – соціальні об'єкти розуміються в контексті оптичної (просторової) метафори, тоді як у других – соціальна реіфікація розглядається як підсумок інтерпретуючої діяльності людей;

–вагомість соціальної реальності, яка конституюється навколо вектора глобального інтересу людського роду, який керує пізнанням. Соціальна онтологія, що народжується при цьому, оформлюється навколо трьох сенсових вісей, що сполучають інтереси і знання: 1) соціальна реальність як сукупність знань та умінь, що дозволяють людям здійснювати колективний технічний контроль над зовнішнім світом; 2) соціальна реальність як сукупність унікальних соціальних подій, тобто символічний універсум, що створює інтерпретативну базу для взаєморозуміння і взаємодії; 3) соціальна реальність як сукупність значень, що задають можливості для звільнення людини від сил, гіпостазованих її діяльністю;

–значення соціальної реальності, що конституюється мовою і що конституює мову, проводиться і відтворюється практиками агентів-акторів.

Знайшли подальший розвиток наступні положення:

– історичний розвиток уявлень про соціальну реальність з необхідністю потребує змін онтологічного статусу правової реальності відповідно до нового розуміння мови і комунікації. Мова, виконуючи роль «проміжної» соціальної реальності та формуючи соціальний простір, де індивід здійснює «переклад» з мови однієї ситуації на мову іншої, стає практичним правовим ресурсом узгодження інтересів індивідів, яке здійснюється у формі правового діалогу рівноправних партнерів;

–для всіх класичних онтологій, у тому числі й соціальних, визначальне значення мав вибір між двома можливими моделями світу: перша модель розглядала світ як єдине ціле, де універсальне є законом для всього одиничного, друга визначала світ як сукупність унікальних явищ і подій. Лінгвістичний поворот дозволив зняти концептуальні опозиції «унікальне-універсальне», «зовнішнє-внутрішнє» і «каузальне-телеологічне»;

–комунікативна модель суспільної реальності припускає можливість аутентичного опису інформаційного суспільства, в якому створення єдиного інформаційного простору, що забезпечує доступ кожного індивіда до інформаційних ресурсів цивілізації, виступає в якості однієї з базових онтологічних характеристик проблемного поля освіти як єдиного освітнього простору, як сукупність просторово-часових і соціально-культурних умов розвитку освітнього процесу. В такому суспільстві освіта виступає як модус духовного виробництва та модифікує соціальну систему.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Отримані результати аргументують цілісне уявлення про соціальну реальність, що уможливило значне збагачення змісту і методологічних підстав соціально-філософського дискурсу в Україні з урахуванням як світового досвіду, так і власної культурної традиції стосовно аналізу актуальних проблем перехідних суспільств. Положення і результати роботи мають використовуватися в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при критичній оцінці та обґрунтуванні концепції реформи правової освіти і аналізу процесу її здійснення; при підготовці підручників і навчальних посібників з соціальної філософії, філософії освіти, у викладанні курсу філософії права, соціальної філософії, а також при викладі окремих тем курсів з філософії і соціології права.

Апробація результатів дослідження. Результати і висновки дослідження доповідалися на наукових засіданнях кафедри філософії і права, міжкафедральному семінарі Дніпродзержинського державного технічного університету.

Основні положення та результати дослідження повідомлялися та обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях: III міжнародна конференція «Проблеми гуманітаризації вищої освіти». – Суми-Бердянськ, 2002 р.; IV Всеукраїнська науково-методична конференція «Комп'ютерне моделювання та інформаційні технології в науці, економіці та освіті». – Кривий Ріг, 2002 р.; II Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Східні слов'яни: історія, мова, культура, переклад». – Дніпропетровськ, 2003 р.; XII міжнародна конференція «Про роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості». – Донецьк, 2003 р.; IV міжнародна конференція «Проблеми гуманітаризації вищої освіти». – Суми-Бердянськ, 2003 р.; V Всеукраїнська науково-методична конференція «Впровадження нових інформаційних технологій навчання». – Запоріжжя, 2005 р.; Міжнародна науково-теоретична конференція «Ідентичність у сучасному соціумі». – Донецьк, листопад, 2006 р.; Науково-практична конференція «Сучасне світорозуміння». – Дніпропетровськ, 2007 р.; Міжнародна науково-практична конференція «Філософія освіти у контексті історико-філософського знання». – Дніпропетровськ, травень, 2008 р.; VI Международная конференция «Стратегия качества в промышленности и образовании». – Варна, Болгария, 4-11 июня, 2010 г.; Міжнародна наукова конференція «Традиції та інновації в науці та освіті XXI століття». – Одеса, вересень-жовтень, 2010 р.; Міжнародна наукова конференція «Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку». – Дніпропетровськ, жовтень, 2010 р.; Всеукраїнські педагогічні читання «Гуманна педагогіка у вищій школі». – Дніпропетровськ, листопад, 2010 р.; XXVI International Scientific and Practical Conference «Moral and aesthetic development vector of modern culture» and the II stage of Research Analytic Championship in culturology, arhitecture, art history and philosophical sciences. – London, June 11-15, 2012; XXXVII International Scientific and Practical Conference «Moral and aesthetic development vector of modern culture» and the II stage of Research Analytic Championship in culturology, arhitecture, art history

and philosophical sciences. – London, Desember 5-10, 2012; Міжнародна наукова конференція «Традиції та інновації в науці та освіті XXI століття». – Одеса, жовтень, 2012 р.; V міжнародна науково-практична конференція «Освітній процес: погляд з середини». – Дніпропетровськ, 20-21 грудня, 2013 р.; VIII Международная научно-практическая конференция. – Москва, 26-27 декабря, 2013 г.; Всеукраїнська наукова конференція «Освіта та соціалізація особистості». – Одеса-Дніпродзержинськ, 25-26 березня, 2014 р.; II Міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті А. І. Кавалерова «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання». – Одеса, 29-30 травня, 2014 р.

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані в 4 монографіях (3 у співавторстві, внесок співавторів рівнозначний); один навчальний посібник; 23 статтях у фахових виданнях з філософських наук, 9 матеріалах та тезах доповідей і 20 виступах на наукових та науково-методичних конференціях.

РОЗДІЛ I

ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ»

1.1. Еволюція філософських поглядів на природу соціальної реальності

Трансформаційні процеси, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, охопили всі сфери життєдіяльності людини, проникаючи в її свідомість, повсякденне життя, у переконання, ламаючи при цьому моральні принципи, ідеали, інтереси, потреби, нарешті, всю систему цінностей. І хоча термін «трансформація», який латинською «transformatio» перекладається як «перетворення», «перебудова», «реформування», тобто позначає досить спокійний і мирний процес, у реальності ж він проходить, як усі ми сьогодні бачимо, досить гостро, суперечливо, іноді з важкими ускладненнями як для окремого індивіда, так і для суспільства в цілому. Двадцяте століття було надзвичайно багатим на трансформації у всіх сферах суспільства і на всіх просторах. Це був період вершини і заходу індустріального суспільства і зародження нового, постіндустріального.

Глибока трансформація суспільства є символом, змістом сучасної епохи. В сучасній літературі цей термін використовують для позначення змін в суспільстві за останні двісті років, маючи на увазі перехід від традиційного суспільства до індустріального. Термін «трансформація» – це не просто синонім термінів «розвиток», «зміни», «перетворення», «модернізація» і інші, а самостійна соціологічна категорія теорії соціального розвитку. Ця категорія описує особливий стан суспільства, при якому відбуваються якісні зміни форм соціальних зв'язків, типу і способів розвитку. Трансформація включає компоненти модернізації, постмодернізації, традиційного відступу. Таке поєднання здавалося б несумісних процесів без категорії «трансформація суспільства» виглядало б еkleктичним, механістичним, якби трансформація розглядалась би незалежно від глобалізації.

Філософські погляди на соціальну реальність історично розвивалися у декількох напрямках. По-перше – це напрям з'ясування проблеми реального існування двох соціальних субстанцій, по-друге – напрям вироблення уявлення про методи конституювання соціальної реальності.

Перший напрям з'ясовує проблеми реального існування двох соціальних субстанцій: суспільства (об'єкту) і особи (суб'єкту), причому довгий час під кутом їх зіставлення. Ці точки зору на соціальну реальність отримали у С. Л. Франка назви: «універсалістської» (суспільство у цьому випадку є вичерпною сукупністю вхідних в його склад індивідів) і «сингулярістської» (атомістичної) – тут єдиною реальністю є соціальний атом, тобто людина [320, с. 38].

Свій початок витoki обох переконань беруть із Стародавньої Греції. Універсалістський характер носять соціально-філософські погляди Платона й Аристотеля. Так Платон порівнює суспільство з «великою людиною», яка є самостійною реальністю, що має свою гармонію. Держава виникає оскільки, оскільки будь-який з громадян не є автархічним та самодостатнім і потребує допомоги багатьох інших. Платон говорить про залежність від матеріальних чинників (їжі, одягу, житла), від послуг тих людей, які повинні охороняти і захищати поліс від тих, хто уміє практично управляти. На думку Аристотеля, не суспільство похідно від людини, а, навпаки, людина залежить від суспільства. У роботі «Політика» він відзначає: «Держава існує за природою і за природою переує кожній людині; оскільки остання, опинившись в ізольованому стані, не є істотою самодостатньою, то її відношення до держави таке ж, як відношення будь-якої частини до свого цілого» [20, с. 379].

Ідеї «соціального атомізму» (сингулярізму) також знайшли прояв в античній думці, зокрема у поглядах Епікура і його школи. Держава по суті є релятивним інститутом, що виникає з договору громадян з причини його корисності й не має абсолютного значення. В моральних заповідях Епікура знайшла вираз позиція, що політичне життя не збагачує людину, але, більш того, дезорієнтує її. Античний філософ закликає звернутися до самого себе, а не до натовпу; ховатися і таїтися.

Відомий філософ О. В. Халапсіс пише: «На ранніх стадіях розвитку суспільства творча меншість і правляча меншість – це майже одне і те ж. Кесар є одночасно жрець, суддя і воєначальник. У всі часи правителі прагнули зберегти за собою монополію на знання, тримаючи під своїм контролем, відповідно, і можливість творчості. Чим більше їм це вдається, тим більше священною і незбагненою влада представляється в очах підданих. Сакралізація влади відбувається не лише в прямо постулює її божественний характер суспільствах, але і в будь-якої тоталітарної державі, де правитель якщо й не має прямої божественної санкції, то володіє надприродною мудрістю і т.п. (часто «вождь» одночасно «учитель»); мало змінюється суть справи в разі, якщо функції правителя виконує правляча організація»[329, с. 96].

Універсалістичним по суті є Середньовічний християнський світогляд. В основі його є уявлення про «Град божий» і «Град земний». Відповідно до Августина Блаженного, два різновиди любові породжують два гради: любов до себе, аж до презирства до Бога, народжує земний град; любов до Бога, аж до повного самозабуття, народжує град небесний. Перша підносить саме себе, друга – Бога. Перша шукає людську славу, друга спрямована до вищої слави Бога. Бог як вища реальність – це перший шар, другий шар реальності утворюють люди, що живуть з Богом. Разом вони утворюють «Град небесний».

В науці Нового часу (XVII ст.), коли відбулася перша наукова революція (Г. Галілей, М. Коперник, І. Кеплер, І. Ньютон та інші), елементами, фактами науки почали визнаватися не будь-які чуттєво сприймані події, а факти особливі, такі, що тлумачать (які піддаються інтерпретації). Вперше емпірична галузь науки будувалася як особливий прошарок наукової картини світу, в якій функціонують ідеальні об'єкти нового типу – теоретичні конструкти і наукові моделі. Вінцем даного типу пізнання визнається ньютонівська механіка, що поклала початок сучасному природознавству і затвердила ідеальний образ «природодослідника». Класична наука (класичне природознавство) – система знань і способів його отримання, побудована на абстракції суб'єкта, що пізнає, винесеного за межі самого процесу пізнання і тим більше пізнаваного об'єкту.

Слід звернути увагу на те, що світ у відповідній класичній картині світу представлявся як сукупність атомів (речових, конкретних і окремих), що існують в порожньому просторі поряд з людиною. Особливо на те, що людина і світ – це як би дві різні речі (людина і світ), дві незалежні один від одного реальності. У науковій картині реальності класичного природознавства факти і елементи реальності речові і субстанціональні, вони відокремлені не тільки від суб'єкта, але і один від одного.

І головне, що у результаті першої наукової революції сама наукова діяльність перестала бути вотчиною еліти споглядальників і перетворилася на доступне будь-якій освіченій людині рутинне експериментування з якими завгодно матеріальними предметами. Завдяки розвинутому методу систематичного експерименту природознавство стало незалежним від християнської церкви і схоластичної філософії. Його майже перестає цікавити сутність (субстанція) речей, перевага віддається функціональному поясненню предметів. Наука укріплювала свою автономію за допомогою академій, лабораторій і міжнародної кооперації. Тим самим революційна наука увійшла до конфронтації з пануючою в суспільстві християнсько-церковною ідеологією.

Врешті-решт окультизм і його найближча «рідня» були практично вигнані з природознавства, чому немало сприяла християнська церква. Проте в природничих науках до цих пір залишаються паранаукові відгалуження, що підготовуються з містичних, магічних і герметичних джерел. В наші дні паранаука знов набирає силу, намагається вийти з тіні і конкурувати з «нормальною» наукою. В епоху першої наукової революції обидві ці гілки науки знаходилися в синкретичній єдності, потім вони відокремилися одна від одної. За законом заперечення заперечення вони, ймовірно, знов зімкнуться, і тоді треба чекати нової наукової революції. Явною ознакою нинішньої революції в природознавстві служить ідеологічна боротьба, що посилюється, між фізиками-ортодоксами і адептами модної гіпотези про торсіонне поле. Вважається, що це поле віртуально утворюється обертанням елементарних часток і є найфундаментальнішим. Його наділяють таємничою здатністю породжувати всі відомі типи фізичних взаємодій. Своє відкриття єдиного торсіонного поля фізики-революціонери тлумачать як виявлення того самого божественного уселенського розуму, який завжди так наполегливо шукають окультисти [237, с.176-177].

Розвиток сингуляризму ми знову починаємо спостерігати в епоху Ренесансу. П. Гасенді й Т. Гоббс відновлюють матеріалістичний атомізм Епікура. Гоббс хоч і вважає суспільство Левіафаном, величезним цілим тілом, але підкреслює, що це тіло – штучне, складене для подолання природної роздробленості окремих індивідів, «боротьби всіх проти всіх» [79, с.76]. В результаті в XVIII столітті переважає уявлення про суспільство як штучний результат «суспільного договору», свідомої угоди між окремими людьми.

Друга наукова революція відбулася в XVIII – першій половині XIX ст., коли виникла дисциплінарна будова науки. Механістична картина світу втратила статус загальнонаукової, специфічні картини світу з'явилися в біології, хімії і інших галузях знання. Ці стадії розвитку науки відповідають формі методологічної рефлексії над наукою, яка носить назву «онтологізм». Почала складатися система прикладних і інженерно-технічних наук, що виконують роль посередника між фундаментальними знаннями і виробництвом. Особливу увагу слід приділити співвідношенню суб'єктивного і об'єктивного знання в теоріях пізнання. Вироблення критеріїв розрізнення об'єктивного і суб'єктивного в результатах пізнання – найважливіші напрями методології науки в XX сторіччі. Наукове знання – як об'єктивно встановлені факти або надіндивідуальні схеми пізнання і теоретизування, що стоять за їх отриманням, – є опосередкованим. Суб'єктивне знання – це система уявлень суб'єкта про те, що він знає безпосередньо, тобто про те, що отримано в результаті безпосереднього спостереження за зовнішнім світом або у внутрішньому плані руху думки. [142, с. 35]. Хоча об'єктивне знання неможливе зовні або безвідносно до суб'єктивного, логіка і зростання його не можуть описуватися психологічними концепціями. У теорії пізнання Д. Юма була закладена подвійність у відношенні до процесу і результатів наукового знання. З одного боку, все, що потім представлено в науковому знанні, спочатку представлено як знання суб'єктивне. З іншого боку, закони індукції дозволяють будувати людині узагальнення, передбачаючи те, що відбуватиметься за тих же умов в майбутньому, тобто як логічні закони вони дозволяють людині розкривати об'єктивне знання.

Пізніше І. Кант ввів у науковий обіг поняття антиномій, враховуючи нерозв'язність проблеми перенесення суб'єктивно відтвореного знання на об'єктивний стан речей в світі. Антиномії – це однаково доказові думки, що суперечать один одному і є можливими відповідями на питання, які ставила раціональна космологія, зокрема:

- про скінченність або нескінченність світу в часі і просторі;
- про закон причинності або свободу причинності.

М. К. Мамардашвілі вважав, що насправді проблему причинної детерміації поставив ще Р. Декарт, а І. Кант, який безпосередньо не спирався на Р. Декарта, «відтворив картезіанську революцію в самовизначенні думки», переформулював проблему таким чином: «чи існує причинний зв'язок між А і Б в загальному вигляді?» [184, с. 100-101].

Обґрунтування Р. Декартом теорії безперервного творіння світу ставило під питання саме розуміння причинності і можливості пізнання цього світу. Кант вписав в неї бракуючу ланку – «природжені ідеї».

К. Поппер найчіткіше виразив позицію, згідно якої не можна змішувати закони індивідуального пізнання і закони розвитку науки як пізнання, що веде до об'єктивного знання. Він, розглядаючи основні етапи становлення проблеми можливості об'єктивного знання, показав необхідність чітко розрізняти логічне і психологічне трактування законів індукції.

Індуктивно закони не виводяться, тому що ніяка повторюваність сама по собі не робить подію необхідною. Ця необхідність розкривається в іншому контексті – представленості сутнісного в одиничному. Індукція – узагальнення від окремого до загального – нічого не говорить про сутнісне, тобто не може розкривати закон. Інше питання, що індуктивно виявлені закономірності можуть враховуватися в процесі побудови наукових гіпотез. Сама ж гіпотеза означатиме настання здогадки про те сутнісне, що лежить в основі повторюваності.

Відчуття упевненості, або віра, – ось та підстава, згідно якій людина робить індуктивні висновки. Вона вірить, що якщо подія багато разів наступала, то при тих же обставинах слід чекати її настання і надалі. Потреба людини в закономірностях, їх очікування – інша передумова, що штовхає людину у напрямі індуктивної побудови наукового знання. Таким чином, проблему індукції можна трактувати як проблему виникнення прагматичної віри в щось, тісно пов'язане з дією і з вибором між можливими альтернативами.[139, с. 38].

У логічну постановку проблеми індукції критерій віри не входить. І та подія, в настання якої людина не вірить, не включається нею в схему висновку (як не відповідне прагматичній вірі). К. Поппер демонструє це на прикладі відомого індуктивного висновку, пов'язаного з очікуванням будь-якої людини, що завтра знов зійде сонце. Сонце може завтра все-таки не зійти, наприклад, тому що сонце може вибухнути, так що ніякого завтра не буде. Звичайно, таку можливість не слід розглядати «серйозно», тобто прагматично, тому що вона не припускає ніяких дій з нашої сторони: ми просто нічого не можемо тут поробити [250, с. 384].

Отже, об'єктивне знання не зводиться до емпірично вивірених закономірностей. При цьому виникають дві проблеми. Перша – проблема об'єктивного спостерігача. У некласичний період розвитку науки вона почала обговорюватися як проблема спотворення знання в процесі пізнання його суб'єктом, як залежність наукового знання від використовуваного методу. Друга – проблема істинності наукового знання. І тут в методології обговоренню підлягали різні аспекти проблеми істинності.

З одного боку, це проблема існування законів (у яких і представлено об'єктивне знання) саме як суб'єктивно сформульованих, тобто тих, що не існують незалежно від суб'єкта, що пізнає. Закони встановлюються людиною поза актом пізнання, тобто «в природі» вони не існують («об'єктивно» означає тут – поза актом їх встановлення). З іншого боку, це проблема включеності критеріїв об'єктивного (як надіндивідуального і сутнісного знання) вже в процес суб'єктивного пізнання.

У зв'язку з останньою постановкою проблеми повернемося до класичної стадії представлення наукового знання. Ми бачимо, що проблема об'єктивного знання так чи інакше виявляється зв'язаною з розумінням того, що таке раціональність (у пізнанні). У історії Нового часу декартівське *cogito* («мислю» з думки-буття – «мислю, отже, існую») перетворилося на ідею гармонії, яку назвали раціональністю. Латинське *ratio* означає «пропорція», «міра». Саме духовне зусилля втілює невизначеність в якусь гармонію, тобто думка вириває людину з хаосу – хаосу незнання. М. Мамардашвілі обговорює перший з виділених аспектів – можливість осмислення устрою світу («інтелігібельність»), вводячи далі уявлення про роль культури і науки як механізмів відтворення надіндивідуального знання. Таке сучасне розуміння раціоналізму виводить його за рамки окремого філософського напрямку.

Проте спочатку розглянемо ті істотні кроки у виробленні критеріїв об'єктивного, такого, що не зводиться до суб'єктивного (емпіричного) знання, які зробила німецька класична філософія. І. Кант вклав критерії об'єктивності в самі схеми пізнання людиною навколишнього світу. У його ідеалістичній теорії пізнання вимірювання (категорії) простору і часу дані людині апіорі. І раціональність пізнання існує вже в самому процесі отримання емпіричних даних. Діяти ж з раціонально прийнятими законами можна і поза контекстом індуктивних доказів. І. Кант додав юмівському закону індукції статус закону, що діє апіорі. Він розділив всі пропозиції, у тому числі і наукові вислови, по-перше, по критерію їх простоти. Для оцінки істинності висловів важливо, що істинність або помилковість простих висловів можна встановити в рамках логіки, або числення висловів. По-друге, він запропонував розглядати будь-яку пропозицію або вислів по критерію їх претензій на істинність, або вірність, як апіорні і апостеріорні.

Апіорні вислови – це вислови, що не потребують емпіричної перевірки, оскільки вони спочатку приймаються як вірні. Апостеріорні вислови – це емпірично підтримані, емпірично вірні вислови. Апіорні аналітичні вислови є вірними за визначенням. Проте неясно, чи можуть бути синтетичні вислови вірними апіорі? Кант відповів, що так, можуть. Синтетичними і вірними апіорі він вважав арифметику, геометрію і принцип причинності (тобто значну частину ньютонівської фізики). При цьому він виходив з того, що людський інтелект винаходить і накладає свої закони на «плотську трясовину» [114, с. 128], наводячи тим самим лад в природі. Раціональність задана, таким чином, в апіорних структурах пізнання людини. К. Поппер указує, що ця зухвала теорія звалилася в той момент, коли стало ясным, що в новій картині світу ньютонівська теорія, у свою чергу, є лише однією з гіпотез, а не апіорним знанням.

Ми можемо зробити висновок, якщо згідно теорії пізнання Канта об'єктивне існує в суб'єктивному (за допомогою апріорного знання), то в неklasичних парадигмах суб'єктивне виявилось включеним в процес створення об'єктивного.

У творах Г. Гегеля, О. Конта, К. Маркса з'являється ідея про пріоритет суспільства над особою, яка об'єднує таких різнорідних мислителів. Таким чином, після краху раціоналістичного індивідуалізму з початку XIX століття знову стала переважати ідеологія соціального універсалізму. Цей період характеризується як би рівновагою обох напрямів соціально-філософської думки. На рубежі XIX-XX століть лінію універсалізму продовжили Е. Дюркгейм та Т. Парсонс, до «сингуляристів» можна віднести Г. Тарда і Р. Зіммеля. Таким чином, цей період характеризується як би рівновагою обох напрямів соціально-філософської думки. Зокрема, Е. Дюркгейм висунув положення, згідно з яким істотною межею соціальної реальності є її зовнішній, – по відношенню до людини – характер; «навіть способи мислення, діяльності й відчуття, які склалися в суспільстві, що знаходяться поза індивідом і наділені примусовою силою» [94, с. 48] нав'язуються індивідові. Зокрема, примушення суспільства виступає як виконання індивідумом певних соціальних ролей. Навіть якщо схеми такої дії приймаються людиною, вони все одно зовнішні для неї, бо не вона їх видає, помічає Дюркгейм. Таким чином, цей період характеризується як би рівновагою обох напрямів соціально-філософської думки.

Новий час приніс значні успіхи у пізнанні природної основи людини. З'являється нова наука – філософська антропологія. Теорія еволюції знищила довільні межі між різними формами органічного життя. Світ культури та світ цивілізацій стали вважати сутнісними властивостями, які виділяють людину з світу природи. Актуальним стає питання – що лежить в основі людської природи? Філософська думка дає різні відповіді: у Ф. Ніцше – це воля до влади, у З. Фрейда – це сексуальний інстинкт, у К. Маркса – це економічний інтерес.

Засновник теорії філософської антропології М. Шелер у своїй книзі «Положення людини в космосі» (1929 р.) – представив широку програму пізнання людини у всій повноті її буття. Значну увагу М. Шелер звертає на біопсихічний світ, мова йде про особливе положення людини серед живих істот. Загальними рисами живого світу є саморух, самоформування, самодиференціювання, самообмеження у просторі та часі, вони володіють для себе – і всередині себе буттям, в якому вони є самі собою. Людина «сполучає в собі всі сутнісні ступені наявного буття взагалі, а особливо – життя, і, принаймні, в тому, що стосується сутнісних сфер, вся природа приходить в ній до самої концентрованої єдності свого буття» [344, с. 139].

Потім М. Шелер ставить питання: а що ж відрізняє людину від тварин в сутнісному відношенні? Може інтелект і здібність до вибору? Але вони вже є – хай у меншому ступені – у вищих тварин. Автор робить парадоксальний висновок: принцип, що робить людину людиною, лежить поза тим, що ми можемо назвати життям, більш того, він протилежний життю. Ім'я цьому принципу – дух; йому властива екзистенціальна незв'язність, свобода, відчуженість від примушення, від тиску, від залежності від органічного (від життя). «Зосередження, самосвідомість, здатність і можливість опредмечування початкового опору вабленню утворюють, таким чином, одну нерозривну структуру, яка властива лише людині» [344, с. 139]. «Людина – це істота, що перевершує саму себе і світ. Дух є єдине буття, яке не може саме стати предметом, і він є чиста і безпредметна актуальність, його буття полягає лише у вільному здійсненні його актів» [344, с. 140].

Самостійна біологічна концепція виникає у процесі розвитку антропологічних ідей. Її представник А. Гелен стверджує те, що людина виступає як біологічно незавершена істота (у неї бракує інстинктів) і, отже, вона не закріплена в тваринно-біологічній організації; перед нею виникає необхідність шукати відмінні від тварин засоби відтворення соціального життя. Дія, культура і співтовариство – ось що відрізняє людину від тварин. «Те, що людина створює культуру, відрізняє її від будь-якої тварини і одночасно її визначає... Немає тварин, що живуть передбачливою діяльною зміною стихійної природи, немає тварин, що мають моральність і дисципліну» [71, с. 164]. Положення про біоантропологічну зумовленість культурних форм знаходить у А. Гелена прояв в трактуванні соціального життя як епіфеномену вітальних підстав, в побудові плюралістичної етики, яка розглядає етичну поведінку з двох сторін, – біологічної (а тому із застосуванням специфічних біологічних категорій) і культурно-історичної (тобто з урахуванням духовності людини).

Таким чином, з моменту виникнення філософської антропології в соціально-філософському знанні затверджується, в тій або іншій формі, уявлення про наявність двох соціальних реальностей, якими є, з одного боку, будь-який різновид соціальності, з іншого боку, людська індивідуальність.

Іншим напрямом становлення філософського розуміння соціальної реальності стало вироблення уявлення про методи конституювання соціальної реальності, яке також бере початок з античної філософії. Ранні версії соціального знання виникли у формі етичних або політичних концепцій античності, в формі яких виступають початкові версії соціального знання, які характеризуються абстрактним підходом і ототожненням соціального з політичним, коли під державою розумілося суспільство, і, відповідно, всі відповіді давалися в юридичних і політичних термінах.

Такий підхід, на перший погляд, не залишає місця імовірнісним методам пізнання, однак аналіз категорії випадковості, особливо тісно зв'язаний з різного роду невизначеними ситуаціями, займає в античній науці і філософії велике місце. Аподиктичне, доказове знання, тобто знання, що трактує про необхідно істинне, Аристотель протиставляє знанню діалектичному і евристичному, одержаному за допомогою висновків, заснованих на проблематичних посиленнях. На думку Аристотеля, це знання досягається за допомогою методів, які більш здатні переконувати і запевняти, а не доводити. Діалектичне і евристичне знання через проблематичний характер посилення пов'язуються з невизначеними ситуаціями, і таким чином невизначеність входить в наукове пізнання. Аристотель ставить види невизначеності, в залежність від тих або інших аспектів розуміння випадкового, можливого. Він вважає, що невизначені ситуації, оскільки вони пов'язані з випадковістю, не можуть бути предметом доказового знання. «Про випадкове немає знання, заснованого на доказі. Бо випадкове не є ні те, що необхідно буває, ні те, що буває в більшості випадків, але воно є щось таке, що відбувається крім того і іншого» [19, с. 308].

Аристотель в «Другій аналітиці» дає характеристику двом типам знання про дійсність: загальному і необхідному, доведеному знанню про суть і приватну думку. Він позитивно вирішує питання про можливість науки дати визначення поняття вірогідності на основі того, що те, що «буває в більшості випадків» і те, що «необхідно буває», пов'язане з самою природою речей. Невизначеність цього вислову Аристотель вважає за можливе елімінувати за допомогою поняття вірогідності, яке він ввів, і в якому деякі дослідники бачать прообраз сучасного статистичного поняття вірогідності. Дійсно, він говорить: «...те, про що відомо, що в більшості випадків таким-то чином відбувається або не відбувається, існує або не існує, – це є вірогідне» [18, с. 252]. На наш погляд, це визначення є спробою обмежити сферу застосування поняття «вірогідність» в порівнянні ні чим не обмеженою сферою застосування інтуїтивного поняття вірогідності. Стверджувати, що аристотелівське поняття вірогідності є статистичним, або прообразом статистичного поняття вірогідності, було б натяжкою. Про це говорить, зокрема, приклад, який використовує Аристотель, ілюструючи вищенаведене визначення: «...вірогідно, наприклад, що заздрісники ненавидять, а ті, що люблять – прихильні» [18, с. 252.].

Аристотель вводить поняття необхідності середнього терміну, який є необхідним для побудови логічної форми. Цей середній термін він застосовує тоді, коли мова йде про те, що можливо в більшості випадків. У випадкових невизначених ситуаціях такий критерій, на думку Аристотеля, неможливий.

В подальший період логіка діалектичного і евристичного знання, не зважаючи на роботи Аристотеля, не отримала розвитку. Розвиток же логіки аподиктичного знання ми бачимо в працях Піррона, якого вважають родоначальником античного скептицизму. Його учні приходять до висновку, що не існує такого дійсного уявлення, яке виключило б помилкове. Пірроніки (Тімон, Кратес, Аркезілай, Карнеад) вважали, що достовірне знання природи речей зовсім не є необхідною умовою розумної поведінки - для цього цілком достатньо вірогідного знання і здорового глузду. Зокрема Карнеад визнавав три ступені вірогідності: 1) вірогідність окремого уявлення; 2) вірогідність уявлення, посилена його зв'язком з багатьма іншими уявленнями; 3) вірогідність уявлення, що всебічно підкріплена зв'язком з іншими вірогідними уявленнями (останній ступінь вірогідності необхідний для ухвалення найбільш важливих рішень). Згідно його поглядом, мудра людина уникає здійснення помилки шляхом того, що утримується від згоди в цілому, але в тому, що стосується практичних дій, вона може слідувати «вірогідності». Карнеад вживає «вірогідність» в сенсі невизначеної істини, як життєвий орієнтир [269, с. 80-83].

Філософському скептицизму далеко не відразу вдалося зробити пролом в стіні схоластичного догматизму, у XVI столітті він ще не поколивав уявлення про досяжність абсолютно достовірного фізичного знання про світ, тому що природничі науки того часу не набули достатнього розвитку. Вчені епохи Відродження були все ще прихильні до ідеї знання як абсолютно достовірного знання, в їх діяльності немає ні найменшої потреби в серйозному використанні імовірнісних понять.

У перехідну епоху XVI-XVII століть пірроніки істиною вважали лише безпомилково точне і вичерпно повне знання про який-небудь об'єкт, проте, вони не визнавали такого високого статусу ні за одним відомим положенням сучасної їм науки. В області раціонального, заснованого на досвіді пізнання, визнавалась лише можливість відносного, вірогідного знання, яке допускає уточнення, вдосконалення.

У цьому плані концепцію знання таких мислителів, як Ф. Бекон і Г. Галілей, можна назвати «перехідною»: з одного боку, висувається традиційний античний ідеал абсолютно достовірного знання, але з іншого боку, передбачається (особливо послідовно – Ф. Беконом), що ця досконала істина пізнається не відразу, не цілком, а є «дочкою часу» і плодом колективних зусиль. Таким чином, готувалася інша, імовірнісна концепція пізнання, що сформується в методології науки у середині XVII століття.

В процесі подальшого розвитку гносеологічного мислення традиційний аристотелівський ідеал абсолютної достовірності, доведеність природничо-наукового знання доповнюється гіпотетичною, імовірнісною концепцією знання про світ. Так, Г. Лейбніц указує на необхідність створення нового виду логіки, який займався б ступенями вірогідності, оскільки античні філософи не надавали достатньої уваги цьому питанню. Наприклад, Аристотель задовольнявся приведенням у відомий порядок деяких розподілених по загальним місцям правил, але не дав необхідного критерію для зважування шансів і для складання на підставі їх твердої думки. Г. Лейбніц створює такий критерій. У класичній теорії вірогідності їм був знаменитий принцип недостатньої підстави. Його перше формулювання належить Г. Лейбніцу: рівно враховувати рівноцінні припущення. Хоча зрозуміло, що сфера практичного використання цього принципу дуже вузька. У більшості явищ, залежних або від дії сил природних, або від волі людей він не застосовується. Вчення про вірогідність ми також знаходимо у роботах П.-С. Лапласа, який визначав вірогідність як відношення числа випадків тих, що сприяють до всіх можливих випадків. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що прийшов час імовірнісної концепції пізнання.

В порівнянні з критерієм аристотелівської імовірнісної логіки, критерій класичної теорії вірогідності, що є більш визначеним в деякій вузькій сфері, стає, навпаки, менш визначеним поза її межами. Класична теорія вірогідності користується набагато точнішим визначенням поняття вірогідності. Впродовж півтора сторіч, перш ніж стати суворим поняттям, вживаним в гносеології і науці, «вірогідність» активно функціонувала як категорія культури. Вона поповнювалася новими термінами, які належали не філософському і науковому знанню, а області риторики, практичного, буденного життя, а саме такими поняттями як «думка», «правдоподібність», «припущення», «ступінь згоди». За допомогою категорії «вірогідність» осмислювалися явища самих різних сфер – моральності, політики, мистецтва, теології, юриспруденції. У середині XVII століття ця категорія стала застосовуватися у сфері природничих наук, наприклад у фізиці в якості оцінки правдоподібності гіпотез. Б. Паскаль, Х. Гюйгенс та інші займаються математичною теорією вірогідності. У цей же час Г. Лейбніц представляє своєрідну ієрархію «реальностей».

Слід звернути увагу на роботу Г. Лейбніца «Монадологія», в якій в процесі доказу існування Бога, автор підкреслює, що оскільки Бог є вища, загальна і необхідна субстанція, яка містить в собі стільки реальності, скільки можливо, то реальність і абсолютна монада – суть одне.

«Таким чином, остання причина речей повинна знаходитися в необхідній субстанції, в якій багатовідмінність змін знаходиться в вищій ступені, як в джерелі; і це ми називаємо Богом. А оскільки ця субстанція є достатня підстава для всієї цієї різноманітності, яка притому всюди знаходиться у взаємному зв'язку, то існує тільки один Бог, і цього Бога достатньо. Звідси можна зробити висновок, що ця вища субстанція, яка єдина, загальна і необхідна, оскільки немає нічого поза нею, що було б незалежно від неї, і так як вона є простий наслідок можливого буття, повинна бути непричетна межах і містити в собі стільки реальності, скільки можливо» [161, с. 419-420].

Аналізуючи реальність, поміщаючи її в абсолютну монаду, Г. Лейбніц, проте не дає чіткого визначення реальності. Визнаючи монади духовними сутностями, мислитель знімає питання про матеріальність або нематеріальність реального. Замість названої протилежності ми бачимо протиставлення реальності позитивної і реальності негативної: «Бог абсолютно досконалий, оскільки досконалість є не що інше, як величина позитивної реальності, узятої в суворому сенсі, без тих меж, які існують в речах, які нею володіють» [Там же, с. 420]. Таким чином, Г. Лейбніц представляє своєрідну ієрархію «реальностей»:

1. Реальність, яка вимірюється абсолютно нескінченною досконалістю, а значить співпадає з абсолютною монадою, яка є при цьому її еманациєю.

2. Реальність, яка, витікаючи з абсолютної монади, обмежується в речах, недосконалих через те, що «недосконалість свою вони мають від своєї власної природи, яка не здатна бути без меж» [161, с. 420].

Творцям класичної теорії вірогідності доводилося вирішувати не тільки такі задачі, де був застосований принцип недостатньої підстави. «У більшому числі випадків, – пише П.-С. Лаплас, – і це найважливіші випадки аналізу випадковостей – можливості простих подій невідомі, і ми вимушені шукати в минулих подіях вказівок, якими ми могли б керуватися в наших припущеннях щодо причин, від яких вони залежать» [158, с. 53]. П.-С. Лаплас розглядає вірогідність як результат обмеженості пізнавальних здібностей людини, а не як властивість об'єктів: у природі існує «жорсткий» причинний детермінізм, в ній немає місця невизначеності, яка властива лише пізнанню і виразом якої є імовірнісні методи. Підставу для встановлення рівномірності певних подій класики теорії вірогідності бачили в тому факті, що ні про одну з подій ми не знаємо більше, ніж про іншу. Або, «випадки однаково можливі тоді, коли їх існування для нас однаково невизначено» [158, с. 53]. У цьому «рівномірному розподілі незнання» і полягає суть принципу недостатньої підстави.

Поступово поняття «вірогідність» починає вторгатися в сферу, де впродовж багатьох століть царювала абсолютна достовірність, до середини XVII століття воно з абсолютного перетворюється на відносне. Нова експериментальна наука заперечує абсолютний рівень достовірності. На думку Р. Декарта, «Бог має нескінченну безліч різних методів, щоб створити речі такими, якими ми їх бачимо, але людський розум не може достовірно знати, який саме метод був використаний Богом: він може лише висувати із цього приводу більш менш правдоподібні гіпотези» [86, с. 342].

Таким чином, у філософії Нового часу доступне людині знання розділяється на дві сфери – знання, яке повністю підвладне контролю думки (математика, логіка, метафізика) і знання, незалежне цілком від мислення (експериментально-дослідне, фактуальне знання – фізика, історія, юриспруденція). У другій сфері, не підвладній повному контролю думки, можливим признавалося лише більш менш вірогідне знання, максимальним рівнем якого вважався рівень моральної достовірності. Термін «моральна достовірність» ми знаходимо у теологічних працях. Він означав вищий стан особистої переконаності людини в істинності певного положення. Проблема типів достовірності наукового знання гостро хвилювала мислителів. Цьому питанню багато уваги приділяє Г. Лейбніц. Він ділить всі пропозиції, що претендують на науковість, на достовірні й вірогідні. «Знання, що стосується незалежних повністю від свідомості речей (фактуальне, дослідне знання), володіє лише вірогідністю» [161, с. 420]. Згідно Г. Лейбніцу та іншим представникам імовірнісної епістемології XVII століття, максимально вірогідні пропозиції переходять у розряд морально достовірних. Такого роду думки відповідають свідочтвах всіх людей.

Гарантією достовірності у свідочтвах передбачалася особиста переконаність етично відповідального суб'єкта в істинності спостереження, яке він повідомляє. Таким чином, категорія «моральна достовірність» служила тими брамами, проходячи через які, свідочтво потрапляло в царину обґрунтованого знання, формуючи його нижній поверх – наукову емпірію.

Осмислення реальності в декілька іншому ракурсі ми можемо бачити в спадщині Б. Спінози. Він займає більш чітку позицію, виражаючи свої думки системою аксіом, серед яких можна виділити наступні:

1. Все, що існує, існує або само в собі, або в чому-небудь іншому.
2. Що не може бути представленим через інше, повинно бути представленим саме через себе.
3. З даної певної причини необхідно витікає дія, і навпаки – якщо немає ніякої певної причини, неможливо, щоб слідувала дія».

Б. Спіноза уявляє світ як модуси існування Бога, який є «істота абсолютна нескінченна, тобто субстанція, що складається «з нескінченно багатьох атрибутів, з яких кожен виражає вічну і нескінченну сутність» [291, с. 590]. З приведення положення абсолютно недвозначно виходить, що справжньою реальністю виступає тільки абсолют, оскільки він є субстанція, що складається «з нескінченно багатьох атрибутів». Разом з тим ми не можемо ігнорувати той факт, що Б. Спіноза розрізняє між собою власне нескінченне і абсолютно нескінченне, про що він говорить, пояснюючи одну з аксіом «Етики»: «Я говорю абсолютно нескінченне, а не нескінченне у своєму роді. Бо щодо того, що нескінченне тільки у своєму роді, ми можемо заперечувати нескінченно багато атрибутів; до суті ж того, що абсолютно нескінченно, відноситься все, що тільки виражає суть і не містить в собі ніякого заперечення» [291, с. 593].

Субстанція, згідно Б. Спінозі, безумовно реальна, але має абсолютний характер – «субстанція за природою існує раніше всіх своїх видозмін». Це ставить її в над категоріальну позицію по відношенню до її похідних, адже «те, що є причиною самого себе, ніколи не може обмежити себе... Те, чим речі підтримуються, за природою передує цим речам» [290, с. 110], але при цьому онтологічна єдність з похідними, звичайно ж, зберігається. Що стосується світу речей, то тут відбувається складна диференціація, суть якої зводиться до того, що «різні речі розрізняються реально або модально» [290, с. 111]. Причому реальне розрізнення виходить з того, що «речі, які розрізняються реально, або мають різні атрибути, як мислення і протяг, або приписуються різним атрибутам, як розум і рух, з яких один відноситься до мислення, а інший – до протяжності» [290, с. 112]. Таким чином, в системі Б. Спінози ми наочно бачимо подвійний характер реальності, що представ то буттям, то якимсь проміжним станом між ідеальним і матеріальним.

Філософська думка початку XIX ст.. продовжує ідеї закономірності соціальних явищ. Зокрема визначення статистичної закономірності ми знаходимо у працях К. Сен-Симона, Ж. Кондорсе, О. Конта та ін. Л. Кетле у своїй роботі «Соціальна система і закони які нею управляють» звертається до вивчення законів тих дій людини, в яких бере участь воля. Основна ідея, яку він проголосив, була: «Людина народжується, розвивається і вмирає по відомим законам, які ніколи не вивчалися ні в їх сукупності, ні в способах їх дії один на одного» [123, с. 31]. Цю ідею, оскільки йдеться про фізичні властивості людини, приймають і інші вчені, що ж до етичної сторони, де мова йде про дії людини, в яких бере участь її воля, то багато хто вважає навіть безглуздістю відшукувати закони там, де існує вплив такої капризної і аномальної причини. «Перш за все, ми не повинні звертати увагу на людину, взяту окремо, але розглядати її як частину роду. Позбавляючи її індивідуальності, ми виключаємо цим все, що є в ній випадкового; тоді індивідуальні особливості, які дуже мало, або навіть зовсім не діють на масу, згладяться самі собою і дозволять нам уловити загальні висновки» [124, с. 18].

У своїх роботах Л. Кетле вказує на можливість поліпшення людей за допомогою зміни установ, звичок, стану освіти і взагалі всього, що має вплив на їх побут і робить висновок, що поки існують одні і ті ж причини, завжди потрібно чекати повторення одних і тих же наслідків. Як член суспільного тіла, людина в кожную хвилину випробовує на собі неминучий вплив існуючих причин; але як людина, що користується всією силою своїх розумових здібностей, вона панує деяким чином над цими причинами, змінює їх дії і може прагнути досягти кращого положення. Також Л. Кетле висловлює важливу ідею відносно розуміння статистичної закономірності: «Ці закони, за самим способом їх визначення, не містять в собі більш нічого індивідуального, а, отже, можуть прикладатися до індивідуумів тільки до певної міри. Всі ж застосування, які б захотіли зробити з них у відношенні до однієї людини зокрема, будуть істотно помилковими, подібно тому, як було б помилково визначати час смерті відомої особи по таблицях смертності... Отже, потрібно погодитися щодо характеру і значення законів, які ми хочемо досліджувати. Ми маємо на увазі суспільне тіло, а не відмінні особливості індивідуумів, які його складають» [124, с. 40].

Таким чином, визнання факту різноманіття причин і різноманіття наслідків привело до визнання разом з класичним поняттям причинності нового поняття причинності, яке відповідає характеру явищ конкретної дійсності, а саме, її масовому характеру: це є поняття статистичної причинності.

Найбільш значного розвитку поняття «соціальної реальності» набуло в роботах Г. В. Ф. Гегеля. Його аналіз порушує хронологію і може розглядатися як основа з тієї причини, що саме учення Г. В. Ф. Гегеля є тим вузловим пунктом, де сходяться разом всі необхідні нам шляхи філософського пошуку «реальності». Кажучи інакше, ми не ставимо перед собою завдання дати всебічний розгляд історії «реальності» в різних напрямках філософської думки. Ми спробуємо виявити ті аспекти, які мають безпосереднє відношення до теми нашого дослідження.

Так Г. В. Ф. Гегель, роздумуючи про «реальність» і абсолют, писав наступне: «Розглядаючи термін «реальність», слід торкнутися колишнього метафізичного поняття Бога, з якого виходив перш за все так званий онтологічний доказ буття Бога, Бога визначали як сукупність всіх реальностей, і про цю сукупність мовилося, що вона не містить в собі ніякої суперечності, що жодна з реальностей не знімає іншу; бо реальність слід, мовляв, розуміти лише як деяку досконалість, як щось афірмативне, що не містить ніякого заперечення. Отже, реальності не протилежні і не суперечать одна одній» [67, с. 89]. Розвиваючи свою думку про реальність, Г. В. Ф. Гегель визначає наступне: по-перше, реальність не є чистою ідеальністю або абстракцією, вона має якусь визначеність; по-друге, реальності присутня єдність протилежностей, усунення однієї з яких руйнує реальність як таку. «Реальність, як її беруть в указаній вище дефініції Бога, тобто реальність як визначена якість, виведена за межі своєї визначеності, перестає бути реальністю; вона перетворюється на абстрактне буття; Бог як чисто реальне у всьому реальному або як сукупність всіх реальностей так само позбавлений визначення і змісту, як і порожнє абсолютне, в якому все є одне» [67, с. 91].

Універсальність вчення Г. В. Ф. Гегеля полягає в розгляданні ролі випадковості у формуванні реальності. «Ми... розглядаємо випадкове як щось таке, що може бути і не бути, яке може бути таким, а також та іншим, чиє буття або небуття, буття такого або іншого роду, має свою підставу не в ньому самому, а в іншому» [69, с. 233].

Випадковість – це невід’ємний атрибут різноманіття і мінливості явищ, а вірогідність – це чисельна характеристика фактичного стану явища. Складність опису взаємодії соціального суб’єкта і соціальної реальності визначається тим, що, по-перше, сам суб’єкт є частиною тієї реальності, в якій він діє; по-друге, сам суб’єкт є самостійною реальністю; по-третє, існує специфіка даності (заданості) реальності конкретному суб’єкту; по-четверте, необхідно враховувати багатогранність взаємостосунків суб’єкта і соціальної даності, що реалізується як на теоретичному, так і на практично-емпіричному рівнях, що включають онтологічне, гносеологічне, аксіологічне відношення суб’єкту до об’єкту.

Не зважаючи на те, що у XIX ст. на перший план виходять роздуми про свободу, мораль, добро і зло, в світоглядних суперечках філософів поняття реальності залишається в центрі уваги. Кожен з філософів вважає необхідним викласти свою точку зору, в основному критикуючи мислителів Нового часу. Так Ф. Шеллінг у передмові до «Філософських досліджень про суть людської свободи і пов’язаних з нею предметах» піддав достатньо різкій критиці Б. Спінозу в його прагненні до можливості віддалити Бога від природи. Ф. Шеллінг затверджує особливий характер реальності абсолюту: «Бог є щось реальніше, ніж простий моральний світопорядок і несе в собі зовсім інші і більш живі рушійні сили ніж ті, які приписують йому абстрактні ідеалісти з їх скудоумною витонченістю» [345, с. 151].

І якщо Б. Спіноза бачить світ як чітку систему причинно-наслідкових зв'язків, над якими є головною обов'язкова навіть для абсолютної істоти необхідність, то Ф. Шеллінг, навпаки, стверджує, що «унаслідок вічного діяння самовідвертості в світі, яким ми його тепер бачимо, все є правило, порядок і форма; проте в основі його лежить безладне, і здається, що воно коли-небудь може знову вирватися назовні; немає впевненості в тому, що де-небудь порядок і форма суть початкове; весь час представляється, ніби впорядковано лише щось хаотичне» [345, с. 152], і, відштовхуючись від цієї передумови, робить висновок: «Це і є незбагненна основа реальності речей, ніколи не зникаючий залишок, те, що навіть ціною найбільших зусиль не може бути розкладеним в розумі, але вічно залишається в основі речей» [345, с. 159].

На думку іншого представника німецької класичної філософії А. Шопенгауера, який вважав себе послідовником І. Канта і різко критикував як дуалізм Б. Спінози так і Ф. Шеллінга, якого він вважав неоспінозістом, реальність це – «вигадана несуразність, і допущення її представляє собою блукаючий вогник філософії» [348, с. 55].

Значущим кроком в онтологізації соціального стало становлення соціології як науки, що вивела соціальну проблематику в самостійний науковий контекст і включила поняття «суспільство» в систему категорій соціального пізнання. О. Конт, позначивши соціологію як «соціальну фізику», проблему соціального порядку співвідносить з «соціальною статикою». На його думку, порядок є вираз соціальної стійкості, і припускає вивчення «анатомії» суспільства, яка незалежна від його «фізіології». У результаті виникли дві методологічні процедури: пошук законів співіснування і законів проходження соціальних феноменів, які припускали в першому випадку аналіз суспільства в статичній перспективі, в другому – в тимчасовому вимірюванні, динаміці. Онтологія соціального шикуються переважно в рамках механістичної картини світу, в якій світопорядок мислиться як той, що актуально існує і однозначно та остаточно визначається набором фундаментальних законів. «Тотожність», «ідентичність», «визначеність» стають ознаками буття, а все скороминуще, хаотичне, невизначене, розрізнене відноситься до «ніщо», небуття [348, с. 65].

Третя наукова революція, що повністю перетворила ідеали і норми наукового пізнання, відбулася в кінці XIX – початку XX ст. Радикальна зміна картини світу почалася ще раніше з відкриттям електрики, коли було введено уявлення про поле сили, що заповнює простір між об'єктами. Саме різні види взаємодій між об'єктами зайняли центральне місце в новій картині світу. З відкриттям елементарних частинок і подільності атома, становленням релятивістської і квантової теорії, появою концепції нестационарного Всесвіту в космології і іншими епохальними відкриттями сформувалася нова (некласична) парадигма природознавства. Некласична наука (некласичне природознавство) – система знань і способів їх отримання, заснована на уявленнях, що сам процес і продукти пізнання не можна абстрагувати від процедур і засобів (включаючи наукові теорії), за допомогою яких ми пізнаємо світ. Не існує «чистих» фактів як таких: якщо у факті немає місця самому суб'єктові пізнання, то це не науковий факт [135, с. 41].

Сучасні дослідження [253] доводять, що так звані «універсальні закони» насправді не є універсальними і можуть бути застосовані лише до локальних галузей реальності, для яких характерні стійкість, порядок, однорідність, рівноважність. Це замкнені системи із лінійними схемами розвитку, в яких потужність сигналу на «вході» і на «виході» залишається незміною і рівномірно розподіленою. Аналізуючи досягнення І. Пригожина та І. Стенгерс, Е. Тоффлер звертається до сучасної теорії самоорганізації систем і акцентує увагу на ньютонівській системі знань як свого роду «культурній дисипативній структурі», поштовхом для якої стала соціальна флуктуація» [303, с.17-18].

Зведення «організму до механізму» зумовлює технократизацію освітнього простору у Новий час і появу такого специфічного типу самотності, як «самотність у натовпі». Для людини пріоритетними виступають її професійні й соціальні функції, а отже, спілкування набуває формального характеру і приносить задоволення. Не зважаючи на присутність інших, людина відчуває себе самотньою, вона перетворюється на функціонера, що спричиняє руйнації її духовного світу. Саме у цей час зароджується екзистенційний тип світосприйняття, який знаходить своє обґрунтування у філософських працях.

Наука, що принесла у життя людини технічний прогрес, не в змозі була заповнити вакуум, який утворився із втратою віри. Криза духовного світу людини XIX століття яскраво відображена у вислові Ф. Ніцше: «Бог помер!» Втрата людиною своєї єдиної опори – Бога – призвела до втрати свого місця, свого власного простору. Новий тип мислення, що в подальшому стає релігією XX століття, представлено у філософії А. Шопенгауера. Людина ним осмислюється як безпорадна, загублена у безкінечному просторі і безкінечному часі величина, яка в силу своєї конечності завжди матиме лише відносне (і ніколи абсолютне) відчуття часу і місця свого буття [348].

Формуванню неklasичного розуміння світу і місця людини у ньому, поряд із досягненнями філософської думки, сприяли нові наукові відкриття, зокрема у галузі термодинаміки. Було доведено, що у термодинамічних системах – газах і рідинах – відсутня жорстка детермінованість на рівні окремих елементів системи - молекул, хоча на рівні системи в цілому вона залишається. Отже, на зламі ХІХ-ХХ століть виникає нова картина світу, у якій кардинально змінюється схема детермінації – випадковість стає закономірністю. Нова квантово-релятивістська картина світу завдячує своєю появою А. Ейнштейну, М. Планку, Н. Бору. Формується новий тип неklasичної раціональності, що спонукає до переосмислення суб'єкт-об'єктних відносин. Зазначені процеси детермінували становлення нової ідеологічної течії, що отримала назву «модернізм».

Услід за виникненням неklasичної науки філософія почала осмислювати зміни типу раціональності як певної «онтології розуму», що стоїть за уявленнями про критерії наукового знання. Для класичної науки ці критерії припускали орієнтування наукового знання як об'єктивного на класичний «ідеал раціональності». «Неklasична ж проблема онтології розуму... йде своїм корінням в ті зміни в ній, які виникають в ХХ ст. – у зв'язку із завданням введення свідомих і життєвих явищ в наукову картину світу» [332, с. 3].

Змінилися самі питання, які можна вважати науковими. З погляду неklasичного природознавства питання про те, яка реальність сама по собі, позбавлене сенсу. Пізнаючи світ, ми конституюємо його і не тільки виявляємо, але і створюємо в ньому такі властивості, які до людської діяльності не існували і виникають тільки у взаємодії з людиною. Ця ідея, що здається парадоксальною для буденної свідомості, насправді прямо витікає з наступного загальноприйнятого твердження. Будь-яка властивість будь-якого об'єкту не належить цьому об'єкту самому по собі, а завжди виявляється тільки у взаємодії з яким-небудь іншим об'єктом, інакше кажучи, існує в просторі між першим і другим, третім і так далі об'єктом.

Таким чином, у некласичному природознавстві предмет і метод не відокремлені один від одного; предмет не існує до того, як він починає вивчатися. У об'єктивному ж знанні починає функціонувати та «дельта розуміння», яка необхідно виникає у зв'язку з «непрозорістю» самого суб'єкта пізнання. Отже, в ХХ ст. змінилися ідеали наукової істинності і були сформульовані нові ідеали, або типи, раціональності – некласичний, а також постнекласичний. Це було підготовлено також визнанням об'єктивного існування випадковості і тим, що на зміну класичним уявленням про жорстку і лінійну детермінацію прийшли ідеї імовірнісної детермінації, цільової і кругової причинності.

Неопозитивізм, що виник в ХХ ст. зробив акцент на ролі знаково-теоретичних засобів наукового мислення (раніше всієї мови), відносинах теоретичного апарату і емпіричного базису, функції математизації і формалізації знання. Неопозитивізм – у вузькому сенсі слова логічний позитивізм 30-х рр. ХХ ст. (або «третій позитивізм»); у широкому сенсі – весь позитивістський перебіг 1920 – 1960-х рр.

Основним засобом опису і аналізу наукового знання в неопозитивізмі стає апарат математичної логіки. Чуттєво сприймані факти були замінені протокольними пропозиціями. Особливе значення надається логічному аналізу мов науки і демонстрації залежності способів розгляду дійсності від типу використовуваної мови [216, с. 48].

Е. Мах, австрійський фізик і філософ протиставив кантівському розумінню релятивістське розуміння апріорних форм пізнання, що відображає їх суб'єктивне походження. Це виявилось в розумінні «нейтральності» емпіричного матеріалу науки як неможливості віднесення наукових фактів до світу об'єктивного або суб'єктивного. Досліджені факти отримали назву «переживань» в термінології Р. Карнапа, що спирався на ідеї австрійського філософа і логіка Л. Вітгенштейна і англійського філософа, логіка і соціолога Б. Рассела. Довіра до змісту відчуттів як безпосередньо даному досвіду виключило питання про відношення знання до зовнішнього світу і виникнення плотських відчуттів у суб'єкта.

Ведучим для неопозитивістської методології залишався введений ще в роботах Л. Вітгенштейна принцип верифікації, який припускає встановлення істинності або помилковості наукових пропозицій шляхом порівняння їх з фактами досвіду. Відмінність між значеннями і сенсами в науковій мові при цьому заперечувалася. М. Шлік обґрунтував тотожність між свідомістю пропозицій і їх верифікацією тобто сенс ототожнювався із способом перевірки наукового твердження. Критерій же істини ототожнювався з формальними умовами перевірки на істинність, а знання істини – з можливістю прогнозу майбутніх відчуттів суб'єкта (отримуваних в цих умовах) як дослідних даних. Причинність почала розумітися саме як передбаченність.

Постановка проблеми значень в контексті вивчення наукового знання зажадала переходу до нового трактування мови. Сумісність пропозицій в ньому почала виступати таким же сильним критерієм істинності, як і дослідна перевірка висловів. І тут логічний позитивізм не був послідовним, оскільки значення часто розумілося як можливість виразити одні знаки за допомогою інших, а не як означення реальності. За такою позицією стояла концепція двох видів істинності. Вводилася відмінність між фактичною істинністю (так званий принцип кореспонденції – узгодження пропозиції і факту) і логічною істинністю (так звана когеренція, тобто взаємно узгодженість логічних пропозицій один з одним).

Американець У. Куайн з позицій логічного прагматизму звинувачував прихильників позитивізму в недостатній увазі до такої істотної частини наукового знання, як система інтерпретації емпіричних даних, роль якої виконує саме теорія, і справедливо звертав увагу на залежність самої емпірії від теорії.

Історик науки Т. Кун ввів цілий ряд основоположних понять для опису закономірностей функціонування і розвитку науки. Наукова парадигма – сукупність фундаментальних досягнень в даній галузі науки, що задають загально визнані зразки, приклади наукового знання, проблем і методів їх дослідження і що визнаються протягом певного часу науковим співтовариством як основа його подальшої діяльності. Формування парадигм є ознакою зрілості наукової дисципліни, тобто показником виходу дисципліни на стадію «нормальної науки».

Проблеми нормальної (зрілої) науки в дуже малому ступені орієнтовані на відкриття нових фактів або створення нової теорії. Відкриття починаються з усвідомлення аномалій, тобто зі встановлення того факту, що природа якимсь чином порушила навіяні парадигмою очікування. Але відкриття не є єдиним джерелом деструктивно-конструктивних змін парадигми. Другим джерелом її банкрутства стає постійне зростання труднощів у вирішенні нормальною наукою своїх головоломок в тій мірі, в якій вона повинна це робити. Як і у виробництві, в науці зміна інструментів (знарядь праці) – це крайній захід, який застосовується тільки при виникненні серйозних системних криз. Часто нова парадигма виникає у момент першого усвідомлення краху старої парадигми і необхідності виникнення нової. У цей період спостерігається збільшення звернень за допомогою до філософії, бурхливий вираз незадоволеності станом справ, рефлексія фундаментальних положень науки – все це симптоми переходу від нормальної науки до екстраординарної.

Наукова революція – це не кумулятивні епізоди розвитку науки, коли в результаті кризи стара парадигма заміщається цілком або частково новою. Наукові революції приводять не тільки до радикальних змін поглядів на світ (перебудови картини світу), але і до змін самого світу, в якому живе людина. Поза конкретним науковим співтовариством поняття парадигми втрачає свій сенс. Таким чином, парадигми не живуть самі по собі; і коли говорять про переосмислення в рамках тієї або іншої парадигми нових фактів або зміну парадигм, мається на увазі реальне життя наукового співтовариства.

Особливе місце в подальшому розкритті шляху зростання об'єктивного знання слід відвести К. Попперу. Його внесок в розвиток теорії об'єктивного знання був пов'язаний із спрямованістю на розкриття шляхів, якими рухається наука, тобто з розкриттям нормативів наукового мислення, де теорії перевіряються на істинність емпірично, але складним шляхом, що включає ланку висунення гіпотез. Науковий шлях пізнання він розуміє як становлення надіндивідуальних схем критичного мислення наукового співтовариства.

Основним нормативом зростання об'єктивного знання К. Поппер вважав виведення з теорій (як дедуктивних конструкцій) наслідків, що перевіряються дослідним шляхом. У експериментальному або іншому теоретико-емпіричному дослідженні перевіряються саме ці передбачувані наслідки – гіпотези як вислови, істинність або помилковість яких невідома, але може бути встановлена дослідним шляхом. У самому ж полі наукових гіпотез прийнято виділяти як мінімум два рівні – рівень загальних гіпотез (теоретичних, дедуктивних конструкцій, формулювань законів) і окремих (емпіричних, що відносяться до узагальнень емпірично встановлених закономірностей). Теоретичні гіпотези – це положення, що прямо не перевіряються, а дедуктивно полягають в рамках тієї або іншої теорії.

У науці теорія часто забігає вперед. Гіпотези деколи не вдається перевірити в сьогоденні, та зате це трапляється в майбутньому, коли, наприклад, виявляються розробленими відповідні методичні засоби. Це називається також проблемою операціоналізації змінних.

Німецький учений К. Хольцкамп [375] аналогічно К. Попперу істотну увагу приділив новим формулюванням принципу індукції як не застосовного у сфері побудови об'єктивного знання. Він вважав, що загальні вислови задають «мережу» теорії. І чим вужчі осередки цієї мережі, тим більше знання буде виловлено вченим. Тобто загальні вислови як би перпендикулярні окремим. К. Поппер, на відміну від цього, розглядав окремі і загальні вислови як два рівні, які розташовуються швидше в паралельних площинах. І між ними існує можливість переходу: загальні вислови, що стосуються формулювань законів, можуть бути перевірені на істинність в емпіричному дослідженні. І основний принцип такої перевірки – це принцип фальсифікації.

У підході до наукового пізнання, названого критичним реалізмом, К. Поппер обґрунтував неможливість індуктивного шляху при оцінці істинності гіпотези. Наукова гіпотеза ніколи не може вважатися «доведеною» також в результаті верифікації, оскільки ніякі твердження про факти (рівень часних висловів) не можуть служити підставою для визнання істинності теоретичного положення, вираженого на рівні універсального (узагальненого) вислову. Іншими словами, мова йде про те, що ніяка безліч даних на користь експериментальної гіпотези не стає підставою, щоб вважати висловлене в гіпотезі припущення істинним.

Наука формулює свої теоретичні положення саме як загальні вислови. І в логіці таких узагальнень слід припускати розрив між площинами часних думок, на які розповсюджується принцип індукції, і універсальних, які не можуть бути підтверджені індуктивно. Але ці універсальні вислови, що претендують на роль теоретичних законів, можуть бути спростовані дослідним шляхом, тобто за допомогою емпіричних даних, що їм суперечать. У цьому і полягає принцип асиметрії висновку про наукову гіпотезу на основі експериментального дослідження. Принцип асиметрії полягає в тому, що гіпотезу можна фальсифікувати (відкинути), але не можна підтвердити (довести її істинність) на основі дослідних даних.

Фальсифікуємість – наявність принципової можливості для будь-якої гіпотези, що претендує на статус наукової, бути знехтуваною в ході емпіричної перевірки.

Таким чином, перевіряючи істинність теоретичних гіпотез, філософ, як і будь-який інший дослідник, що використовує експериментальний метод, діє за принципом «від осоружного». Тобто він вимушений спростовувати невірні гіпотези, а не тільки шукати підтвердження вірним.

Отже, спростування неправильних теорій, що суперечать встановлюваним експериментально дослідним даним, – основний шлях експериментальної перевірки наукових гіпотез. Цей принцип, відомий також як доказ від осоружного (або асиметрія висновку на основі експериментальної перевірки теорії), був виведений у роботі К. Поппера 1933р. як загальна методологія експериментального методу в науці. Проте тут прихована деяка суперечність, названа в методології науки одним з парадоксів Карла Поппера. Вона полягає в тому, що розвиток наукового знання йде поступально як приріст. В той же час шлях дослідної перевірки теорій припускає їх спростування. Сам К. Поппер цю суперечність включив в розвиток методології критичного реалізму: наукове знання розвивається так, що відкидається все більше помилок [250, с. 87].

В результаті дослідження вчений представ вже перед іншою проблемою, ніж та, з якої він почав постановку дослідницької мети. Простір проблеми змінився. Таким чином, в науковому пізнанні людська думка рухається все ж таки поступально – формулюються все нові гіпотези про причинний вплив тих або інших чинників на реалії, що вивчаються.

Важливим для методології К. Поппера є розділення самих фактів на встановлені (у тому або іншому дослідженні) і такі, що приймаються як думки, вірування або іншим чином представлена суб'єктивна реальність. Для побудови теорій, що претендують на об'єктивне знання, необхідно враховувати відмінність понять суб'єктивного і об'єктивного знання. К. Поппер, що розробив еволюційний підхід до розуміння зростання наукового, а значить, об'єктивного знання, запропонував розрізняти теорію пізнання, засновану на здоровому глузді, і власне наукові теорії. К. Поппер чітко розділяв світ суб'єктивного і світ об'єктивного знання. Світ 1 – це світ фізичної, наочної реальності. Психологічна реальність, яка пов'язана з індивідуальним пізнанням, поміщена їм у світ 2. Теорії і гіпотези живуть у світі 3 – надіндивідуальному, що представляє і припущення, і об'єктивне знання [386, с. 144].

На думку І. Лакатоса, англійського послідовника фальсифікаціонізму К. Поппера, об'єктом методологічного аналізу і відповідно оцінки ефективності є порівняльні пояснювально-передбачаючі можливості серій теорій, що мають спільне ядро. І. Лакатос намалював достатньо широку картину логічної реконструкції, тлумачення історичного процесу пізнання у формі взаємодії різних дослідницьких програм. Якщо одна з конкуруючих програм прогресивно пояснює більше, ніж інша, то перша витісняє другу. Головне, по І. Лакатосу, – це внутрішня єдність тенденцій виправдання і спростування початкових припущень, яка визначає безперервність розвитку наук, збагачення і конкретизацію початкового змісту, виведення одних форм знання з інших під впливом суперечностей самого пізнання [386, с. 89].

Особливістю сучасної методології наукового пізнання є збереження актуальності старих дихотомій в сучасних методологічних підходах. У концепції Т. Куна, який ввів поняття нормальної, або парадигмальної, науки, поєднуються історіографічний і соціологічний аспекти методологічного аналізу. Звернення до соціально-психологічних аспектів діяльності учених, спілкування, підкреслення ролі наукового співтовариства як співтовариства людей (а не тільки ідей) – ці чинники розвитку науки чітко представлені в його «парадигмальному підході» [153, с. 12-13].

Парадигми класичної науки – в період становлення природознавства – включали такі істотні вимоги, як слідування класичному ідеалу раціональності, зокрема перевірку достовірності знання, або критерій істинності, а також ухвалення самоочевидності істин, які не передбачається перевіряти. Переосмислення таких картезіанських критеріїв науковості знання, як його достовірність і самоочевидність, було здійснене Ч. Пірсом в 70-ті рр. ХІХ ст. Практичні наслідки дій на основі знання – ось новий критерій науковості у напрямі позитивістської філософії, що отримала назву «прагматизм». У 90-ті рр. ХІХ ст. завдяки роботам філософа і психолога В. Джеймса прагматизм як напрям позитивізму, що «розглядає значення понять, думок і ін. в термінах наслідків заснованої на них дії, успішність якої складає єдиний критерій істинності і ототожнюється з нею» [216] отримав широку популярність. Завдяки роботам іншого американського філософа, психолога і педагога Дж. Дьюї, який починав з прагматичної інтерпретації логіки, варіант прагматизму, як інструменталізм, перетворився на універсальний метод мислення і став у США «майже офіційною філософією». Основою логічних форм і законів Дьюї оголосив не відображення законів буття, а «спосіб дій». Так, Дж. Дьюї вважається засновником інструменталізму, що розглядає інтелект як засіб пристосування до умов середовища, що змінюються.

Ч. Пірсу було властиве змішування логічних і психологічних аспектів позитивізму як методології наукового мислення. Відзначимо тут тільки два моменти. Перший – розгляд основної функції мислення і наукового пізнання взагалі з позицій біологічного і психологічного задоволення. Згідно Ч. Пірсу, пізнання дозволяє долати «неспокійний і неприємний стан сумніву», внаслідок чого досягається віра, на підставі якої людина може діяти без сумнівів і коливань. Другий – введення уявлень про те, що наукове пізнання може починатися з будь-яких гіпотез, у тому числі і помилкових [240, с.120-132]. Акцентування гаданого характеру наукового знання привело Ч. Пірса до обґрунтування фалібілізму, для якого гіпотетичність наукового знання виступає природною складовою його становлення. Фалібілізм – це методологічна позиція, згідно якої будь-яке знання лише приблизне і імовірнісне.

Ч. Пірс підкреслив, що наукове знання може починатися з будь-яких припущень, у тому числі й помилкових. Наукове дослідження – це «життєвий процес», що протікає в критичних суперечках і перевірках припущень як наукових гіпотез. Позитивним результатом такого процесу є коректування гіпотетичного знання і підвищення вірогідності його як знання істинного. У критичному реалізмі К. Поппера ідея фалібілізму перетворена з урахуванням орієнтування на роль критичного роздуму в побудові об'єктивного знання і можливість оцінювання правдоподібності наукових гіпотез [249, с. 97].

Соціологічний аспект чітко виділяється в підході Дж. Агассі, що розглядається як варіант фалібілізма [5, с.89-101.]Учений зламає сталі канони наукової роботи, включаючи в контекст наукового пізнання «філософські, політичні й економічні баталії, що йдуть в тому суспільному середовищі, в яке занурена наука». Тобто не сталі нормативи або парадигмальні установки вчених, а їх незалежність і самостійність у висуненні проблем і пошуку шляхів їх рішення лежать в основі розвитку наукового знання.

Визнання відносності наукового знання має інші витоки в старих філософських концепціях, що отримали назви релятивізму і номіналізму. Метафізичний релятивізм, що визнавав існування речей і їх властивостей тільки у відносинах до іншого (наприклад, суб'єкту, що сприймає їх), сходиться ще до позиції Дж. Берклі, висловленої ним у «Трактаті про початки людського знання» [34]. Гносеологічним релятивізмом відрізняються всі концепції, що вважають наукові знання значущими лише в певних межах (а значить, необ'єктивними). Вираз Протагора «Людина є мірило всіх речей» – перше обґрунтування цієї позиції, що пов'язує будь-яке знання з індивідуальним досвідом. Шлях від філософії емпіризму до філософії емпіріокритицизму – одна з ліній обґрунтування відносності знань у теорії пізнання. Критичний раціоналізм К. Поппера – інший шлях, що припускає можливість об'єктивного знання (на основі обмеження поля невірних гіпотез у результаті їх експериментальної перевірки).

Ситуативність, умовність і відносність наукового знання підкреслюється в релятивістських концепціях, перша з яких пов'язана з ім'ям В. Джеймса. Прагматизм В. Джеймса задавав такий критерій істинності мислення, як його користь, вигода, до якої воно приводить. Таким чином, ця концепція припускає відносність істинності з погляду підлеглості гностичних цілей іншим – прагматичним. Інший істотний її аспект – визнання всього того, у що вірить людина як реальності. Критерії істинності й реальності починають співпадати, якщо думка (будь то знання або вірування) приводить до потрібних (що задовольняють людину) наслідків.

Концепція операціоналізму, з філософським обґрунтуванням якої виступив в 1927р. П. Бріджмен у «Логіці сучасної фізики», явилася підставою методології, де експериментальна процедура почала виступати як засіб виявлення точного фізичного сенсу деяких фізичних понять, тобто визначення поняття має сенс тільки в конкретному операціональному контексті. Істотною ознакою наукового знання є можливість операціоналізації як встановлення операцій, за допомогою яких людина задає уявлення про дослідні дані. Операціоналізм підкреслив, що наукове знання не може розглядатися безвідносно до психіки індивіда і ситуації його отримання. Значення наукових понять визначаються операціями, які відносяться до способів отримання індивідуального досвіду. Операції обмежені тимчасовим аспектом їх здійснення і не повинні розглядатися як надіндивідуальні сутності. Суспільна наука, з погляду автора цієї концепції, – міф, оскільки наукова діяльність – це особиста приватна справа. «Моя наука операціонально відрізняється від вашої науки, як і мій біль відрізняється від вашого болю. Це веде до визнання того, що існує стільки наук, скільки індивідів» [165].

Також на сьогоднішній день не менш актуальними у методологічному плані залишаються номіналізм, реалізм і раціоналізм.

Номіналізм як філософське вчення, згідно якому загальні поняття не мають онтологічного змісту, в середні віки протистояв реалізму, згідно якому загальне володіє об'єктивним існуванням, передує одиничним конкретним предметам незалежно від них» [216, с. 474]. З таким розумінням не слід плутати критичний реалізм К. Поппера, який адекватніше називати критичним раціоналізмом.

Релятивізм у поєднанні з номіналізмом став характерним і для нових філософських напрямів, зокрема неопозитивізму вже згаданого критика позитивізму, американського логіка, математика і філософа У. Куайна. Він розглядав проблему можливостей наукового пізнання як виявлення його меж, що задаються рамками формальної системи, яка об'єднує отримувані за допомогою спостереження і експерименту дані. У суперечці з одним із класиків неопозитивізму Р. Карнапом він підкреслював, що ухвалення тих або інших мовних каркасів – результат, що отримується в практиці наукової діяльності учених.

Фалібілізму сьогодні протистоять різні концепції раціональності. Відзначимо найширше розуміння онтологічного раціоналізму (що йде від Платона і Г. Лейбніця до Г. Гегеля).

Нові зарубіжні концепції раціональності зв'язуються з оцінюванням як основополягаючих наукових гіпотез, так і правил їх перевірки, що інституціалізують шлях до дійсного знання. Ці шляхи причетні один одному, оскільки люди здатні децентруватись з одних типів раціональності на інші, розуміючи один одного. Реалізм також простежується в сучасних методологічних концепціях. Автор однієї з «сильних» версій реалізму В. Ньютон-Сміт формулює наступні твердження: 1) теоретичні вислови істинні або помилкові залежно від того, яким світ виявляється сам по собі, а не через розум, що пізнає його; 2) доказами істинності теорії можуть виступати свідомства існування тієї суті, яка повинна існувати, щоб теорія була істинною; 3) можна раціонально вирішити, яка з конкуруючих теорій ближча до істини; 4) послідовність теорій, що історично склалася, в природничій науці є послідовністю теорій, розташованих по мірі більшого наближення до істинності [243, с. 386].

І нарешті, відзначимо життєвість останнього з названих зіставлень – раціоналізму й інтуїтивізму. Інтуїтивізм в теорії пізнання виступає як різновид ірраціоналізму. У ХХ ст. його представники – А. Бергсон, Е. Гуссерль, Н. Лосський. У переконаннях Р. Декарта і Б. Спінози інтелектуальна інтуїція була вищим актом розумного пізнання, що не виключає логічного мислення і плотського відображення. У інтуїтивізмі як методології пізнання інтуїція стає ірраціональним актом пізнання, в якому нібито долається протилежність між суб'єктом і об'єктом [157].

Інтуїтивне пізнання як шлях до істини протиставлялося раціональному і в методології. Німецький філософ Е. Гуссерль висунув програму перетворення філософії в сувору дисципліну, що задає основи логіки наукового знання. Розглянувши кризу європейських наук як кризу об'єктивізму, він спробував створити раціоналізм нового виду. Цим новим напрямом стала феноменологія, що зробила основним «питання про структуру процесу «переживання» істин і загальнозначущих ідей, узятого у виді цілісності, у виді безперервного потоку» [282, с. 214]. Головним методом такого вивчення потоку свідомості стала інтелектуальна інтуїція.

Співвідношення теоретичного і емпіричного також може використовуватися у сучасній методології. Методологічною підставою побудови теоретичного знання, що склалася в природознавстві, служить використання так званих ідеальних об'єктів. Такі ідеальні об'єкти грають центральну роль в представленні наукових законів.

Для гуманітарних наук шляхи і засоби побудови теорії можуть бути іншими. Тут може бути неадекватною як ідея полягання (дедукції) законів на реальність, що вивчається, так і шлях побудови об'єктів, що ідеалізуються. Але з погляду основних засобів мислення в гуманітарних науках також використовуються шляхи критичної перевірки узагальнень, які становлять собою теоретичні припущення.

У наукознавстві шляхи, що характеризуються пошуком даних, які підтверджують і, навпаки, спростовують теорію, зв'язуються з більш ранніми і пізнішими періодами в розвитку науки. Соціальна філософія надзвичайно неоднорідна з погляду рівня і напрямів у розвитку своїх теоретичних уявлень у різних наочних областях і тим більше – у сфері методичних шляхів перевірки соціальних гіпотез. І аналіз вже випробуваних методологічних підходів в рефлексії власних шляхів організації дослідження – необхідна ланка критичної оцінки соціально-філософського знання.

Головне, що відбулося в першій третині ХХ ст., – це зміна розуміння фізиколістичної причинності, що було пов'язане не просто з проникненням статистичних описів у картину мікросвіту, але і з кардинальною зміною розуміння детерміації як причинно-наслідкової.

Включення вірогідності в картину мікросвіту було пов'язане з подальшою дискусією щодо можливості онтологізації властивостей частинок, що описуються з використанням мови вірогідності. При цьому фізики могли залишатися на прямо протилежних позиціях. А в цілому ці позиції ознаменували окреслювання основних підходів в квантовій механіці і філософське осмислення можливості говорити про закони буття матеріального світу.

М. Планк і А. Ейнштейн відстоювали єдність фізичної картини світу і припускали деяку неповноту причинного обумовлення не в законах буття, а саме у зв'язку з неповнотою статистичних законів (у неповноті квантової механіки). Додамо до цього обговорення при побудові сучасної неklasичної картини світу принципу невизначеності або проблеми «постійної Планка» як вказівки на обмеження в описі об'єкту мірою взаємодії з ним в ході фізичного вимірювання. Тобто процес вимірювання у фізиці грає принципову роль – безповоротності змін у ході вивчення явищ мікросвіту.

Н. Бор й інші представники копенгагенської школи розійшлися з Ейнштейном саме у вказівці на те, що властивості об'єктів (мікросвіту) безвідносно до процесу їх спостереження (при фізичному вимірюванні) не існують як фізичні реалії. Таким чином, був поставлений під сумнів один з основних світоглядних постулатів, відповідних методології класичної фізики, – ухвалення положення про об'єктивну даність явищ як незалежних від суб'єкта, що пізнає їх. У фізиці мікросвіту, або в квантовій фізиці, виявилось, що вони – вимірювані властивості фізичних явищ – конституюються процесом вимірювання, залежать від того, в якому досвіді і якими засобами вони відображаються. У 1930р. дискусія, на думку Н. Бора, прийняла «драматичний характер». Обраний В. Гейзенбергом спосіб опису властивостей елементарних частинок привів його до висновку про те, що «атомним об'єктам не має більше сенсу приписувати просторову структуру» [98, с. 72].

Суперечка між обома сторонами залишилася незавершеною. Позиція кожною з них включала апріорні допущення. Подальша зміна в розумінні фізичної причинності почала розвиватися в нових напрямках. Вона включала принцип додатковості у фізичну картину світу, принцип мережевої організації знань – в описи устрою світу, а також і ряд інтерпретацій принципу невизначеності як змінюючого уявлення і про фізичний детермінізм, що зокрема був представлений в популярній книзі американського фізика Ф. Капри [116, с. 222]

Наступним кроком на шляху розвитку наукового знання є формування основ постнекласичної науки. За В. С. Стьопіним [294], в останній третині ХХ ст. у ході четвертої глобальної наукової революції, формується постнекласична наука. У цей період змінюється сам характер наукової діяльності через появу принципово нових засобів добування, зберігання і використання наукових знань практично у всіх сферах людського життя. Складні і дорогі приладові комплекси обслуговуються і використовуються великими колективами і починають функціонувати аналогічно засобам промислового виробництва. На перший план починають висуватися міждисциплінарні дослідження і проблемо орієнтовані форми дослідницької діяльності. Робота в рамках комплексних програм приводить до зрощення в єдиній системі діяльностей теоретичних і експериментальних, фундаментальних і прикладних знань, інтенсифікації прямих і зворотних зв'язків між ними. Поступово стираються жорсткі межі між картинами реальності, побудованими різними науками, і з'являються фрагменти цілісної загальнонаукової картини світу.

В результаті аналізу подій, що відбуваються у фізиці в останні десятиріччя, можна зробити висновок, що людство вступає у чергову глобальну революцію в процесі пізнання дійсності, яка за своєю глибиною і наслідками, очевидно, перевершить революцію ХХ століття. Вона характеризується тим, що наукові знання включаються практично у всі сфери соціального життя людства, а сама наукова діяльність стає тісно пов'язаною з революцією у засобах збереження і одержання інформації.

Ще однією важливою особливістю сучасної картини світу є визнання того факту, що процеси руйнування і творення, деградації і еволюції у Всесвіті принаймні є рівноправними; процеси творення (наростання складності й впорядкованості) мають єдиний алгоритм, незалежно від природи систем, в яких вони відбуваються. В результаті, однією з центральних ідей сучасної фізики, як і науки в цілому, стала ідея розвитку, або ідея еволюції. Тому нова концепція у фізиці і природознавстві отримала назву універсального або глобального еволюціонізму [200, с. 76]. Іноді її називають також постнекласичним або еволюційно-синергетичним мисленням.

В цій моделі Всесвіт постає перед нами як природне ціле, що розвивається у просторі та часі, а вся його історія від Великого вибуху до виникнення людства розглядається як єдиний процес, в якому космічний, хімічний, біологічний і соціальний типи еволюції пов'язані між собою. Вся історія Всесвіту представляється єдиним процесом самоорганізації і розвитку матерії. В рамках даної концепції важливу роль грає антропний принцип, який стверджує, що виникнення людства стало можливим внаслідок тонкого підстроювання законів Всесвіту. Дійсно, закони Всесвіту начебто спеціально створено так, щоб його розвиток привів до появи на Землі різноманітних форм життя аж до людини, яка здатна досягнути й розкрити таємниці цього Всесвіту включно.

Сучасне природознавство доводить, що в природі реалізується все, що не заборонено її законами, яким би божевільним і неймовірним це не здавалося. В той же час сучасна картина світу достатньо проста і струнка, оскільки для її розуміння потрібно не так багато принципів і гіпотез. Ці якості їй надають такі провідні принципи побудови й організації сучасного наукового знання як системність, глобальний еволюціонізм, самоорганізація і історичність. Системність означає відтворення наукою того факту, що Всесвіт постає перед нами як найкрупніша з відомих нам систем, що складається з величезної безлічі підсистем різного рівня складності і впорядкованості. Ефект системності полягає у виникненні у системи нових властивостей, які з'являються завдяки взаємодії її елементів між собою. Інша її найважливіша властивість – ієрархічність і субординація, тобто послідовне включення систем нижніх рівнів в системи більш високих рівнів. Це відображає їх принципову єдність, оскільки кожний елемент системи виявляється пов'язаним з усіма іншими елементами і підсистемами. Саме такий принципово єдиний характер демонструє нам і природа.

Глобальний еволюціонізм означає визнання того факту, що Всесвіт має еволюційний характер – Всесвіт і все, що в ньому існує, постійно розвивається і еволюціонує, тобто в основі всього суцього лежать еволюційні, необоротні процеси. Ідея глобального еволюціонізму дозволяє, також, вивчати всі процеси, що протікають в світі, з єдиної точки зору як складові загального світового процесу розвитку. Тому основним об'єктом дослідження фізики і природознавства в цілому стає єдиний неподільний Всесвіт, розвиток якого визначається універсальними і практично незмінними законами природи, що самоорганізується. Історичність полягає у визнанні принципової незавершеності справжньої наукової картини світу. При цьому важливо розуміти, що одні й ті самі експериментальні факти можуть приводити дослідників до різних тверджень, оскільки і тут існує невизначеність. Це означає, що і картина світу, що будується наукою є не єдиною.

В даний час в області фундаментальної теоретичної фізики також розробляються концепції, які наближують висновки сучасної науки до висновків релігії. Наприклад, згідно з думкою В. Л. Гінзбурга, В. І. Кузнєцова, М. М. Моїсеєва [75;149;200] об'єктивно існуючий світ не вичерпується тільки матеріальним світом, що сприймається нашими органами чуття або фізичними приладами. Автори даних концепцій прийшли до висновку, що разом з матеріальним світом існує реальність вищого порядку, яка має принципово іншу природу в порівнянні з реальністю матеріального світу. З їх точки зору, саме цей вищий світ визначає структуру і еволюцію світу матеріального. Наприклад, стверджується, що об'єктами світу вищої реальності виступають не матеріальні системи, як в мікро-, макро- і мегасвітах, а якісь ідеальні фізичні і математичні структури, що проявляються в матеріальному світі у вигляді науково-природничих законів [152, с. 155]. Ці структури виступають як носії ідеї необхідності, загальної значущості й регулярності, які виявляють сутність об'єктивних фізичних законів. Кожна матеріальна система є втіленням деякої ідеальної структури, а її еволюція визначається якоюсь програмою. Програма припускає певну спрямованість розвитку, тобто його мету. Оскільки будь-яка програма не може виникнути сама собою, а є продуктом творчого акту, то, як вважають деякі фізики-теоретики, Всесвіту властивий творчий Розум. З їх точки зору матеріальний світ є лише «нижнім шаром» буття, що взаємодіє з усіма іншими шарами і визначається ними.

Над світом матеріальних об'єктів знаходяться: поверх ідеальних фізичних і математичних структур, що задають фундаментальні закони природи; поверх численних програм, що визначають еволюцію Всесвіту в цілому і матеріальних систем зокрема; поверх духовного світу людини – світу духовної свободи. Вершиною в ієрархічній структурі Всесвіту є Вищий Розум як надчуттєва, надособова першооснова всього світу, що підноситься над природою і людиною.

Характерною особливістю сучасної революції є також зміна функцій самої науки. Перш за все, постнекласична наука повинна буде усвідомити своє місце в загальній системі людської культури і світогляду. Їй необхідно визначити межі своєї ефективності і плідності, визнати рівноправність таких сфер людської діяльності та культури, як релігія, філософія, мистецтво, та можливість і результативність нерациональних способів освоєння дійсності. Цілком можливо, що в недалекому майбутньому наука і релігія стануть розділами єдиного знання про цілісну картину світу [225, с. 47-48].

Нові можливості полідисциплінарних досліджень дозволяють робити їх об'єктами надскладні унікальні системи, що характеризуються відвертістю і саморозвитком Системи, синергетичними ефектами і принциповою безповоротністю процесів. Термін «система, що самоорганізується», був введений в 1947р. В. Ешбі в його «Принципах самоорганізації динамічної системи». У цьому понятті фокусувалися ряд проблем теоретичної кібернетики в 50-ті рр. ХХ ст. Потім це поняття увійшло до біології, соціології; виникли уявлення про самонавчальні системи, що саморозвиваються.

Взаємодія людини з такими системами не є чимось зовнішнім, а як би включається в систему, змінюючи кожного разу поле її можливих станів. Створюються нові методи прогнозу – побудова сценаріїв можливих ліній розвитку системи в точках біфуркації. З ідеалом науки як аксіоматико-дедуктивної системи все більше конкурують методи історичної реконструкції, що раніше застосовувалися переважно в гуманітарних науках.

Постнекласична наука як сучасна стадія в розвитку наукового знання додає до ідеалів некласичної науки вимоги обліку ціннісно-цільових установок ученого і його особи в цілому. Ці вимоги не тільки не суперечать ідеалам об'єктивності наукового знання, але і є його умовою. Така постановка питання перекликається з розумінням певної частини наукового знання як знання особового [245, с. 137].

Уявлення про постнекласичну картину світу тісно пов'язане з розвитком постпозитивістської філософії. Постпозитивізм припускає подолання позитивістських і неопозитивістських підходів до побудови наукового знання.

О. В. Халапсіс слушно зауважує: «Інтерес філософів до постнекласичної наукової парадигми (а, треба сказати, він чималий) знаходить своє вираження переважно в «неметафізичних» версіях філософствування. Тому поки «постнекласична метафізика» є швидше проектом, чим концептуалізованою і методологічно оформленою сферою знання. Чи є цей проект життєздатним, або ж він є лише результатом непорозуміння, механічного перенесення тенденцій розвитку наукового знання на абсолютно інший ґрунт? Априорна відповідь тут неможлива. Лише спробувавши реалізувати проект «Постнекласична метафізика» на практиці, можна буде судити про його позитивні властивості й недоліки» [329, с. 19]. На наш погляд, є сенс подальшого розгляду цього проекту як того, що найбільш відповідає сучасній дійсності, і більш того, як того, що є обґрунтованим логікою історико-філософського розвитку уявлень про соціальну реальність.

Хотілося б звернути увагу на те, що ряд філософів постмодерністську стадію в розвитку науки не вважає безумовним завоюванням. Окрім вказівки на соціокультурний чинник моди постпозитивістських ідей В. Лекторський відзначив таке її слідство, як певна загроза загальноєвропейським цінностям. «Одна з таких цінностей, що йде від християнства, лежачого в підставі цієї культури (європейською), – це визнання суб'єктивного миру, «внутрішню людину», незалежну в своїх рішеннях від конкретної ситуації і від тиску соціальних обставин (декартівське розуміння внутрішнього світу як чогось принципово відмінного від світу зовнішнього – лише одна з версій цієї ідеї). Разом з тим не можна не визнати, що постмодерністи абсолютно справедливо відзначають: «Я», Суб'єкт з його внутрішнім світом є не чимось безпосередньо даним, як це вважали протягом довгого часу багато представників європейської філософії, а у відомому сенсі чимось створеним, сконструйованим. Вони праві і в іншому: ситуація в сучасній культурі така, що «Я» як єдність свідомості і як центр ухвалення рішень виявляється під загрозою» [164, с. 17].

Також, на наш погляд, слід погодитися з думкою відомого українського методолога наукового знання В. І. Кузнєцова, який вважає, що «процес розвитку наукового знання розглядався з огляду на процес логічного розгортання вже існуючої системи знання як дедуктивної упорядкованої системи тверджень. Ця картина була спростована культурно-історичною школою в філософії та методології науки. На жаль, із заперечення адекватності застосування стандартної реконструкції наукової теорії до розгляду розвитку систем наукового знання чисельні прихильники цієї школи зробили висновок про неможливість застосування взагалі формальних методів для опису та пояснення динаміки наукового знання. Ситуація радикально змінилася після появи тридцять років тому так званої структуралістської реконструкції наукової теорії Дж. Сніда. Але оскільки розуміння, застосування та розвиток цієї реконструкції, з одного боку, вимагає досить ґрунтовного та детального знання місту та структур реконструйованих наукових теорій, а з іншого, припускає володіння теорією множин, вона так і не посіла належного місця в аналітиці науки» [149, с. 19]. Незважаючи на те, що шановний автор наполегливо застерігає від усякого роду «постів», на наш погляд, логіка розвитку методології наукового знання показує, що у філософії постпозитивізму пошук нових критеріїв раціональності проходив по інших методологічних підставах, чим стосовно до стадії некласичної науки. Націленість на отримання об'єктивного знання була замінена ідеєю множинності істини і шляхів її отримання.

Представник одеської філософської школи Є. Р. Борінштейн дає наступну характеристику сучасним соціокультурним трансформаційним змінам: «Нового методологічного осмислення в системі нової соціокультурної реальності вимагає зниження рівня раціональності й зростання ірраціональності, алогічності, неконтрольованості поведінки громадян і зміни стереотипів сприйняття і освоєння культури, які набувають нових вимірів. Розкритий новий неочевидний зміст соціально-культурного середовища створює і нові умови для вибору особистістю того чи іншого варіанту поведінки. Різноманітність соціокультурних змін у трансформаційному суспільстві породжує поліваріантність соціальних результатів, поле багатьох можливих виборів. При такому неусталеному конгломераті соціальних процесів трансформується саме соціокультурне середовище, як і сама соціокультурна ситуація, в яку воно попадає, що породжує в історично короткий період цілу низку соціально-культурних неусталених реальностей відносно різних динамічних за своєю структурою і змістом, які породжують нові можливості вибору і розвитку» [40, с. 44].

Новітня епоха пов'язана, таким чином, з духовним перебігом століття. Світ у цю епоху починає усвідомлюватися як рукотворний; у способах його описи починають превалювати не каузальні зв'язки, а смислові, енергетичні, синхронні, структурні. «Ми живемо в реальності, де Порядок вічно б'ється з Хаосом» [82, с. 101]. І тому не випадкова популярність теорії самоорганізації нобелівського лауреата І. Р. Пригожина, розвиток ідей толерантності (на всіх її рівнях), позалогічної переваги теорій, мережевої парадигми (замість детерміністської картини світу).

Особливий інтерес представляє точка зору українського філософа освіти О. П. Пунченка, який вважає, що метод як інструмент пізнання не можна ототожнювати з системою регулятивних правил, способів, прийомів пізнавальної діяльності, як це зустрічається у педагогіці. Тут в наявності розпливчатість розуміння методу. Коли ж метод і діяльність на основі методу не розрізняються, то має місце ототожнення знання (розуміння) методу і володіння ним. А у сфері освіти їх розрізнення необхідне, оскільки метод є різновид нормативного знання, а не сама пізнавальна діяльність на основі цього знання. Одна справа знати, як необхідно діяти для досягнення результату, а інша справа – реальні дії з отримання результату на основі методу. Метод виражає часто алгоритм діяльності, але необхідні ще навички, уміння, здібності для здійснення цієї діяльності [258, с. 183]. Наукові методи – це вироблені на основі практики і теоретично узагальнені регулятивні принципи, прийоми і способи пізнання істини, що мають універсальний характер. Архітектоніка наукового методу відображає форму руху думки суб'єкта, що пізнає, по узагальненню змісту аналізованого об'єкту, процесу і практичному його перетворенню.

Що ж до методології наукового пізнання як ядра методологічного інструментарію, то її аналіз з позицій розширення її змісту, розкриває конструктивну картину розвитку суб'єктом регулятивних принципів, прийомів, способів і форм в пізнанні природної і соціальної реальності. У сучасний методологічний інструментарій входять наступні наочні і процесуальні елементи:

- загальнонаукова методологія;
- конкретно-наукова методологія;
- філософська методологія.

Загальнонаукова методологія – це система рефлексії, що включає уявлення про загальнонаукові підходи і форми знання, стилі мислення. Сюди відносяться інформаціологічний, системно-структурний, синергетичний, кількісні і якісні підходи до аналізу предмету пізнання.

Конкретно-наукова методологія – це форма осмислення способів пізнавальної діяльності в конкретній науковій дисципліні на основі інформації про накопичені в ній знання про структуру і динаміку його розвитку.

Філософська методологія включає в свій зміст систему принципів, заснованих на розумінні суті, основних шляхах і можливості пізнання досліджуваних об'єктів. Ці принципи виступають як найбільш обґрунтовані орієнтири в структурі пізнавальної діяльності. Вони направлені на з'ясування взаємозв'язків, структурної організації об'єктів, що пізнаються, на виявлення їх суті, а також «на певний спосіб розуміння співвідношення континуального (безперервного) і дискретного (чітко розділеного), жорстко детермінованого і імовірнісного в досліджуваному об'єкті, а, відповідно, – на певний спосіб фрагментації досліджуваної реальності» [359, с. 280-281].

Всі ці типи методологій взаємозв'язані між собою і всі вони відносно рівноправні. Якщо загальнонаукова або філософська методологія починають превалювати, то результатом цього процесу виступає виникаючий надлишок умоглядних конструкцій, концепцій, розпоряджень при дефіциті оригінальних методів дослідження. Переважання ж конкретно-наукової методології обертається нав'язуванням природничо-наукових і, особливо, технічних схем мислення, де їх еврилогічний потенціал невисокий.

Сучасний методологічний інструментарій наукового дослідження будь-яких природних і соціальних явищ і процесів розуміється в двох аспектах. По-перше, у вузькому для позначення засобів і методів дослідження. Тут в інструментарій входять: матеріальні (прилади, вимірювальні засоби), а також сукупність загальнологічних прийомів і методів емпіричного і теоретичного дослідження.

До загальнологічного методу і прийомам пізнання відносяться: порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, (крім того, істина, отримана індуктивним шляхом, завжди неповна. Обмеженість методу індукції обумовлює необхідність його доповнення іншими пізнавальними прийомами, перш за все дедукцією), дедукція аналогія, моделювання тощо.

До методів емпіричного дослідження відносяться: спостереження, вимірювання, опис, експеримент тощо.

До методів теоретичного дослідження відносяться:

– ідеалізація, метод дослідження, що полягає в уявному конструюванні уявлення про об'єкт, шляхом виключення умов, необхідних для його реального існування;

– формалізація, метод дослідження, що полягає в заміщенні явища, предмету, який пізнається, деякою знаковою моделлю і оперування в її рамках інформацією за допомогою певного шаблону, алгоритму. Формалізація полягає в узагальненні форм різних за змістом процесів, абстрагуванні цих форм від їх змісту як щодо самостійних предметів пізнання;

– математизація, метод, що є формальним способом опису дійсності, заснованим на екстраполяції певної математичної структури з вивченої сфери явищ на невивчену;

– аксіоматичним методом є спосіб побудови наукової теорії, при якій в її основу кладуться ті аксіоми, що приймаються як істинні, з яких решта всіх положень виводиться за допомогою формально-логічних доказів [258, с. 190];

– метод сходження від абстрактного до конкретного припускає виявлення початкової абстракції, що розкриває основну суперечність об'єкту, що вивчається, в процесі уявного рішення якого виділяються конкретні суперечності. На відміну від абстрактного конкретне в мисленні є об'єднанням виділених в процесі абстрагування понять в щось цілісне. Конкретне в мисленні – це відбитий в ньому об'єкт в єдності його сторін, властивостей і розумінь. При цьому думка рухається від простіших понять до складніших понять, наукових теорій, які відображають об'єкт у всій його повноті і всебічності [253, с. 191].

Звичайно ж, вказаними методами не вичерпується багатство сучасного методологічного інструментарію. Це одна його сторона.

По-друге, методологічний інструментарій завжди використовується як засіб приросту і систематизації знання. У цьому випадку в об'єм методологічного інструментарію разом із засобами і методами включаються такі форми знання, які фіксують результати дослідження: ідея, гіпотеза, поняття, принцип, закон, теорія, а також форми передпосилочного знання: наукова картина досліджуваної реальності, ідеали і норми дослідження, стилі наукового мислення. Сюди ж входять і процесуальні елементи, як складові методологічного інструментарію: вибір теми, формулювання проблеми, уточнення цілей і завдань дослідження, вибір методів дослідження, накопичення нової інформації й концептуалізація знання, а також аргументація, обґрунтування та докази.

Історично початковим був другий аспект, його актуальність наголошувалася в періоди, коли наука переходила до пізнавального освоєння об'єктів з якісно складнішою системною організацією, і необхідно було зробити перемикання системи пізнавальних засобів на вищий рівень. Це було характерно для всіх етапів розвитку пізнання, але особливо для сучасного, такого, що випробовує дію з боку сфер людської діяльності, в яких результати науки знаходять найбільш широке застосування і попит, що росте (матеріальне виробництво, управління, охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я, освіта та інше).

З цим пов'язано виникнення технологічної спрямованості цілей і завдань наукових досліджень. Їх результати бачаться, перш за все, як виробничі, соціальні, управлінські, освітні, політичні і інші технології. Результат і є прирощене знання, яке є вирішенням проблеми, що забезпечує досягнення поставленої мети і завдань дослідження або що замовляє неможливість вирішення проблеми при даному способі її постановки.

Результат фіксується у формі нових наукових фактів, кількісних залежностей між явищами, понять, категорій, наукової картини досліджуваної реальності, а в ідеалі – у вигляді наукової теорії. Результат дослідження повинен корелюватися з характером вирішуваної проблеми, цілями і завданнями дослідження: він – пряма відповідь на питання, що містяться в проблемі, і вимоги, заключні в цілях і завданнях. Разом з тим результат може містити інформацію, яку спочатку не передбачували отримати. Зазвичай її кваліфікують як побічний результат. Грань між побічним і планованим результатом вельми умовна.

Корелюючи з метою дослідження, результат, що є на початкових стадіях, ідеальним уявленням про шукане знання, забезпечує цілісне бачення дослідницької роботи з позицій загального задуму. На завершуючій стадії дослідження він не тільки фіксує новий рівень вивченості об'єкту, але і сприяє повнішому осмисленню шляхів і методів пізнання, а також особливостей системної організації знання, накопиченого в даній дисципліні або галузі дослідження.

Звичайно ж, необхідно враховувати, що разом з класичними вимогами виявити структуру, закони функціонування і розвитку об'єктів, що вивчаються, наукові дослідження все частіше регламентуються вимогами знайти спосіб, як їх «направлено змінити», «сконструювати», «осмислено відтворити», «побудувати в заданих умовах». Досліджувані об'єкти структуруються, виходячи із специфічно конкретних людських потреб і практичних цілей, а також індивідуальних психологічних особливостей людей, що ухвалюють рішення [258, с. 193].

Відмічені тенденції спонукають необхідність розробляти засоби і методи дослідження, адекватні характеру системної організації пізнавальних об'єктів і процесів, а також детальніше досліджувати співвідношення класичних форм виразу знання і їх аналогів у сучасній постнекласичній науці (апроксимація, комп'ютерний опис, історична реконструкція та інше). В даний час йдуть процеси, викликані опозицією традиційного технологічного орієнтування цілей і завдань науки, які можна назвати цілісним перемиканням її дослідницького інструментарію, оскільки трансформується (якісно оновлюється) практично весь набір наукових засобів і методів.

Не дивлячись на те, що спектр сучасного методологічного інструментарію досить широкий, це зовсім не означає, що в розвитку методології наукового пошуку людство досягло абсолюту, а тим більше в аналізі соціального буття людства.

Дослідження методології соціальних явищ і процесів, у тому числі і освіти як модусу духовного буття соціуму, базується в цілому на понятті «соціальне пізнання», яке вимагає обліку його «двох основних аспектів, – указує В. П. Кохановський, – а) будь-яке пізнання соціальне, оскільки воно виникає і функціонує в суспільстві і детерміноване соціально-культурними причинами. У цьому широкому сенсі будь-які форми пізнання гуманітарні, тобто пов'язані з людиною; б) одна з форм пізнавальної діяльності – вивчення соціальних процесів і явищ (суспільства, культури, людини) - на відміну від двох інших форм: пізнання природи (природознавство) і самого знання, мислення (гносеологія, епістемологія, логіка, когнітологія, філософія) [143, с. 15].

Претензійний інструментарій наукового дослідження, що постійно розвивається, вимагає осмислення дій з його створення (розширеному відтворенню) і ефективного застосування. Цим обумовлена наявність у сфері наукового пізнання особливого роду діяльності, що має на увазі вироблення знань про засоби його регуляції і осмислення рефлексії, тобто засобах, які забезпечують відтворюваність й контрольованість пізнавальних дій в науковій формі, а також обґрунтованість та достовірність отриманих знань. Зміст і результати такого роду діяльності суб'єкта пізнання по розвитку методологічного інструментарію зв'язані перш за все з розвитком раціональності, як способу осмислення змісту досліджуваного об'єкту. Раціональність виражає відношення людини до пізнаваного об'єкту через цілеспрямоване використання арсеналу методів логічного інструментарію. Вона на всіх етапах розвитку людства виступає як сенсоутворюючий стрижень, і більш точна характеристика його діяльності. Раціональність виражає розумність і цілеспрямований характер цієї діяльності, це глибинний прояв духовно-практичного буття соціуму. В ході цієї діяльності розширюється методологічний інструментарій соціального пізнання в цілому.

Поза сумнівом, в ході пізнання соціальних явищ, у тому числі й обґрунтування суті освіти, має місце абдуктивне відображення дійсності. Під абдукцією розуміється етап пізнавальної діяльності, що полягає у формуванні висновків на основі емпіричних фактів і передує висуненню гіпотези, що пояснює їх. Поза абдуктивним відображенням процес обґрунтування змісту і сенсу освіти неможливий [258, с. 195].

Представлене розуміння постнекласичного етапу в розвитку науки спирається на новий ідеал раціональності, який був обґрунтований у філософії постпозитивізму. Найбільш яскравим представником цього напрямку виступив американський філософ П. Фейєрабенд, який увів уявлення про ірраціональні критерії розвитку науки.

Він критикував положення К. Поппера та І. Лакатоса про можливість наближення до істини на шляху зміни наукових теорій. На відміну від прихильників неопозитивізму П. Фейєрабенд вважав, що кожна теорія створює свою мову опису фактів і свої логіко-методологічні стандарти їх дослідної перевірки. Тому теорії стають несумірними. На місце наближення до істини за допомогою конкуруючих теорій К. Поппера був висунутий принцип плюралізму як співіснування різних теорій, зокрема, тому, що будь-яка теорія не враховує фактології, що не вкладається в її русло. Крім того, цей принцип означає право вибору за дослідником, якої методології йому дотримуватися. І тут не може бути ніякого «методологічного примушення» а тим більш диктату. Обмеження ж у виборі спотворює розвиток, і це несумісно з принципами гуманізму й розвитку індивідуальності.

Замість принципів верифікації і фальсифікації гіпотез П. Фейєрабендом був висунутий принцип контріндукції, або противоіндукції, що припускає можливість пояснення накопичених у рамках однієї теоретико-емпіричної школи фактів з позицій іншої, конкуруючої теорії; пошук альтернативних пояснень у минулому; зміна смислових контекстів замість відкидання не відповідних фактам теорій. В умовах невизначеності й нашарування сенсів швидше можна чекати творчості та проривів в нових напрямках.

Нарешті, П. Фейєрабендом було запропоновано повертати такі «позанаукові засоби», як міфологічні, релігійні або дилетантські побудови. Останнє абсолютно несумісне з попперівським підходом, по якому наука не займається будь-якими гіпотезами і побудова наукових теорій професіоналом у корені відрізняються від «припущень» дилетанта. По відношенню до соціальної філософії, яку захлеснула хвиля ірраціоналізму, цей принцип якраз можна вважати реалізованим. Інше питання – оцінка його плодів, наприклад, як це є у В. І. Кузнецова, який вважає, що постмодерністську філософію не поважають як провідні західні науковці, так і філософи й методологи науки [149, с. 20].

У західній філософській думці одним з перших розрив класичної наукової традиції і сучасного етапу розвитку знання зафіксував французький мислитель Мішель Фуко в своїй роботі «Слова і речі» [324, с. 35-37]. Для цих цілей М. Фуко ввів ряд спеціальних концептів, головними з яких виступили «епістема» і «дискурс». «Під епістемою, – говорить М. Фуко, – ми розуміємо сукупності зв'язків, які можуть об'єднати в дану епоху дискурсивні практики, що надають місце фігурам епістемології, наукам і будь-яким можливим формалізованим системам. Інакше кажучи, епістема – це той спосіб, відповідно до якого в кожній з дискурсивних формацій стає можливим і здійснюється рух епістемологізації, науковості та формалізації» [324, с. 190]. Дискурс (дискурсія, дискурсивна практика, дискурсивний ансамбль), у свою чергу, означає у М. Фуко імпліцитну структуру, що задає послідовність словесних знаків, правила наукової мови як безумовне дане пізнання на тому або іншому етапі розвитку науки. Це прихована від погляду дослідника і така, що не підлягає заперечуванню структура говору, що визнається за істинно дане [324, с. 111-149]. Н. С. Автономова указує, що дослідження дискурсу повинне показати, «по яким історично конкретним правилам утворюються об'єкти тих або інших наук; як будуються вислови...; як задаються поняття; яким чином здійснюються вибори тих або інших розумових ходів» [3, с. 26].

Таким чином, епістема як поле дискурсивних практик покликана показати структури, що «історично змінюються, які визначають умови можливості думок, теорій або навіть наук в кожний історичний період» [3, с. 12]. М. Фуко аналізував три виділені ним епістемі: ренесансну, класичну і сучасну.

На підставі вищесказаного ми можемо зробити висновок, що логіка становлення методології наукових досліджень проходить ряд революційних змін. Сам хід розвитку наукового знання і його методології показує, що поступово, від сторіччя до сторіччя, в процесі накопичення знань та вдосконалення методології закономірно змінюються і об'єкт, і суб'єкт пізнання, а також його методологічний інструментарій. Враховуючи очевидність наявності типів наукової раціональності, всяке дослідження повинно артикулювати методологічний підхід, на основі якого проводиться дослідження, а також ті історичні і цивілізаційно-культурні умови, в яких цей підхід сформувався. Це особливо важливо, коли актуальне дослідження в ситуації однієї наукової раціональності (скажімо, постнекласики) проводиться на основі методології, що сформувалася на попередніх етапах наукової раціональності (класики або некласики). Облік умов формування дозволить нівелювати історичні і цивілізаційно-культурні викривлення і виступить можливістю критичної саморефлексії, оскільки кожен тип наукової раціональності народжує властиві йому методологічні підходи. Так, класика пов'язана з різними варіантами метафізики, діалектики, позитивізму; некласика є умовою формування неопозитивізму, феноменології, екзистенціалізму, герменевтики, структуралізму, фрейдизму; постнекласика пов'язана з розробкою постпозитивізму, постструктуралізму, синергетичної парадигми, постмодернізму [246, с. 82].

Як ми вже відмічали, ще з першої наукової революції наукова діяльність перестала бути вотчиною еліти споглядальників і перетворилася на доступне будь-якій освіченій людині рутинне експериментування з якими завгодно матеріальними предметами. Практично всі століття наукове знання прагнуло бути незалежним від ідеології і ідеологізованої філософії.

Отже, в постнекласичній картині світу поступово відходять на задній план ідея істинності пізнання (звідси докір постпозитивізму в ірраціоналізмі), й ідеали «ціннісно-нейтрального» дослідження. Аксіологічний чинник починає входити до складу пояснюючих положень; позанаукові засоби (міф, релігія, гра) вже не протиставляються власне науковому теоретико-емпіричному пізнанню.

Явною ознакою нинішньої революції в природознавстві служить ідеологічна боротьба, що посилюється, між фізиками-ортодоксами і адептами модної гіпотези про торсіонне поле. Вважається, що це поле віртуально утворюється обертанням елементарних часток і є найфундаментальнішим. Його наділяють таємничою здатністю породжувати всі відомі типи фізичних взаємодій. Якщо в класичному типі раціональності за дужки виноситься все, що відноситься до суб'єкта і засобів його діяльності, а в некласичному типі раціональності реалізується установка на відносність істинності знань з погляду зміни властивостей об'єкту і вивчення їх засобами і формами пізнавальної діяльності, то постнекласичний тип раціональності вимагає обліку не тільки засобів і процедур пізнання, але й ціннісно-цільових установок суб'єкта пізнавальної діяльності, а значить – його особові характеристики. Методичними орієнтирами розгляду сучасної соціальної реальності, на наш погляд, є використання разом з сучасним методологічним інструментарієм традиційних методів теоретичного дослідження, які є результатом усього ходу історичного розвитку науки.

Особливістю сучасного етапу розвитку методології наукового знання є те, що соціальне знання зосереджується на комунікації, діалозі інтерсуб'єктивності, де досягається ідентичність і самоідентичність осіб, оскільки в них важливий не успіх, а пошук взаєморозуміння між різними соціальними суб'єктами. Як ми вже відмічали, чималий інтерес філософів до постнекласичної наукової парадигми знаходить своє вираження переважно в «неметафізичних» версіях філософствування, які поки є швидше проектом, чим концептуалізованою і методологічно оформленою сферою знання. На наш погляд, є сенс подальшого розгляду цього проекту як того, що найбільш відповідає сучасній дійсності, й більш того, як того, що є обґрунтованим логікою історико-філософського розвитку уявлень про соціальну реальність.

Таким чином ми розглянули логіку розвитку наукового знання. Але ж це тільки один бік процесу розвитку духу. Безперечний інтерес, на наш погляд, представляє аналіз становлення і розвитку іншої сторони цієї єдності – історико-філософського дискурсу про соціальну реальність. Це і буде предметом нашого подальшого розгляду.

Якщо в переході до неklasичного періоду розвитку науки основну роль зіграли досягнення фізики першої третини ХХ ст., то перехід до наступної постнеklasичної стадії науки (у парадигмальній зміні принципів побудови наукового знання) був пов'язаний з досягненнями в області культурології, постпозитивістської філософії нових типів організації знань. Використання імовірного принципу в соціальному пізнанні, та зміни у фізичній картині світу, і парадигмальна перебудова інших наук (зокрема, біології) не відмінили співіснування в описі закономірних явищ уявлень про детермінізм як заснованому на розумінні лінійної причинності (при розумінні причини як тієї що впливає або цільової) й імовірному описі (явищ, що представляються детерміністські). Імовірний детермінізм почав включатися в схеми пояснень практично для всіх рівнів фізичної і соціальної реальності. Але це не вирішило проблему методологічного розуміння вірогідності як аспекту світу або аспекту його опису при обліку множинності причин, різною мірою регулярних і дієвих.

До недавнього часу саме крах класичного розуміння фізичних законів і принципів пізнання (в першу чергу розмежування суб'єкта і об'єкта) розглядався як підстава становлення нового розуміння картини світу в неklasичному природознавстві та пізнання людини, наприклад, в психології. У даному контексті відзначимо тільки зміну, що стосується розуміння причинності, – перехід у природознавстві до уявлення про уривчастість причинності, а в іншому аспекті – саморозвитку динамічних (фізичних) систем й розуміння їх як безперервних, закономірних.

Замість розділення явищ і законів сучасне природознавство формулює, на думку І. Пригожина і І. Стенгерс, принципи узгодженого «оповідання, з яких слідували б не тільки закони, але і події» [256, с. 245]. Не погоджуючись з тезами неklasичного періоду розвитку фізики (фізики мікросвіту), названі автори стверджують, що «не акт спостереження, а стан хаосу опосередковує наш доступ до природи: події є наслідком нестійкості хаосу, зовнішні умови (наприклад, експериментальні) зрушують рівновагу в нестійкій системі таким чином, що зі всіх потенційних можливостей реалізується тільки одна. Сценарій подальшого розвитку системи не може бути обчислений заздалегідь, більш того, еволюцію системи можна описувати тільки в такому просторі, який залежить від її динаміки, тобто це простір, або ландшафт майбутніх подій, також утворюється в точці невизначеності» [256, с. 17].

Тим самим руйнується основний принцип експериментального роздуму як гіпотетико-дедуктивного висновку, коли в основу конструйованої експериментальної моделі кладеться деяка теоретична гіпотеза, що полягає в рамках дії закону.

Ідея спонтанних подій стосовно фізичного світу обговорювалася вже великим А. Ейнштейном. «Бог не грає в кістки» – ця теза допомогла йому обґрунтувати відмову від спроб заміни принципу причинності принципом імовірнісного детермінізму. Він продемонстрував, що саме відмова від спроб повної каузальності – тотального детермінізму як всеосяжного принципу причинності – приводить до повноти каузального опису фізичних явищ, коли «майбутнє перестає бути даним» у сьогоденні.

Холістична парадигма, тобто розгляд світу як взаємозв'язаного цілого, в ХХ ст. почала замінювати структурний його розгляд, що припускає певну архітектоніку (фізичної реальності) і розкриття законів, згідно яким елементи утворюють ціле. Виникли абсолютно нові уявлення про взаємозв'язки – так звані «будстрепні» теорії, що припускають внутрішній взаємозв'язок («зашнурованість») реальності. Отже, ідея тотального детермінізму зникає навіть в природничих науках, які привертають нові математичні розробки для опису еволюції фізичних систем.

В ХХ столітті питання соціальної реальності не втрачає своєї актуальності. Це поняття стає більш чіткішим, але, як ми вже відмічали раніше, спроби дати дійсно чітке визначення реальності залишаються безрезультатними. Це обумовлюється тим, що достатньо складно дати кількісну характеристику таким поняттям, як доброта, благородство, привітність тощо, або якість художнього твору. І це, швидше за все, свідчить не стільки про недостатню чіткість понять, скільки про об'єктивну невизначеність характеристик, які вони позначають. Специфіка соціальних об'єктів така, що вони не піддаються визначенню фізичними та математичними поняттями, поняття, які відображають їх, в значній мірі повинні володіти гнучкістю.

Спробу розглянути питання про якісну і кількісну визначеність соціальної реальності ми бачимо у Н. Вінера. В роботі «Я – математик» він різко критикує тенденцію економічної науки абсолютизувати математичні методи в економічних дослідженнях, звертаючи увагу на те, що «неможливо приписувати значення точних величин тому, що в самій дійсності такою точністю не володіє» [59, с. 248]. «Крім кількісної відмінності, – писав Н. Вінер, – існує ще якісна відмінність. Перевага людини полягає в її гнучкості, в її умінні працювати з неточними ідеями... Перевага машини – в швидкості і точності» [57, с. 81].

З цього слідує, що соціальна реальність характеризується наступними поняттями: вірогідність та розпливчатість, розмитість. Диспозиційне трактування вірогідності було запропоноване К. Поппером. Тут вірогідність розглядається як диспозиційна властивість деякої дослідної ситуації, де чисельно характеризується ступінь об'єктивної (потенційної) можливості настання події. Серед тих, хто підтримує це трактування, можна назвати також Я. Хеккінга, М. Бунге, Т. Сетла. Обидва ці погляди є об'єктивними, оскільки трактують вірогіднісні судження як ті, що безпосередньо стосуються об'єктивної дійсності, а вірогідність, як властивість світу, незалежну від наших уявлень про світ.

Окрім об'єктивних тлумачень вірогідності є суб'єктивні, які пов'язують її з нашими уявленнями про світ. Згідно цим інтерпретаціям, вірогідність – характеристика властивостей не самого світу, а невизначеності наших знань про нього.

До прихильників логічної трактовки можна віднести Р. Карнапа, Я. Лукасевича, Дж. М. Кейнса, Г. Джефріса та інші, які вважали, що вірогідність – це категорія, яка виражає логічне відношення між одним твердженням й іншими твердженнями.

Суб'єктивна інтерпретація (Ф. Рамсей, Б. де Фінетті, Л. Севідж та інші) трактує вірогіднісні твердження як характеристику відношення суб'єкта до думок або до подій. Суб'єктивна вірогідність виражає ступінь неповноти знання і неповноти упевненості суб'єкта відносно настання події, а також відносно істинності вислову або гіпотези. Таким чином, вірогідність виражає позицію суб'єкта і не може мати сенсу без співвідношення з ним.

Наступною категорією в характеристиці соціальної реальності є «розпливчатість», «розмитість». Під нею мається на увазі той тип неточності, який пов'язаний з розпливчатыми класами, в яких не можна вказати різку межу, що відокремлює елементи, які належать до даного класу, від елементів, що не належать до нього. Це відкриває можливість до появи в соціальному аналізі сімулякрів, тобто копій об'єктів, які ніколи не існували.

Так Л. Заде робить спробу свідомо ввести в об'єктні способи опису деякі поправки, коли вони застосовуються до соціальних систем. Одна з таких спроб пов'язана з розробкою теорії нечіткої множини. Сутність концепції сам Л. Заде формулює таким чином: «Більшість методів, використовуваних в даний час для аналізу гуманістичних систем, тобто систем, в яких бере участь людина, є модифікаціями методів, які протягом тривалого часу створювалися для механічних систем, тобто систем керованих законами механіки, електромагнетизму і термодинаміки ... Наша основна теза полягає в тому, що за своєю суттю звичайні кількісні методи аналізу систем непридатні для гуманістичних систем і взагалі будь-яких систем, порівнянних по складності з гуманістичними... Підхід, що розвивається в цій роботі, спирається на передумову про те, що елементами мислення людини є не числа, а елементи деяких нечітких множин або класів об'єктів, для яких перехід від «приналежності до класу» і «неприналежності» не стрибкообразний, а безперервний... Здатність оперувати нечіткими множинами і здатність оцінювати інформацію, яка витікає з неї є одним з найбільш цінних якостей людського розуму...»[391, с.51].

Підводячи підсумки історико-філософського екскурсу, можна зробити наступні узагальнення:

По-перше, необхідність переходу до нової соціальної онтології пов'язана не тільки з розповсюдженням постнекласичних ідей. Передумови для такого переходу склалися в попередні періоди розвитку науки і соціального знання. Першим значущим кроком можна вважати виникнення самої ідеї соціального порядку в науці XVII століття. Т. Гоббс, закладаючи основи субстанціональної соціальної онтології, уявляє суспільство у вигляді «тіла», певне співвідношення частин якого створює соціальний порядок. Хоча в ученні самого Т. Гоббса, а також Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, А. Кондорсе, А. Тюрго, Б. Мандевіля, А. Шефтсбері та інші, досліджується не соціальний порядок, а його прояви – влада, країна, держава, проте, усвідомлюється «інаковість» соціального відносно державного, а також природного й індивідуального. Вже Дж. Локк не розділяє ідею Т. Гоббса про передачу людьми державі всіх своїх природних прав без попередніх умов і без обмежень. Переоцінка ролі постійності, порядку, гармонії, закономірності сформувала образ світу, байдужого до людини і її існування.

По-друге, у класичній парадигмі соціум представлений у вигляді об'єктивної стандартизованої реальності, що стоїть «над» природою і індивідами, детермінованої об'єктивними законами, що виключають випадковість, непередбачуваність і безповоротність. Основу методологічних установок класичного розуму складала переконаність в тому, що світ соціальний підкоряється тим же законам, що і світ природи, і в ньому немає ніякої специфіки, що легітимізує відособлення соціальних наук. При такому підході суб'єктом дії, по суті, був не індивід, а суспільство, оскільки ролева поведінка мислилася повністю незалежною від даної конкретної особи, типовою в рамках даного соціального інституту.

По-третє, включення індивіда в соціум ставало можливим через формування особи як соціального утворення. Індивід, тим самим, зводився до індивідуалізованого соціального. Поворот до індивіда став очевидним з виникненням феноменології, яка, акцентуючи увагу на життєвому світі людини, здійснює перехід до суб'єктизованої соціальної онтології. В кінці XIX ст. поч. XX ст. індивідуальне буття людини стає «центром тяжіння» різних напрямів філософії («філософії життя», герменевтики, екзистенціалізму, персоналізму), під впливом яких виникають нові і трансформуються класичні соціальні теорії. Логічним схемам позитивізму протиставляються інтуїтивні способи збагнення життя, через які людина стає суб'єктом життя, творцем культурно-історичної реальності (Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон, Р. Зіммель, О. Шпенглер та інших). М. Гайдеггер, розвиваючи феноменологічні установки, розробляє «фундаментальну онтологію», в якій піднімає питання про онтологічний статус індивіда, історизм людського буття. Ж.-П. Сартр створює «феноменологічну онтологію», виявляючи інтенції суб'єктивності і суб'єктивного вибору, відстоюючи відповідальність людини за свої дії.

I.2. Онтологічні основи соціальної реальності

Розгляд даного питання, на наш погляд, слід почати з аналізу природи самого онтологічного знання. Якщо питають, що таке онтологія, то зазвичай слідує відповідь: вчення про буття. Але в сучасній філософії не існує єдиних понять онтології і буття, а мають місце різні типи онтологічних систем, в яких поняття буття отримує різні інтерпретації. Відмінності в інтерпретаціях зовсім не є результатом свавілля або справою смаку того або іншого автора. Вони не випадкові, бо є наслідком тих установок свідомості, які лежать в основі нашого розуміння дійсності і присутні в ньому, як правило, «за умовчанням». Саме на цей факт звернув увагу Е. Гуссерль, котрий ввів поняття феноменологічної установки свідомості й протиставив її природній установці.

На відміну від аксіом і теоретичних принципів, дані установки не вводяться довільно мислителем, не фундируються і схвалюються науковим співтовариством, а грають роль деяких абсолютних передумов, що як правило не артикулюються і не визначаються явним чином. Саме такого роду установки свідомості є конституюючими підставами, фундаментальними принципами, на основі яких формуються онтологічні концепції. Наші онтологічні орієнтації визначаються глибинними ментальними структурами і сенсами, які далеко не завжди для нас самих є очевидними і раціонально доказовими. Тобто сам вибір онтології виявляється процедурою, що виходить за рамки раціонального дискурсу і аргументації.

Своєрідність різних онтологій визначається існуванням чотирьох основних установок свідомості: метафізичної, натуралістичної, трансцендентальної і екзистенціально-феноменологічної.

Як ми підкреслювали раніше, поняття, за допомогою яких визначається статус соціальної реальності, не мають однозначного тлумачення навіть в рамках однієї філософської системи. Однак загальним для всіх систем, практично в роботах всіх мислителів, не дивлячись на те, що вони під реальністю розуміють, є те, що реальність володіє незалежністю від індивідуума, займаючи по відношенню до нього вищий ступінь в ієрархії буття. В той же час ми бачимо, що між реальністю і суб'єктом у ряді випадків існує необхідний зв'язок; особливо тоді, коли ми стикаємося з гносеологічною проблематикою, проблемами діяльності, питаннями феноменологічного характеру. Тому, розглядаючи соціальну реальність тільки з позицій матеріалізму або тільки з позицій ідеалізму, ми неминуче будемо зіштовхуватися з рядом суперечностей. На наш погляд, важливим є те, що розгляд реальності як того, в чому і чим об'єднані матеріальне і духовне, не тільки логічно виходить зі всієї історії філософії, але і відображає дійсне положення справ.

Соціальна реальність включає в себе різноманітні об'єкти, це не тільки природні об'єкти і предмети матеріальної культури, але і психічні, ментальні, умоглядні утворення, а також соціальні дії. Людина не може відноситися до соціального життя інакше, як одночасно і осмислюючи, і оцінюючи його, і намагаючись або адаптуватися до нього, або змінити його.

При визначенні статусу соціальної реальності мають значення погляди тих дослідників, які виділяють серед різних видів реальності реальність духовну. Цікавою, на наш погляд є точка зору Л. І. Пилипенко: «Духовна реальність є об'єктивним процесом конститування соціального і особистого планів буття в єдності принципу особи і ціннісної орієнтованої діяльності соціуму. Принцип особи є вирішальним методологічним критерієм для оцінки розвитку суспільства і індивіда, міри соціальної і особистої свободи» [236, с. 7].

Розглядаючи духовність «як атрибут відродження українського суспільства», вітчизняний дослідник В. Ф. Барановський висловлює думку, що «Дух – це філософська категорія для означення здатності особистості розкрити зміст буття у його дійсності, завдяки чому відноситися конструктивно творчо до своєї власної життєдіяльності. Дух являє собою особливу – духовну – форму освоєння світу людиною, водночас, форму саморозвитку людини» [23, с. 18].

Російський філософ Б. С. Шалютін також піднімає тему розкриття духовних аспектів реальності. Він робить акцент на суб'єктивність, представляючи її як одну із сторін розкриття ноуменального процесу: «Як суб'єктивна реальність, так і відповідний їй матеріальний, фізіологічний процес по суті лише феномени, в яких по різному – ззовні і усередині, – розкривається один і той же ноуменальний процес» [341, с. 6].

На думку іншого російського філософа В. Волкова, реальність об'єктивна, єдина і одночасно двійчата: «Я переконаний в єдності матеріальної і формальної реальностей, так що саме розділення єдиної реальності на матеріальну і формальну вважаю умовним, зобов'язаним тому для нас фундаментальному факту, що та й інша реальності з нашою свідомістю зв'язані принципово різним способом. Поза цим фактом розділення реальності на два види позбавлене сенсу» [61, с. 10-11].

Таким чином, спираючись на приведені тут матеріали, ми можемо прийти до висновку про те, що сучасне розуміння соціальної реальності достатньо опозиційне приведеним в першій частині цього розділу класичним поглядам, але, з іншого боку, ми бачимо процес синтезування матеріалістичного та ідеалістичного світобачення, який переслідує мету – зробити взаємоподібними діалектичні протилежності.

Так, ми бачимо, що соціальна реальність з рівною мірою відноситься як до ідеальної, так і до матеріальної областей буття. З цього приводу можна провести паралель, порівняти соціальну реальність з віртуальною, яка також може бути матеріальною, ідеальною, ідеально-матеріальною та матеріально-ідеальною.

На думку одного з представників сучасної віртуалістики Н. Носова, «віртуальна реальність не є матерія, так як вона не завжди матеріальна; в той же час вона не може бути однозначно співвіднесена і з ідеальним продуктом матеріального світу, оскільки вона не вторинна і взагалі може володіти природами, які взаємовиключають одна одну» [218, с.417-418].

Підтвердження цих поглядів ми бачимо у І. Данченка, який визначає віртуальну реальність як «щось своєрідне, яке об'єднує в собі властивості реальності як діалектико-матеріалістичної, так і ідеальної... Об'єднання це відбувається на рівні сукупності різних за природою своєю віртуальних реальностей, що у результаті наводить на думку про невідмінність для даного випадку частини і цілого, одиничного і загального» [84, с.4.].

Також робляться спроби абсолютизувати віртуальну реальність, але, незважаючи на це, вона була, є і залишиться образом «сконструйованого штучного реально-ілюзорного світу», який «генерується в свідомості людини різними способами: програмою комп'ютера або священика, шамана, жерця, ідеології – одним словом, якого-небудь маніпулятора» [193, с. 137].

Продовжуючи наш аналіз, слід ще раз підкреслити двійчастий характер соціальної реальності: в неї, з одного боку, входять об'єкти, що володіють ознаками предметності (те, що в античній філософії позначалося як *res*); з іншого боку, до соціальної реальності належить розумова, або суб'єктивна реальність. Р. Декарт ввів розрізнення *res existans* (протяжних речей) і *res cogitans* (мислячих речей). Цю тезу по-своєму розкриває С. Л. Франк. «Зовсім не випадково слово «ідея» має подвійний зміст того, що «мислиться», «знаходиться в думці», і в тій в собі перебуваючій «суті», яка лише уловлюється в думці або відкривається в думці. Безперервна на протязі століть суперечка між логічним «реалізмом» і «номіналізмом» (або «концептуалізмом»), суперечка, чи «існує ідея тільки в «свідомості», в «мисленні» чи вона повинна бути визнана за «реальність» і поза мисленням, – ця суперечка має своїм джерелом ту обставину, що «ідея» одночасно припускає і те, й інше – що вона є реальність, що як би стоїть на порозі між «буттям в мисленні» і «буттям в собі» [320, с.256]. Іншими словами, соціальна реальність включає і ноуменальний й феноменальний рівні.

Ноуменальний рівень виступає як артефакт по відношенню до соціальної реальності, бо цей вид реальності не тільки даність, але і явище, що конститується. Соціальний світ – це світ, що конститується сенсом. Соціальним є внутрішньо властивий сенс. Структурований світ значень, як повсякденність, що переживається та інтерпретується людьми, виступає засобом орієнтації суб'єкта в суспільних зв'язках, що оточують його.

Спроби механістичного матеріалізму тлумачити суть соціального на основі природничих наук привели до натуралізації душі та розуму та втрати самої специфіки соціального. Філософія часів Р. Декарта затверджувала принцип предметного вивчення соціального, але специфіка соціальних явищ і процесів визначається їх винятковою складністю, швидкими змінами й розвитком, неповторністю конкретних ситуацій, а також тією обставиною, що люди наділені розумом і володіють відносною свободою вибору в своїй поведінці. Характер суспільства, що змінюється, також впливає на його пізнання, оскільки аналізовані процеси достатньо швидко стають історією, а вивчення суспільства завжди знаходиться під впливом сьогодення.

Отже очевидним і цілком зрозумілим є розмежування двох сфер соціальної реальності: тоді як одна підпорядкована природним закономірностям, інша, на думку Г. Плеснера, має «небуттєвий характер свого існування» [244, с. 98]. Людина, на думку Г. Плеснера, істота, яка планує і творить, насолоджується і страждає, знає мистецтво і релігію, суспільство і право, це – культурна істота; «поза місцем і поза часом вона робить можливим переживання себе самої і одночасно переживання свого існування поза місцем та часом» [244, с. 126]. Власне людське буття, починається лише там, де закінчується будь-яка установленість і фіксація, будь-яка однозначна і остаточна визначеність. Воно додається до природної заданості людини, де є її особова позиція, установка, особисте відношення до всього цього, до власної вітальної основи і до будь-якої ситуації.

Кількісно визначена предметність і відсутність кількісного вимірювання духовності підкреслюють специфіку соціальної реальності з її подвійним і суб'єктивно-символічним характером. На думку П. Бурдьо, який розглядає включеність ідеального в систему буттійствування, «долаючи штучну опозицію між силами, властивими попередньому стану системи, зовнішніми по відношенню до тіла, і внутрішніми силами, що раптово заявляють про себе як мотивації і прояви вільної волі, внутрішні схильності – інтерналізація зовнішнього – дають зовнішнім силам можливість проявляти себе, але відповідно до специфічної логіки організмів, в які вони влітаються, тобто входять на постійній, систематичній (і не механістичній) основі» [48, с. 19].

До поняття «соціальна реальність» входять не тільки теоретичні об'єкти, але і феноменальні даності як результат життєвого досвіду. Такого роду предметності породжуються за допомогою інтенціональності. Визначення інтенціональності ми зустрічаємо у Хоми Аквінського, який розуміє її як знаряддя пізнання, за допомогою якого відбувається засвоєння об'єкту свідомістю у формі плотського, інтелектуального пізнання. У Е. Гуссерля це поняття означає акт додання сенсу предмету при постійній можливості розрізнення предмету і сенсу [317, с. 30-31].

Як феномен може розглядатися предмет, незалежний від наукових та ідеологічних установок. Це передбачає такий спосіб розгляду реальності, коли людина від наївного реалізму інтенції переходить до усвідомлення того, що явища речей нетотожні їм самим. «Очікування в значній мірі формуються без урахування обмежень, яким підпорядкований підрахунок вірогідності, а саме, без вимоги незмінності експериментальних умов. На відміну від наукових оцінок, які коректуються після кожного експерименту відповідно до суворих правил рахунку, практичні гіпотези, засновані на минулому досвіді, надають непропорційно велике значення ранньому досвіду. Через економічну і соціальну необхідність, що випробовується у відносно автономному світі домашнього господарства і сімейних відносин, або, точніше, через близькі нам прояви цієї зовнішньої необхідності, структури, що характеризують певний клас умов існування, проводять базис сприйняття і оцінки всього подальшого досвіду... Така система схильностей – тобто присутнє в сьогоденні, те що вже пройшло, яке спрямовується в майбутнє шляхом відтворення одноманітно структурованих практик, внутрішній закон, через який постійно виконується закон зовнішніх необхідностей, що не зводиться до безпосереднього примушення, – є той принцип спадкоємності і регулярності, який відмічається в соціальних практиках» [7, с.19].

Саме через практики конституюється соціальна реальність, яка в свою чергу володіє здатністю породжувати нескінченне число практик, За допомогою досвіду об'єктивні структури задають мистецтво оцінки вірогідності передбачення об'єктивного майбутнього, точніше задають відчуття реальності, або реальностей. практичне відношення соціального агента до майбутнього. Як указує П. Бурдьо, практичне відношення соціального агента до майбутнього управляє його справжньою практикою. Схильності конституюються в певній системі вірогідності, з одного боку, і «визначеним станом шансів, об'єктивно запропонованих індивідові соціальним світом, – з іншого... Уявлення про вірогідне майбутнє складається впродовж всього життя в результаті взаємодії зі світом, структурованим відповідно до категорій можливого (для нас) і неможливого (для нас), того, що існує для інших і реального для себе» [48, с. 31].

Виходячи з тези Л. Вітгенштейна, «межі моєї мови – це межі мого світу» [60, с.163], можна відзначити, що проблема соціальної реальності нерозривно зв'язана з семантичними засобами її виразу. Існувати – означає бути названим, увійти до тексту, підкорятися правилам мови. В різні часи філософи пропонували різні підстави для пізнання Природи: досвід, розум і Бог. Л. Вітгенштейн до вказаних додає ще одну, яка виражається в мові і належить мові. Особливу увагу він звертає на інтерпретацію значень. В залежності від інтелекту, рівня культурного розвитку людини, одна і та ж подія може мати різне тлумачення. Заплутаність у визначенні соціальних явищ вимагає приймати до використання якомога більше мовних засобів для їх опису та аналізу. Як ми бачимо, природні науки давно вже вирішили цю проблему, вони виробили спеціальну мову, пристосовану до точного відображення об'єктів, зводячи до мінімуму вживання природної мови.

Соціальні науки не можуть іти цим шляхом, бо вони дають назви різним моментам і аспектам свого життя, не чекаючи, поки вони піддадуться науковому дослідженню, так що соціальні науки отримують свій словник від самого предмету, який вони вивчають. Соціальна термінологія часто набуває своєї подвійності: з одного боку, поняття мають деяке загальноприйняте, словарне значення, що фіксує який-небудь соціальний феномен, а з іншого, наділені глибинним, сутнісним сенсом, який їм додається в певній теоретичній концепції.

Використання мови – це використання концепцій, які конституюють соціальну реальність. Це не означає, що зовнішній світ не існує об'єктивно. Те, що ми думаємо про нього, залежить від концептуального апарату, яким можна користуватися як усвідомлено, так і не усвідомлено.

Логіка подальшого нашого дослідження потребує аналізу онтологічного аспекту соціальної реальності, який виходить перш за все з даності феноменів, з їх присутності (у формі можливості, дійсності або необхідності). Як ми вже говорили, своєрідність різних онтологій визначається існуванням чотирьох основних установок свідомості: метафізичної, натуралістичної, трансцендентальної і екзистенціально-феноменологічної.

Для всебічного вивчення проблеми, на наш погляд, слід використовувати методологічний підхід до проблеми реальності Дж. Е. Мура, який посилаючись на положення І. Канта з «Критики чистого розуму», виходить з тези існування «речей поза нами» і пояснює, що мова йде як про речі «які знаходяться зовні нашого тіла», так й про речі «які знаходяться зовні нашої свідомості». У цьому контексті реальними виявляються багатообразні прояви соціального життя. «Які у нас підстави вважати, що матеріальні предмети не існують, якщо їх існування засвідчене таким же самим чином, як й існування наших відчуттів» [202, с. 69].

Різні підходи до проблеми реальності породжуються різними концептуальними системами. Саме тому Дж. Е. Мур вважає необхідним розрізняти вирази: «речі поза нами», «речі поза нашою свідомістю», «речі поза нашим тілом», «речі, які повинні зустрічатися в просторі» [202, с. 69]. Оскільки кожна концептуальна система містить в собі можливість перетворення на квазіреальність, реальності в ілюзорність, то побудова «предметності» в процесі людської діяльності обумовлює її залежність від праксеологічних і епістемологічних процедур, тобто від тієї або іншої форми даності в життєвому досвіді або в теоретичному освоєнні світу.

Існують різні підходи до принципів освоєння природного і соціального світу. Підходи, які використовуються в природничих науках, не відповідають потребам дослідників соціальної реальності. Їх завдання зводиться до тверезої оцінки, чіткого виділення того, що ж, власне, було відображено при використанні того або іншого методів. Таким чином, головний методологічний принцип – проблема оцінки ступеня адекватності використовуваного формалізму, рішення задачі підвищення такої адекватності.

Як і природне, соціальне конституювання реальності повинно мати на вході деякі фактичні дані, але на виході воно повинно отримувати з них іншу безліч можливих даних так, щоб як вхід, так і вихід узгоджувалися з пропозиціями теорії – законами, зв'язками тощо. Також складовою поняття узгодженості є поняття доцільності. Але узгодження – це не тільки доцільність, а і логічна сумісність. Як дані входу, так й дані виходу узгоджуватимуться з теорією, якщо обчислення вірне.

Особливе значення надає критерію узгодженості Г. Лейбніц. Узгодженість феномена він визначає принципом аналогії: «явище повинне мати властивості, подібні до властивостей інших явищ» [162, с. 134]. Реальний феномен повинен також узгоджуватися зі всіма іншими феноменами індивідуальної свідомості, з феноменами інших людей, представлених в індивідуальній свідомості.

Аналогічно з теорією узгодженості феноменів Г. Лейбніца, М. Гайдеггер продовжив розробку теорії співвідношення тверджень з предметами, вказавши на внутрішню можливість такої узгодженості. Він вважає, що уподібнення не може тут означати предметного процесу урівнювання між неоднорідними речами. «Суть уподібнення визначається понад усе видом того відношення, яке панує між висловом і мовою. Поки це «відношення» залишається невизначеним і в своїй суті необґрунтованим, вся суперечка про можливість і неможливість, про вид і ступінь уподібнення протікає в порожнечі. Але вислів відноситься (відносить «себе») до цієї речі тим, що він її (речі) уявляє і про уявлене висловлюється, як ведеться з ним справа згідно тієї точки зору, яка завжди залишається керівною. Вислів, в якому дається уявлення, висловлює свою думку речі, що представляється, так, як вона є як така. Це «так-як» стосується уявлення і уявного їм. Уявлення, при виключенні всіх психологічних і теоретико-пізнавальних переддумок, означає тут допущення протистояння в якості предмета. Те, що протистоїть, як так поставлене, повинно зміряти відкрити назустрічність і при цьому все ж таки залишитися як річ в собі і показати себе як щось постійне. Це поява речі у вимірюванні назустрічності здійснюється усередині відкритого, відвертості якого не створена лише процесом уявлення, але завжди ставиться в зв'язок і переймається тільки як сфера співвіднесеності. Відношення вислову, що містить уявлення, до речі – це здійснення того співвідношення, яке первинне, і, дивлячись по обставинам, коливається як поведінка. Але все відношення має свою різницю в тому, що воно в відкритому стоянні тримається завжди за очевидне як таке. Так і в суворому сенсі тільки очевидне в західноєвропейському мисленні загодя пізнається як «присутнє» і з давніх пір називається «сущим» [327, с.59].

Соціальне буття існує в єдності онтичного і онтологічного аспектів. Онтичний – відноситься до порядку суцього, тобто плотського світу; онтологічний - до порядку буття, тобто умов можливості суцього. Володіючи в обох випадках ознаками реальності, людське буття (Dasein) є онтично найближчим, а онтологічно – найдальшим. У своєму вченні про істину М. Гайдеггер схиляється до герменевтики, тобто до онтологічної істини, що покидає сферу «суб'єктивності». Він починає наполягати на тому, що суть мови співпадає з буттям. На думку М. Гайдеггера, філософ покликаний подолати загородження мови за допомогою самої мови, звільняючись від пелени недостовірності існування. Він допомагає людям пробитися до свободи. А полягає свобода саме в отриманні істини. «Людам слід усвідомити нікчемність відчуженої екзистенції і «зважитися», – не в тому річ, на що, важливо, як зважитися на це. А саме зважитися з ясным усвідомленням безплідності цілей. І потім жити відважно в кожному своєму виборі, не забуваючи про його абсурдність, бо абсурдне життя взагалі» [327, с.263].

Як ми бачимо, є очевидним, що теоретичним фундаментом трактування соціальної реальності є раціоналізм Г. Лейбніца, і герменевтика М. Гайдеггера, які доповнюють один одного. В цьому плані соціальне конституювання реальності бере свій початок з наявності предметностей матеріального світу, тобто, по виразу Дж. Е. Мура, «речей зовнішніх нашим тілам» [202, с. 69].

Рівень пізнання, коли розглядаються «речі поза нами», має принципову обмеженість. Це відбувається по причині того, що свою діяльність людина і соціальні суб'єкти починають з інформації про конкретні одиничні явища, про їх зовнішні характеристики. Емпіричний рівень пізнання не може проникати в суть речей: розкривати закономірності соціуму, його статистико-вірогіднісну природу, способи його самоорганізації в світі. Наступним кроком є можливість руху від емпіричного рівня пізнання до дійсності, у зв'язку з чим в пізнанні і виникла проблема «мови спостереження» як специфічного зрізу емпіричного знання. Реальне відтворення концептуалізованої моделі об'єкту, що вивчається на матеріалі «мови спостереження», методологічно рівнозначне побудові наукової реальності.

Саме таким засобом виразу концептуального змісту об'єкту, способом об'єктивування соціальної діяльності, яке має своїм об'єктом «спостережуване» є операціоналізація, тобто вираженість концептуального змісту в термінах, які знаходяться в співвідношенні з рівнем спостереження. Отже, засобом формованої соціальної реальності з метою подальшого її зіставлення з дійсністю, що вивчається, є прийом операціоналізації, тобто прийом виразу концептуального змісту об'єкту засобами наочних, спостережуваних ситуацій, ознак.

Одним із положень формальної логіки є ствердження, що модальність – це характеристика судження залежно від характеру встановлюваної ним достовірності, тобто, чи виражає воно можливість, дійсність або необхідність. Ширше модальність розуміється як вид і спосіб буття. Окремим випадком модальності соціального явища стає його явна або неявна інституціоналізація, яка додає йому логічну модальність на рівні буденної свідомості, тобто надає йому соціально значущі форми, в яких воно відображається в свідомості і поведінці.

Аналіз модальності об'єкту дозволяє перейти до дослідження іманентних йому форм існування, таких, як соціальна необхідність і соціальна можливість. Соціальна необхідність, на відміну від фізичної необхідності, в традиційно детерміністичному сенсі представляється як тенденція і в цьому сенсі не може бути об'єктом вивчення засобами емпіричного рівня гуманітарного дослідження. Якщо ж розуміти необхідність в межах певної інституціоналізації соціальних фактів, таке розуміння необхідності цілком може досліджуватися в рамках соціальної прагматики.

Що до обговорення соціальної можливості, то мова повинна йти про передумови самого становлення можливості соціального об'єкту. Цей процес може нагадувати натурфілософське тлумачення соціальних явищ. Однак, слід пам'ятати, що неможливо описувати соціальні об'єкти єдиною моделлю або єдиною теорією. Їх описують сукупністю моделей, кожна з яких відображає якийсь специфічний аспект поведінки об'єкту, що є аргіогі неповною.

Таким чином, розглядаючи проблеми соціального конструювання реальності, ми підійшли до необхідності розкриття закономірностей становлення імовірнісної методології. Однією з її категорій є статистична закономірність. По визначенню, статистичними називаються закономірності, які формулюються безпосередньо на мові імовірнісних розподілів. Незважаючи на випадковий по суті характер взаємин суб'єктів суспільства, статистичні методи дають можливість встановити чіткі, детерміновані закономірності на рівні імовірнісних макрохарактеристик. Знаходження і вивчення цих закономірностей і є предмет соціального пізнання. Такий підхід не може дати точного опису поведінки окремого індивіда, проте дозволяє з високою мірою достовірності передбачити поведінку великих соціальних груп. Особливість гуманітарного дослідження обумовлена специфікою соціальних об'єктів: їх винятковою складністю, швидкими змінами і розвитком, неповторністю конкретних ситуацій, а також тією обставиною, що люди наділені розумом і володіють відносною свободою вибору в своїй поведінці, діють згідно зі своїми цілями, знанням, досвідом і цінностями.

Все це приводить до висновку, що пробабилізм іманентно властивий як гуманітарному дослідженню, так і об'єкту цього дослідження.

Поняття випадковості є виключеним з системи логічних побудов, тому ми будемо його розглядати сумісно з вірогідністю. Особливо слід відмітити, що поняття теорії вірогідності – це не дзеркальне відображення реальності, а деякі абстрактно побудовані конструкти. У зв'язку з нечітким співвідношенням цих конструктів з реальними об'єктами, мова імовірнісних уявлень дає тільки наближений опис світу. Якість статистичного аналізу полягає в тому, щоб на мові імовірнісних уявлень описати поведінку реального світу, який влаштований більш випадково, чим можливість його опису граматикою цієї мови.

Тобто, виникає необхідність описувати спостережуваний світ на мові більш м'якій, ніж традиційно прийнята в науці мова детерміністичних уявлень, відмовляючись від таких принципів, як універсальність, гомогенність, монотонність і точність, які не дозволяють пояснити соціальні процеси.

Поняття вірогідності слід розглядати як істотний елемент опису, а не як ознаку неповноти наших знань. Це витікає вже з того факту, що за даних зовнішніх умов результат взаємодії об'єкту з суб'єктом не є зумовленим однозначно, а володіє лише деякою вірогідністю. Сукупність таких взаємодій приводить до статистики, відповідної певному розподілу вірогідності, який відображає об'єктивно принципові можливості, що існують за даних умов, тобто вірогідність має об'єктивний характер.

Стохастичний характер соціального дослідження дозволяє одночасно описувати поведінку суб'єкту і об'єкту, розділити які неможливо, оскільки без спостережень не можна нічого знати про об'єкт, а спостереження завжди вносять до об'єкту зміни. Отже, функція вірогідності об'єднує об'єктивні й суб'єктивні елементи. Твердження про вірогідність або про тенденцію є об'єктивними, бо вони не залежать ні від якого спостереження. Але разом з тим функція вірогідності містить суб'єктивні знання, так як вони можуть бути різні для різних дослідників. Такий спосіб опису дає набагато глибшу і тоншу характеристику. Отже, вірогідність тут виступає як чисельна міра потенційно можливого, а математичний апарат служить для обчислення цього заходу можливого.

Далі ми продовжимо розгляд соціальної реальності з точки зору її співвідношення з поняттям істини, тобто в гносеологічному аспекті. Такий підхід вимагає прояснення самого поняття істина щодо соціальності характеристики самого об'єкту і нарешті, засобів фіксації цього знання. На думку С. Л. Франка, «Ми живемо завжди, по суті, в двох планах: у плані орієнтування в дійсності як вираженій в думках частині реальності й відповідної установки по відношенню до цього «світу дійсності» – і одночасно в плані безпосередньої реальності в її всеосяжній та всепроникаючій конкретній повноті» [320, с. 289].

Традиційно, істина визначається як відповідність знання реальності, але сама відповідність встановлюється по-різному, наприклад, відповідність знання і реальності, або мислення і відчуттів, або внутрішня узгодженість знання тощо. Саме це допущення ще не дозволяє однозначно кваліфікувати теорію істини: можна розуміти істину як відповідність знання реальності, але на питання про те, як встановлювати цю відповідність, існують самі різні відповіді. Як ми бачимо, всяка оцінка знання потребує певних норм, за допомогою яких з'ясовується придатність знання як для діяльності людини в світі, так і для вирішення внутрішніх проблем пізнавального процесу. Істинне знання в цьому випадку не є винятком. Існують різні концепції розглядання істини, наприклад: безпосередньо-інтуїтивна (знання – знайомство у Б. Рассела), зіставлення мови – об'єкту і метамови (А. Тарський), зіставлення теорії і фактів (верифікаціонізм, фальсифікаціонізм), зіставлення об'єкт – мови і суб'єкт – мови [235], зіставлення знання і реальності за допомогою практики тощо.

Норму, за допомогою якої визначають істинність знання, зазвичай називають критерієм істини. Як що ми будемо слідувати цим нормам, у такому разі у нас є підстави чекати, що результат буде прийнятним, адекватним, знову-таки, з погляду описаних даним чином критеріїв досконалості. Істинність, на наш погляд, досягається по-різному, в адресуванні природній або соціальній реальності. Але, поза сумнівом, що характер істинності мови й істинності вислову розрізняється в залежності як від сфер пізнання, так і в рамках наукового дослідження. Можна погодитися з М. Гайдеггером, який затверджує, що «суть істинності пропозиції полягає в правильності висловлювання, не потребує більше ніякого особливого обґрунтування. Також там, де роблять марні спроби пояснити, як повинна утворюватися правильність, вважають її вже як суть істини. Так само предметна істина завжди означає збіг наявної мови з її «розумним» поняттям сутності. Створюється видимість, що це визначення суті істини неначе залишається незалежним від тлумачення суті буття всього існуючого, яке дивлячись по обставинам, включає в себе відповідне тлумачення суті людини як носія і виконавця інтелекту. Так, формула для сутності істини набуває для кожного свою розсудливу всезначимість. Знаходячись у владі природності цього поняття, що ледве враховується в її сутнісних основах, істини приймають рівним чином як само собою зрозуміле те, що істина як раз має свою протилежність, що є неістина. Неістина пропозиції (неправильність) є невідповідність вислову з мовою. Неістинність мови (недостовірність) означає неспівпадання суцього з його суттю. Неістину можна кожного разу розуміти як невідповідність. Вона випадає з сутності істини. Тому неістина як така протилежність істині там, де вона виступає як сприйняття чистої суті істини, може бути залишена осторонь» [327, с. 357].

Так як суб'єкт включається в об'єкт дослідження, в спостережуваному буття, істинність можна трактувати як відвертість буття; в той же час суб'єкт має справу з явищами, що не мають чітких меж, знаходяться в динаміці. «Всяке відкрите відношення є поведінка. Залежно від характеру суцього і способу поведінки відвертість людини різна. Будь-яка справа і виконання, вся діяльність і розрахунок тримається і полягає у відвертості сфери, усередині якої суще як те, що воно є і яке воно, може з'явитися спеціальним і стати тим, що буде сказаним. Але це тільки в тому випадку, якщо суще саме стає таким, що представляється у вислові, так що останнє підкоряється вказівці висловити суще так – як воно є. Слідуючи такій вказівці, вислів керується суцим. Вислів такого роду є правильним (істинним). Сказане так є правильне (істинне). Вислів володіє своєю правильністю як свідомством володіння відвертістю відношення; бо взагалі тільки завдяки ній відкрите може стати направляючою мірою для представленого уподібнення. Саме відкрите відношення повинне змусити цей захід показати себе. Це означає: вона повинна узяти на себе заданість направляючого вимірювання для всього процесу уявлення. Це відноситься до відвертості відношення» [327, с. 30].

Продовжуючи свою думку, М. Гайдеггер говорить про свободу як сутність істини, свобода є допуском в розкриття суцього як такого. Вона включає можливість відкидати при виборі той або інший варіант поведінки, що означає «негативну» і «позитивну» свободу. Щоб бути в змозі зробити яку-небудь дію, суб'єкт повинен бути вільний.

«Екзистенція, що йде своїм корінням в істину, як свободу, це перехід в розкритість сущого як такого. Екзистенція історичної людини починається в той момент, коли перший мислитель, запитуючи зупиняється перед нерозкритістю сущого з питанням що таке суще. Цим питанням вперше пізнається нерозкритість. Але, якщо екзистенційне існування як допущення сущого звільняє людину для її «свободи», тим що вона лише тільки представляє йому можливість (суще) для вибору і пропонує йому необхідне (суще), тоді людське свавілля не розпоряджається свободою. Людина «володіє» свободою не як властивістю, а як раз абсолютно навпаки: свобода, екзистенційне, буття, що розкривається та володіє людиною» [327, с. 60].

Об'єкт гуманітарного пізнання має імовірнісну природу. що створює певні складності для виявлення його суті, такі як масовість, динамічність, невіддаленість від інших об'єктів. Тому в імовірнісній логіці між істиною і неістинною є «проміжні» істинні значення з різним ступенем правдоподібності. Проблема істини виникає в основному тоді, коли необхідно зробити вибір між декількома концепціями, гіпотезами в ході пошуку ухвалення рішення, у такому разі на перше місце виходить дескриптивний образ істини, який формується в контексті порівняльного опису різних ідей, теорій, форм знання.

Протилежністю реальному як істинному виступає ірреальне, в основі якого лежить спотворене відображення реальних об'єктів, або неповна, одностороння копія цих об'єктів. Зіставляючи істинне і неістинне, реальне і нереальне, Т. В. Тілініна відзначає: «Істина об'єктивна, але творить її суб'єктивність; абсолютизація об'єктивного або суб'єктивного моментів в пізнанні породжує помилки. Істина конкретна, але є в ній і абстрактний момент, адже досягається вона шляхом абстрактного мислення, абсолютизація ж абстрактного є помилка. Істина і поверхнева, і глибока, відображає і явище, і суть; помилка ж – абсолютизація поверхневого. Істина і абсолютна, і відносна. Відносність її треба подолати, адже абсолютизація відносного є помилка. Істина є і сторона, і суть як сукупність сторін, помилка ж – вираз односторонності» [300, с. 7].

Види нереального по ступеню близькості до об'єктів класифікує Ж. Дельоз. Посилаючись на Платона, він проводить розрізнення двох типів образів: копій – ікон і симулякрів – фантазмів. «Копії – вторинні володарі; вони претенденти, що стоять на міцних основах, чії претензії гарантовані схожістю. Симулякри – щось ніби помилкових претендентів, чії претензії будуються на відмінності, що полягає в сутнісному викривленні або відхиленні» [87, с. 333]. І далі він продовжує свою думку: «Симулякри – це конструкції, що включають точку зору спостерігача так, що в будь-якій точці, де знаходиться цей спостерігач, відтворюється ілюзія... Насправді акцент робиться не на певному статусі небуття, а швидше на цьому ледве помітному розриві – на ледве помітному спотворенні реального образу, що відбувається в точці, зайнятій спостерігачем і що дає можливість побудувати симулякр – творіння софіста» [87, с. 336].

Діалектичні взаємозалежності між істинністю, неістинністю і вірогідністю також є предметом філософського аналізу. Наприклад, Микола Кребс (більш відомий як Микола Кузанський) виходив з тези про те, що протилежності співпадають в нескінченності. В той же час як істина сама по собі не має ступенів, абсолютна істина висвічує темноту нашого пізнання, з тим щоб ми могли рухатися у напрямку до істини. «В результаті наш інтелект, який не є істиною, ніколи не зможе усвідомити істину з таким ступенем точності, що б її не можна було зрозуміти з нескінченно більшою мірою точності. Відношення нашого інтелекту до істини подібно до відношення багатокутника до кола; схожість з колом росте у міру множення кутів багатокутника; але крім зведення його до кола, ніяке множення, навіть нескінченне, його кутів не зробить багатокутник подібним колу» [147, с.120].

Микола Кузанський продовжує пояснювати порівняльне поняття «Більш істинний» стосовно думок про Бога: «Священне незнання навчило нас тому, що Бога не можливо виразити, тому що він нескінченно більше всього того, що можна висловити. Тому вірно, що саме в процесі елімінації і вживання негативних думок ми наближаємося до істини про Нього» [148, с. 196]. «Звідси ясно, наскільки в теології істинними є негативні думки і неадекватними – ствердні; а з негативних – більш істинні ті, що елімінують більше недосконалості з нескінченно досконального. Більш істинним, наприклад, є заперечення того, що Бог – це камінь, ніж заперечення того, що він життя або розум... У ствердних думках вірним вважається протилежне: більш істинним буде стверджувати, що Бог – це розум і життя, ніж стверджувати, що Він – це земля, камінь або щось матеріальне» [148, с. 180].

Для більш повного розуміння природи соціальної реальності нам слід розглянути її у всій різноманітності аспектів. Після аналізу онтологічного і гносеологічного ми звертаємося до аспекту аксіологічного, що робить розуміння соціальної реальності більш багатобічним й істотно заглиблює його.

Головне в аксіологічному аспекті аналізу соціальної реальності це відношення реального до належного. У основі етичних дилем лежить розбіжність суті й існування. Належне – в соціальному сенсі не тільки істинне, але і блага. Безперечний зв'язок проблеми належного з розсудливою діяльністю. Підтвердження цьому ми знаходимо у роботі І. Канта «Критика чистого розуму». Порівнюючи природні і соціальні явища, він виходить з того, що «належне є виразом особливого роду необхідності та у зв'язку з підставами, які ніде більше у всій природі не зустрічаються» [115, с. 335]. Далі І. Кант проводить думку про те, що належним позначається можливий вчинок, мотивом для якого служить лише поняття.

Істотним моментом в аксіологічній інтерпретації є проблема морального вибору: визнавати або не визнавати соціальну даність, збільшувати в ній міру добра або зла – такі завдання вирішує кожна людина.

Характерною особливістю соціального пізнання є те, що суб'єкт не просто пізнає дійсність як вона є, але і оцінює її крізь призму своєї системи цінностей. Соціальне знання – це не тільки «знання», але і пояснення і тлумачення фактів; воно не зводиться до неупередженої реєстрації істини, а виражає відношення дослідника до предмету.

У філософській і етичній літературі сформувалися дві крайні позиції в питанні співвідношення реального і належного. Одна з них виходить з того, що поступати відповідно до етичного принципу в повсякденному житті нереально, тобто реальне і належне несумісні. Протилежна точка зору вважає можливим слідувати в реальному житті етично належному. Проблема співвідношення реального і належного знаходить своє рішення у етичному релятивізмі й полягає в тому, що моральні поняття і уявлення носять відносний, мінливий та умовний характер. Виразниками етичного релятивізму стали такі напрями: емотивізм, інтуїтивізм, утилітаризм тощо, представники яких вважають, що філософія моралі не має нічого спільного з поведінкою, а розглядає лише значення слів. Згідно цьому переконанню, всі пропозиції, що містять етичні терміни ніби «хороший» або «поганий» лише виражають емоційний стан того, хто говорить. Вони виражають установки, але ні про що не інформують. Так Дж. Мур приходиться до висновку, що добро невизначне. Найбільш типові визначення добра такі: «задоволення є єдиним добром» (гедонізм); метафізична етика в центр аналізу ставить об'єкт знання – а їм виступає надчуттєва реальність. Метафізичні системи етики, на думку Дж. Мура, «описують добро в термінах, що відносяться до надчуттєвої реальності, тобто до чогось, що (як в них прийнято вважати) дійсно існує, але існує не в природі» [202, с. 189].

I. Кант вважає єдиною абсолютною цінністю у всесвіті добру волю, яка виражається в бажанні поступати правильно. Люди доброї волі, які над усе ставлять належну поведінку, слідують певним принципам. З позицій антиутилітаристської спрямованості I. Кант вводить поняття категоричного імперативу, який свідчить: «...поводься тільки згідно такій максимі, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала законом» [114, с. 260]. Інше формулювання категоричного імперативу звучить так: «Поводься так, щоб ти завжди відносився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого так само як до мети й ніколи не відносився б до нього тільки як до засобу» [114, с. 270].

Формування історичної свідомості, виражене в прагненні до раціонального обґрунтування людських дій, потребувало філософського аналізу діалектики суцього і належного. Це стало раціональною основою специфічного способу аргументації, заснованого на уявленні про внутрішню природу людини, яке дозволяє затверджувати щось як благо. Як писав Аристотель в «Політиці», всяка держава є спілкування, а спілкування завжди відбувається ради блага, із головних же благ найголовніше – благо державне. «Первинною за природою є держава в порівнянні з сім'єю і кожним із нас; адже необхідно, щоб ціле передувало частині» [20, с. 210].

Сутність соціального життя, як розуміли її за часів Аристотеля, полягає в можливості шляхом правильного міркування про індивідуальне і колективне благо вибрати з різноманіття вчинків ті, які відповідають їх досягненню і шляхом спілкування повідомляти думки один одному. В той же час слід відзначити, що в етичних і політичних ученнях Платона, Аристотеля або Цицерона, як і серед етико-антропологічних роздумів середньовічних богословів, поняття соціальної реальності відсутнє. Його поява була пов'язана з черговим етапом геометризації світу і народженням математичного природознавства. «Зазвичай стверджують, що в цей час відбулася зміна картини світу: новоєвропейська картина світу змінила середньовічну або ренесансну (залежно від того, чи вважається Відродження останнім етапом середньовічної думки, або самостійною історико-філософською епохою). Під картиною світу тут мається на увазі не просте зображення чого-небудь зовнішнього, наприклад, конфігурації зовнішніх контурів предметів світу. Кажучи про картину світу, завжди мається на увазі сам світ, тобто суще в його цілому (on heі on). Сущє шикуюється в таку картину, з якої його можна було б охопити єдиним поглядом. Зрозуміти в одну мить і світ, і людину в світі» [255, с. 8].

Зіставлення філософських учень різних епох, при якому найістотніші відмінності можуть бути пояснені в термінах зміни картини світу є вимогою аксіологічного аспекту осмислення соціальної реальності. Поняття, які збереглися при зміні епох, наповнюються новим смисловим змістом, так як зміна якихось окремих концептів викликає зміну пов'язаних з ним концептуальних конструкцій. Реконструкція історії філософії як послідовності картин світу, що змінюють одна одну, є необхідною для виявлення раціональної компоненти етичної свідомості.

Одним з перших, хто піддав критиці даний методологічний підхід був М. Гайдеггер, який звернув увагу на те, що в самій підставі даного уявлення лежить метафора, народжена сучасним поглядом на світ. На думку філософа, саме у Новий час світ почав розглядатися як картина, і людина опинилася у ролі тих, хто «допитує світ», але не як раніше, не з благоговійним запитанням, а з суддівською суворістю. «Мається на увазі: сама річ стоїть перед нами так, як з нею для нас йде справа. Скласти собі картину чогось означає: поставити перед собою само суще так, як з ним йде справа, і постійно мати його так поставленим перед собою» [327, с. 112].

В сучасній філософії привертає до себе увагу антропологічний підхід, в якому картина світу не зникає, а стає похідним поняттям, що одержує своє визначення через поняття людини. Це дає можливість прихильникам антропологічної перспективи вводити в свою онтологію поняття картини людини. Антропологічна орієнтація відкриває доступ до герменевтичних методик, направлених на виявлення сенсу, що вкладається авторами в ті або інші концептуальні ініціативи. У зв'язку з цим звертають на себе увагу міркування П. А. Сорокіна, присвячені аналізу теоретичних основ моральності. «Всяка наука як сукупність думок може бути тільки теоретичною і не може бути нормативною. Це витікає з того, що думки можуть бути тільки теоретичними. Ніяка думка як думка ніщо не оцінює, нікому нічого не наказує, думка представляє твердження або заперечення певного функціонального зв'язку суб'єкта і предиката та, як така, може бути істинною, або здаватися такою» [287, с. 338].

Визначення блага є головним критерієм відмінності між етичними системами, але всі етичні системи спираються на концепцію істинності й концепцію блага, з яких потім виводиться концепція морально цінної людини. Благо, справедливість може бути визначеним лише через концепцію істинності, тоді ми маємо справу з етичною доктриною, що трактує справедливість як чесність. Тільки спираючись на дійсне розуміння блага, яке дозволяє розрізнити благо і те, що благом не є, людина може здійснювати свій життєвий вибір. У цьому плані представляє інтерес питання про невід'ємність права людини на істину. Впродовж тривалого часу вважалося, що для досягнення істини суб'єкт повинен був змінитися сам, перетворившись на щось інше. Сьогодні ж ми схильні вважати, що не суб'єкт змінюється в процесі збагнення істини, а істина народжується як продукт конструктивної активності суб'єкта. Міркування про благо, добро і зло, етичне і аморальне є основою раціоналізації людської поведінки. «Благо, що розглядається як те, чим можна володіти, або добро, як те, чого можна досягти, і багато іншого, що недоступне простому погляду, уподібнюється речам, тобто об'єктивується. Народжується щось ніби моральної реальності. Її складають предмети з невизначеним онтологічним статусом. У одних теоріях їх оголошують реальними, в інших надреальними, в третіх, вони розглядаються як корисні і ефективні регулятори поведінки, створені людьми» [255, с. 90].

Народження нової соціальної онтології, що розглядає суспільство і його інститути як реальність особливого роду є результатом формування нових поглядів на поняття блага, добра і справедливості. В «Критиці практичного розуму» І. Канта ми зустрічаємось з онтологізацією моралі, яка полягає в обґрунтуванні того, «як можна заперечувати об'єктивну реальність надчуттєвого застосування категорій в спекуляції і, проте, визнавати за ними цю реальність по відношенню до об'єктів чистого практичного розуму» [114, с. 233].

Як ми бачимо, мова йде про реальності застосування категорій, де автор обговорює онтологічний статус реальності, яка виникає в результаті діяльності «чистого спекулятивного розуму» і його антиподу – «чистого практичного розуму». Перший породжує категоріальний синтез, який містить елемент надчуттєвого обґрунтування, що впадає в неминучу суперечність із самим собою. Сфера його дії – квазіреальність, що служить для репрезентації справжньої реальності настільки, наскільки дозволяє цього добитися його власна природа. Другий же, – з самого початку розміщується в реальності – такі його об'єкти і такі його дії. Таким чином, у етичному вченні Канта з'являється щось, що нагадує простір, в якому відбуваються ті або інші дії. Твердження про примат практичного розуму над чистим, тобто теоретичним автоматично онтологізувало традиційну конструкцію співвідношення дії з добром і злом.

Сучасний філософ Д. Роулс, продовжуючи ідеї Канта, стверджує: «Суспільство тоді добре організоване, коли воно не тільки створене для представлення благ людям, але і коли воно ефективно саморегулюється концепцією справедливості. Це означає, що в такому суспільстві (1) кожен приймає і знає, що інші члени суспільства приймають одні і ті ж принципи справедливості та (2) найважливіші суспільні інститути об'єктивно відповідають і вважаються адекватними цим принципам» [289, с. 231].

У багатьох сучасних соціально-філософських концепціях людина, яка розглядається в етико-антропологічних ученнях як істота, що має складну природу, перетворюється на актора (діяча). «Від людини актор відрізняється так само, як матеріальна крапка відрізняється від предмету. Адже матеріальна крапка (або протяжне тіло, що повністю описується через сукупність фрагментів об'ємних геометричних форм, центр мас або фізичні властивості речовин) є редукованою формою предмету. Її редукція необхідна для того, щоб цей предмет став елементом фізичної реальності. Так само і актор, ця «редукована людина» є елемент соціальної реальності» [289, с. 142-143].

Жодна людина не в змозі створити що-небудь самостійно, без участі суспільства, якого вона є лише частиною, хоч би і незамінною. Таким чином, соціальна реальність виявляється ще і механізмом, що творить сенси і значення дії. Таким чином, важливим наслідком «акторизації» людини є те, що вона є включеною до соціальних структур та інститутів які здатні взаємодіяти з діячем так само, як в правовій реальності юридичні особи здатні взаємодіяти з фізичними.

На думку Д. Роулза, соціальні інститути визначають різні вихідні ситуації людей, і в цьому їх основна глибинна нерівність. Вона закладена в базисній структурі будь-якого суспільства, відносно якої і повинні бути застосовані принципи соціальної справедливості. «Справедлива соціальна модель істотно залежить від того, як сформовані основні права і обов'язки людей, як визначені їх економічні можливості і соціальні умови у всіх секторах суспільства» [275, с. 233].

У зв'язку з цим Д. Роулз формулює два принципи, що лежать в основі ідеї справедливості: «Перший принцип: кожна людина повинна володіти рівним правом відносно найбільш загальної системи рівних базових свобод, порівнянної з схожими системами свобод для решти всіх людей. Другий принцип: соціальна і економічна нерівність повинні бути організовані так, щоб і ті й інші вели до найбільшої вигоди найменш забезпечених громадян і були прикладені до соціальних статусів, доступних усім в умовах чесної рівності можливостей» [275, с. 238-239].

На наш погляд, заслуговує уваги відродження етичного дискурсу «належного», який найчастіше представлений у релігійно-філософських працях. Так в роботі П. Тілліха «Мужність бути» поняття «мужність» застосовується в двох значеннях – онтологічному (як універсальне і сутнісне самоствердження людського буття) і етичному (як здійснюваний людиною акт, що підлягає оцінці). «Мужність бути – це етичний акт, в якому людина затверджує своє буття всупереч тим елементам свого існування, які протистоять її суті» [301, с. 8]. Суть мужності бути – це проходження ідеї вищого добра, втіленням якого виступає Бог, тому етична позиція особи полягає в тому, щоб, з одного боку, зуміти виразити і відстояти вищу справедливість, а з іншого боку, зберегти свою індивідуальність. «Мужність, яка корениться в досвіді Бога, який над Богом теїзму, містить в собі й трансформує мужність бути частиною і мужність бути собою» [301, с. 130]. Всяка мужність – це самоствердження буття всупереч факту небуття: «Мужність завжди має на увазі ризик: якщо йому загрожує небуття - це або ризик втратити себе і стати річчю усередині цілого, такого, що складається з інших речей, або ризик втратити свій світ в порожнечі самовіднесеності. Трансцендуюче небуття, яке переживається в тривозі порожнечі і відсутності сенсу, присутнє в тривозі провини і засудження» [301, с. 109].

Розглядаючи соціальну реальність в аксіологічному аспекті, можна відмітити, що вона виступає як об'єкт етичної оцінки («належна – не належна»); а сам суб'єкт та його поведінка оцінюється з позицій «належності». Він може поступати або відповідно до категоричного імперативу, або пристосовуватися до реальності.

Пошук шляхів побудови нової онтології соціальної реальності, що виходить за межі існуючих стереотипів, виводить на проблему зв'язку процесу підвищення якості освіти з його предметними формами реалізації. Аналіз ролі комунікативної раціональності в «соціальному конструюванні» пропонує новий спосіб розуміння існуючих освітніх практик і відкриває нові діапазони можливостей.

У сучасній філософії онтологію стали розуміти і інтерпретувати настільки різними способами і прикладати найменування «онтології» до різних галузей (різні «дисциплінарні» онтології, наприклад, соціальна онтологія, онтологія свідомості, мови, математики), що сенс цього поняття розмився. Саме така «розмитість» надає сенсу цій філософській проблемі філософії. У філософії, зокрема, в проблематиці освіти, необхідно орієнтуватися на складний і багатий досвід, пройдений мислителями минулого. Освітня реальність, як специфічна складова соціальної рефлексії, містила і містить у своїй структурі і прогресивні і регресивні парадигми свого розвитку. Кожна культура людства знаходила своє відображення в системі фундаментальних цінностей, світоглядних установок і пріоритетів соціуму. «Система цінностей і світоглядних орієнтирів, – зазначають В. С. Стьопін та Л. Ф. Кузнєцова, – це культурна матриця, яка забезпечує відтворення та розвиток соціального життя на певних підставах» [295, с. 4].

Розкрити внутрішню природу освіти можна лише через призму комунікативного акту, в якому має місце трансляція новітніх для суб'єкта навчання теоретичних уявлень про сутність і закономірності розвитку природної і соціальної дійсності, а також засвоєння останнім цих знань. Освіта постає і як процес формування світогляду суб'єкта, і як специфічний вид духовної діяльності суспільства, і як рівень знань, навичок, умінь та заснованих на них певних здібностях. Освіта постає як незалежна від своєї утилітарної корисності соціальна цінність, що дозволяє говорити про універсальну значущість освіти як соціального процесу в системі духовного виробництва.

Освіта, володіючи багатим вмістом, ціннісна за природою, поза вчасна в духовному прояві людством своїх потенційних можливостей і в той же час розгортається в конкретному культурно-історичному контексті. У понятті «освіта» виражається гранична орієнтація знань певної епохи, що дозволяє характеризувати її як граничний і в той же час унікальний вид теоретизування. Освіта – сфера людської діяльності, спрямована на структурування та теоретичну систематизацію достовірних знань про природну, соціальну і духовну реальність, вироблених наукою, а також про форми і методи трансполяції цих знань у свідомість індивіда та соціуму.

А. А. Гусейнов пов'язує становлення освіти, перш за все, із становленням в системі соціальних стосунків нової форми вербальних відносин - писемності [81, с. 8]. Її становлення було пов'язане з розвитком інтелектуальної діяльності людини, підвищенням ролі логічного мислення. Ця мова, як зазначає М. С. Каган, – «другий великий винахід культури» – зафіксований у зовнішній для нього письмовій формі [111, с. 272-273].

Аналіз утворення на різних щаблях його розвитку і дозволяє виділити в його змісті загальне і особливе. Загальним тут виступає, перш за все, той факт, що всі цивілізації минулого і сучасності виступали та виступають як інформаційний процес, тобто вони в ході пізнання і суспільної практики виробляють інформацію як про природну дійсність, так і про різні сфери буття соціуму, і містять в структурі духовного виробництва освіти як інструмент, який за допомогою писемності, усного мовлення обробляв інформацію і передавав її наступним поколінням. Особливим виступала сама методологія передачі знань і оцінка їх розуміння та засвоєння. Про діалектику загального і особливого в змісті освіти свідчать факти зміни парадигматичних установок в його змісті. Логічними підставами їх зміни є і постійний процес збільшення й розвитку знання; і способи вдосконалення людської практики в ході пізнання об'єктивної реальності, і методологія трансляції нових знань в системі суб'єктно-суб'єктних відносин в освітньому процесі та багато іншого.

Якість освіти, як її внутрішня визначеність, обов'язково відображала зміни змісту і цілеспрямованості в різних історичних парадигмах. Освіта, що синтезує в своїх категоріальних структурах духовно-моральний досвід багатьох поколінь і парадигм свого розвитку, покликана виявляти в собі соціальне замовлення на творення і конструктивно-творче ставлення до реальності. У філософії якість відбиває стійке взаємовідношення складових елементів об'єкта, яке характеризує його специфіку, що дає можливість відрізнити один об'єкт від іншого. Саме завдяки якості кожен об'єкт існує і мислиться, як щось відмежоване від інших об'єктів. Сьогодні, в контексті інформаційно-телекомунікаційної парадигми якість освіти висловлює фундаментальне засвоєння учнем-суб'єктом змісту інформаційно-комунікаційних технологій як детермінуючу систему знань, і, звичайно, використання телекомунікаційних засобів оновлення знань.

Становлення інформаційно-комунікаційних технологій перетворює обличчя всієї системи освіти. Це пов'язано з тим, що сьогодні в освіті широко впроваджуються нові способи донесення інформації до суб'єкта освіти. Це не тільки розширило сферу дистанційного навчання як комплексу освітніх послуг, який за допомогою спеціалізованого інформаційно-освітнього середовища надає необхідну для суб'єкта освіти інформацію, але, що важливо, сприяє розширенню безперервної ціннісно-орієнтованої освіти. Інформаційні технології виступили в якості основи формування загального освітнього простору.

Щоб відповісти на виклик інформаційних технологій, філософія освіти повинна подбати про своє онтологічне обґрунтування. У новій інформаційно-телекомунікаційній парадигмі взаємозв'язок інформації та комунікації став основою пояснення сутності комунікативної раціональності. Для пізнання буття освіта має вчити встановлювати «індикатори» між суб'єктом і реальністю, які реферують взаємодію світу й людини. Раціональність тут теоретично оформляє сукупність емпіричних даних, з одного боку, та через формування і використання понятійного апарату, розкриває логіку руху думки суб'єкта до пізнання істини, за допомогою суджень і умовисновком, з іншого. «Раціональність, – вважає О. О. Сергодеєва, – є особливе, засноване на розумі, ставлення людини до навколишнього світу, що припускає конструктивні здатності свідомості й рефлексію над співвідношенням цілей людської діяльності та механізмів, що забезпечують їх досягнення» [144, с. 203].

Епістемологічною цінністю постнекласичної раціональності виступила концепція комунікативної раціональності. І всі основні епістемологічні цінності процесу розгортають свій зміст саме в призмі їх раціонального осмислення. В освіті найяскравіше розкривається зміст комунікативної раціональності. Уже наявність та обґрунтування сутності суб'єктно-суб'єктних відносин в освітньому процесі дають право стверджувати, що через цю систему відносин розкривається сутність такого типу комунікації.

Прикладом онтологічної роботи в педагогічній практиці є «соціальне конструювання», яке пропонує новий спосіб розуміння існуючих освітніх практик і відкриває нові діапазони можливостей. Головним завданням процесу реформування системи вищої освіти є оцінка нововведень з точки зору їх впливу на підвищення якості освітніх послуг та задоволення потреб споживачів. Болонська декларація сприяє європейському співробітництву в забезпеченні якості з метою вироблення порівняльних критеріїв і методологій.

У філософії, зокрема, в проблематиці освіти, необхідно орієнтуватися на складний і багатий досвід, пройдений мислителями минулого. Освітня реальність, як специфічна складова соціальної рефлексії, містила і містить у своїй структурі і прогресивні і регресивні парадигми свого розвитку. Кожна культура людства знаходила своє відображення в системі фундаментальних цінностей, світоглядних установок і пріоритетів соціуму. «Система цінностей і світоглядних орієнтирів, – зазначають В. С. Стьопін та Л. Ф. Кузнецова, – це культурна матриця, яка забезпечує відтворення та розвиток соціального життя на певних підставах» [295, с. 4].

Розкрити внутрішню природу освіти можна лише через призму комунікативного акту, в якому має місце трансляція новітніх для суб'єкта навчання теоретичних уявлень про сутність і закономірності розвитку природної та соціальної дійсності, а також засвоєння останнім цих знань. Освіта постає і як процес формування світогляду суб'єкта, і як специфічний вид духовної діяльності суспільства, і як рівень знань, навичок, умінь та заснованих на них певних здібностях. Освіта постає як незалежна від своєї утилітарної корисності соціальна цінність, що дозволяє говорити про універсальну значущість освіти як соціального процесу в системі духовного виробництва.

Освіта, володіючи багатим змістом, ціннісна за природою, позачасна в духовному прояві людством своїх потенційних можливостей і в той же час розгортається в конкретному культурно-історичному контексті. У понятті «освіта» виражається гранична орієнтація знань певної епохи, що дозволяє характеризувати її як граничний і в той же час унікальний вид теоретизування. Освіта – сфера людської діяльності, спрямована на структурування та теоретичну систематизацію достовірних знань про природну, соціальну і духовну реальність, вироблених наукою, а також про форми і методи трансполяції цих знань у свідомість індивіда та соціуму.

Будь-яка парадигма освіти мала своє проблемне поле і смислові акценти. Це підтверджується освітньою практикою соціуму. Орієнтація на досягнення духовно-морального ефекту в процесі утворення, коли занурення в традицію робиться, перш за все, з метою виявити компенсаторні можливості, які впливають на емоційно-чуттєву сферу свідомості того, хто навчається, набуває популярності, як правило, в епоху кризи суспільства, сумнівів в правильності його ідеалів і цінностей. Але як тільки криза долається і суспільство чітко формулює цілі та завдання подальшого розвитку, соціальне замовлення на творення і конструктивно-творче ставлення до реальності виявляє себе в освіті. У цих умовах особливу цінність набувають відповіді на питання про те, як і за допомогою яких засобів і методів повинні вирішуватися домінантні завдання суспільства.

Нагальним завданням сучасного етапу освіти, що входить до її проблемного поля і що виступає як детермінуючий акцент в умовах глобалізації всіх сфер суспільного життя, виступає процес формування єдиного освітнього простору. З одного боку, цей процес сприяє розширеному баченню та обґрунтуванню змісту конкретного предметного знання. З іншого боку, він сприяє уніфікації нормативної сторони освітнього процесу, виробленню єдиних вимог до майбутнього фахівця.

Створення єдиного інформаційного простору, що забезпечує доступ кожного індивіда до інформаційних ресурсів цивілізації, виступає в якості однієї з базових онтологічних характеристик проблемного поля освіти. Єдиний освітній простір можна визначити як сукупність просторово-часових і соціально-культурних умов розвитку освітнього процесу. Факт впливу освіти як модусу духовного виробництва на модифікацію соціальної системи не підлягає сумніву. Але сьогодні стоїть питання про те, як посилити цей вплив. Однією з відповідей є процес формування онтології єдиного освітнього простору.

Що ж включає в свій зміст «єдиний освітній простір»? Цим терміном можна охарактеризувати сукупність інституціональної сфери існуючих в соціумі освітніх та культурно-просвітницьких установ; системи трансляції продуктів наукової культуротворчості; способів і прийомів формування філософсько-культурологічного світогляду у суб'єктів навчання; уніфікація навчальних програм; вимоги, пропоновані практикою соціуму до сучасного фахівця; а також уніфікація складових навчального процесу, зокрема, співвідношення інформаційного, комунікаційного та дисциплінарного часу. В призмі формування єдиного освітнього простору і часових форм його буття, по-новому висвічується зміст просторово-часового континууму цієї системи функціонування духовного виробництва.

Таким чином, створення єдиного освітнього простору – процес складний, але дозволяє вирішувати нову проблему в освіті: його безперервність у єдності з тимчасовими характеристиками, що є відповіддю на трансформаційні процеси в світовому співтоваристві.

Що ж до смислових акцентів освіти, то можна говорити про їх різноманіття і поліваріативність. До них належать формування освіченої людини, методологічної культури фахівця, модернізація ціннісно-цільових установок освіти та інші життєво важливі для соціуму освітні акценти. Всі складові проблемного поля і смислових акцентів освітньої реальності відображають процес опредмечування конкретних знань, розпредмечування яких здійснюється в практичній діяльності суб'єкта.

Передумови комунікації закладені в проблемному полі освіти, смислових акцентах, в модернізації її ціннісно-цільових установок. В освітньому акті розкривається зміст і ціль комунікативної інтенції, без чого ніякі форми комунікації – ні суперечка, ні діалог, ні дискусія – в принципі неможливі. В єдності комунікація та інформація виступають вихідними методологічними засадами пошуку і прилучення до істини, але вони набули вже смислове значення.

У суспільних науках, а особливо в філософії та педагогіці, з'явилися можливості розвитку нових форм навчання, заснованих на ідеях раціональності (тут раціональність розуміється як підвищення якості навчання за рахунок розширення передового досвіду), інформатизації, демократизації, гуманізації та гуманітаризації. Інфо-телекомунікаційні технології дозволяють конвертувати освітній процес як школу діалогу матеріальних і духовних культур, ставлять своєю центральною ідеєю формування фахівця високої культури. Впровадження інфо-телекомунікацій прискорює створення єдиного інформаційного простору, забезпечує доступ представників різних спеціальностей до інформаційних ресурсів цивілізації. Успіх у розвитку освіти пов'язаний з принципово новими принципами взаємодії в її інфраструктурі, які розробляються на основі інфо-телекомунікаційних технологій і виступають в якості методологічної основи впровадження цих технологій в освіту.

Раціональність висловлює змістовну і сутнісно-структурну характеристику освітнього процесу, фіксуючи одночасно не тільки факт його протікання, а й конкретний спосіб його існування. Раціоналізація знання по своїй природі інтенціональна, оскільки вона завжди є зосередженням суб'єкта над «чимось», за допомогою певної методології. Це творчий пошук істини. В освітньому процесі вирішення цієї проблеми висловлює комунікативний зв'язок його суб'єктів, але цей зв'язок є щонайглибше відображення комунікативної раціональності.

На зміну старій парадигмі сьогодні приходять парадигма інтерсуб'єктивного розуміння і комунікації. Сьогодні «фокус дослідження перемістився, – відзначає Ю. Габермас, – від когнітивно-інструментальної до комунікативної раціональності. Для нього парадигмічно не ставлення приватного суб'єкта до чого-небудь в об'єктивному світі, що можна представити і з чим можна маніпулювати, а міжособистісне ставлення, в яке вступають здатні до спілкування і дії суб'єкти, якщо вони обертаються в середовищі природної мови, вживають культурно-віддані інтерпретації і одночасно звертаються до чого-небудь об'єктивного, загального для них соціальному і відповідно до суб'єктивного світу» [326, с. 58]. Ю. Габермас обґрунтовує сутність комунікативної раціональності, відзначає що вона має свою структуру. Ю. Габермас охарактеризував її так: «Коли той, хто говорить, висловлюється про що-небудь в рамках повсякденного контексту, він вступає у відношення не тільки до чогось наявного в об'єктивному світі,... але ще й до чогось в соціальному світі... й до чогось у своєму власному суб'єктивному світі» [326, с.198]. Комунікативна раціональність цілеспрямовано орієнтована на пошук істини через систему взаєморозуміння.

Зміст освіти реалізується в спілкуванні у формі дискусії, полеміки, суперечки і, головне, діалогу. Поза їх освіта функціонувати не може, оскільки вони виступають універсальними формами передачі і придбання знання. Якщо дискусія не завжди носить в ході обговорення яскраво виражений войовничий характер, то сама етимологія слова «полеміка» походить від грецького «polemos» – війна. Суперечка ж у широкому сенсі – це і полеміка, яка виникла після цікаво сформульованої проблеми, і дискусія в зв'язку з тим чи іншим новим завданням. Суперечка – характерна особливість спілкування в повсякденному житті. Головним поняттям в цій тріаді виступає дискусія, як одна з форм засвоєння знання в процесі пошуку істини. Вона привчає суб'єкта навчання мислити розгорнуто, вільно, творчо.

Специфіка діалогу в освіті пов'язана, насамперед, з пошуком істини суб'єктом, що пізнає. Діалог в освіті не просто форма набуття знань через трансльовану інформацію, це не процес пасивного накопичення знання, це інтерактивна форма пошуку істини. «Знання, – як зазначав М. К. Мамардашвілі, – без пересаджується з голови в голову в силу єдиної простої онтологічної обставини: ніхто замість іншого не може нічого розуміти, зрозуміти повинен сам... І цей акт розуміння... повинен зробити або не зробити, тобто знання не перекачується в іншу голову, як на таку собі порожнечу перекачувалася б рідина» [184, с. 12].

Інформаційність – це серцевина діалогу, розкриває інтерсуб'єктивний світ особистості, систему її особистісних знань і умінь використовувати їх при пошуку істини. Діалог як форма пошуку істини є момент осяяння його учасників, спрямований в русло сформульованої проблеми, причому в діалозі працюють і наше раціо, і наша інтуїція. Діалог – це форма вираження і спосіб реалізації наших потреб. У ньому проявляється комунікативне світовідчуття, він уособлює устремління до цілісності, творенню та розумінню.

Таким чином, в освітньому процесі як формі комунікації суб'єктів цього процесу в ході осягнення істини пріоритет належить діалогу як ціннісної формі, в якій найбільш яскраво розкривається епістемологічний аспект освіти. Зверненість і установка на спілкування як комунікативні чинники – це умова буття комунікативної раціональності, вона висловлює цілісну природу суб'єктно-суб'єктних відносин в освіті.

Висновки до першого розділу

Хід розвитку наукового знання і його методології показує, що поступово, від сторіччя до сторіччя, в процесі накопичення знань та вдосконалення методології закономірно змінюються і об'єкт, і суб'єкт пізнання, а також його методологічний інструментарій. Необхідність переходу до нової соціальної онтології пов'язана не тільки з розповсюдженням постнекласичних ідей. Передумови для такого переходу склалися в попередні періоди розвитку науки і соціального знання.

Розуміння умов, при яких став можливим перехід від розуміння зовнішнього світу як сукупності речей до погляду на світ як на реальність. Ця мета обумовлена еволюцією сенсу і значенням поняття реальності у філософії і науці нового часу, коли реальність з фізичної «перетворилася» на багат шарову, а потім верхній шар – соціальна реальність – завдяки сучасній оцінці ролі мови у формуванні картини світу, придбала статус граничної або справжньої реальності.

Першим значущим кроком в цьому напрямі можна вважати виникнення самої ідеї соціального порядку в науці XVII століття. В класичній парадигмі соціум представлений у вигляді об'єктивної стандартизованої реальності, що стоїть «над» природою й індивідами, і де виключаються випадковість, непередбачуваність і безповоротність. Методологічні установки класичного розуму складала переконаність в тому, що світ соціальний підкоряється тим же законам, що і світ природи, і в ньому немає ніякої специфіки, що легітимізує відособлення соціальних наук. Суб'єктом дії був не індивід, а суспільство, оскільки ролева поведінка мислилася повністю незалежною від даної конкретної особи, типовою в рамках даного соціального інституту.

Включення індивіда в соціум ставало можливим через формування особи як соціального утворення. Індивід, тим самим, зводився до індивідуалізованого соціального. Поворот до індивіда став очевидним з виникненням феноменології, яка, акцентуючи увагу на життєвому світі людини, здійснює перехід до суб'єктизованої соціальної онтології.

В кінці XIX – поч. XX ст. індивідуальне буття людини стає «центром тяжіння» різних напрямів філософії («філософії життя», герменевтики, екзистенціалізму, персоналізму), під впливом яких виникають нові і трансформуються класичні соціальні теорії. Логічним схемам позитивізму протиставляються інтуїтивні способи збагнення життя, через які людина стає суб'єктом життя, творцем культурно-історичної реальності (Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон, Р. Зіммель, О. Шпенглер та інші). М. Гайдеггер, розвиваючи феноменологічні установки, розробляє «фундаментальну онтологію», в якій піднімає питання про онтологічний статус індивіда, історизм людського буття. Ж.-П. Сартр створює «феноменологічну онтологію», виявляючи інтенції суб'єктивності і суб'єктивного вибору, відстоюючи відповідальність людини за свої дії.

Отже, в постнекласичній картині світу поступово відходять на задній план ідея істинності пізнання та ідеали «ціннісно-нейтрального» дослідження. Якщо в класичному типі раціональності за дужки виноситься все, що відноситься до суб'єкта і засобів його діяльності, а в некласичному типі раціональності реалізується установка на відносність істинності знань, то постнекласичний тип раціональності вимагає обліку не тільки засобів і процедур пізнання, але ціннісно-цільових установок суб'єкта пізнавальної діяльності.

Особливістю сучасного етапу розвитку методології наукового знання є те, що соціальне знання зосереджується на комунікації, діалозі інтерсуб'єктивності, де досягається ідентичність і самоідентичність особи, оскільки в них важливий не успіх, а пошук взаєморозуміння між різними соціальними суб'єктами.

Логіка розвитку наукового знання – це тільки один бік процесу розвитку духу. Чималий інтерес філософів до «постнекласичної метафізики», яка є швидше проектом, чим концептуалізованою і методологічно оформленою сферою знання. І тим не менш, на наш погляд, є сенс подальшого розгляду цього проекту як того, що найбільш відповідає сучасній дійсності, й більш того, як того, що є обґрунтованим логікою історико-філософського розвитку уявлень про соціальну реальність.

Існує ряд спільних проблем у розумінні «соціальної реальності» і розумінні реальності в природничих науках. Зокрема, і там, і тут під реальністю розуміються як об'єкти, що мають предметні, тобто просторово-часові параметри так і система теоретичних конструктів, побудованих в категоріальному полі даної галузі знання; у цьому понятті знаходить віддзеркалення спосіб отримання знань про ці об'єкти; реальність є в певному відношенні й суть майбутніх суб'єктних об'єктів.

Соціальна реальність існує на феноменальному і ноуменальному рівні, в якому можна виділити конструкти як першого порядку, тобто наочності життєвого досвіду, терміни соціальних значень, так і конструкти другого порядку, або ж наукові поняття та конструйовані з їх допомогою теоретичні об'єкти. До її особливих властивостей слід віднести наявність в ній *res extensa* (протяжних речей) і *res cogitans* (мислячих речей).

Таким чином, проблема соціальної реальності – складна і багатопланова проблема, в аналізі якої знаходять точки зіткнення самі різні науки (як гуманітарної, так і природничо-наукової спрямованості). Істотною ознакою соціальної реальності є поєднання об'єктів, що мають чіткі межі (природні об'єкти, предмети матеріальної культури), і об'єктів ментального порядку, що мають «розмиті» контури. Ми зробили спробу розкрити це у першому розділі. Можливо, що даний напрям соціально-філософського аналізу підштовхне до активізації досліджень в цьому напрямі.

Матеріали першого розділу були використовувані у наступних публікаціях автора:

1. Кравцов Ю. С. Нові уявлення про онтологічний статус соціальної реальності / Ю.С. Кравцов // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2012. — №2 (29). — С.76-81.
2. Кравцов Ю. С. Особенности новой ситуации в социальном познании / Ю.С. Кравцов // Грани. — 2013. — №9 (101). — С.6-10.
3. Кравцов Ю. С. Языковая природа онтологии социальной реальности // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. — Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія, —, 2014. — Серыя 1, №2(174). — С. 99-103.
4. Кравцов Ю.С. Соціальна реальність у контексті правової освіти / Ю.С. Кравцов //Грані — 2014. — №4 (108). — С. 78-83.

РОЗДІЛ II

ВІРТУАЛЬНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

2.1. Філософія соціальної комунікації як концептуальне ядро теорії суспільства

Звернення до концепту соціальної реальності можна констатувати як одну з тенденцій сучасних досліджень методологічного рівня. Серед зарубіжних філософів і соціологів до нього виявляють інтерес передусім представники феноменологічної соціології (П. Бергер, Т. Лукман, П. Бурдьє), феноменологічної герменевтики (П. Рікер), комунікативної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас), прагматизму (Р. Рорті, Дж. Роулз) та інших.

Онтологічна проблема соціальної реальності як предмет філософського осмислення виходить на перший план тоді, коли виникає потреба в обґрунтуванні більш широкого методологічного бачення суспільства. Окремі аспекти проблеми соціальної реальності були висвітлені в радянській і пострадянській філософській та літературі. Серед них, зокрема:

- філософське осмислення ціннісно-нормативної реальності (Т. О. Алексєєва, В. П. Андрющенко, В. С. Бакіров, І. В. Бичко, Є. К. Бистрицький, Є. Р. Борінштейн, Н. А. Бусова, Н. П. Гедікова, М. С. Дмитрієва, О. Г. Дробницький, А. М. Єрмоленко, К. К. Жоль, В. В. Ільїн, А. І. Кавалеров, М. С. Конох, О. М. Кривуля, В. О. Лобовиков, А. М. Лой, І. Г. Мисик, В. П. Плавич, М. В. Попович, С. В. Пролєєв, О. П. Пунченко, М. І. Романенко, Л. А. Ситниченко, Е. Ю. Соловійов, Ж. Ж. Токовенко, О. В. Халапсіс, М. Ф. Цибра, С. В. Шевцов, В. В. Шкода та інші);

- трансформаційні процеси в посттоталітарних суспільствах (О. Г. Данильян, В. М. Селіванов) та інші аспекти, які певною мірою створюють підґрунтя для відповідних узагальнень.

Таким чином, можна констатувати наявність нагальної потреби і можливості формулювання цілісної концепції соціальної реальності з точки зору нової онтології – нової раціональності постмодерну, що репрезентує її як особливий вимір людського буття, і відсутність у вітчизняній науці спеціального дослідження цієї проблеми.

Більшість концепцій класичної соціальної теорії будувалися на переконанні, що закони соціального світу аналогічні законам природи і можуть бути відкриті шляхом аналізу й узагальнення фактів та передбачалось, що відкриті закони повинні пояснювати те, що пройшло і прогнозувати майбутнє. Фундаментальною основою соціальної теорії було домінування об'єкта (суспільства) над суб'єктом (агентом, здібним до пізнання). Визнання суб'єктивного характеру соціальної дії відходило на другий план.

У часи класичного позитивізму, коли затверджувалася можливість об'єктивного вивчення соціальних явищ, Е. Дюркгейм розглядає соціальні явища як «речі», тим самим відображаючи норматив науково-дослідної діяльності тієї епохи.

С точки зору логічного емпіризму і позитивістської філософії єдиною можливою формою побудови теорії є система узагальнень, або законів, що дедуктивно співвідносяться один з одним. Але навіть в природничих науках така система зустрічається доволі рідко. Що до соціальних наук – такої теорії поки немає взагалі. Її побудова - це перспектива майбутнього.

Однак, слід відзначити, що філософська рефлексія в змозі описувати та типологізувати пізнання і знання у формі конкретної соціокультурної інтерпретації пізнавальних універсалій. Характеризуючи свій дескриптивний підхід, Л. Вітгенштейн говорив, що описуючи реальність, він описує те, що зустрічає у людському світі [389]. Поняття істини, раціональності, прогресу повинні бути не нормами, які зумовлюють ту або іншу оцінку знання, а результатами, отриманими при його описі.

Сучасні труднощі з проблемою освоєння соціальної реальності частково обумовлені обмеженістю знання і пізнання, в якому домінують уніфіковані й абстрактні картини. Гносеологічний підхід при фіксуванні конкретної пізнавальної ситуації як якоїсь частини сукупного пізнавального процесу бере до уваги різноманітність точок зору, альтернативні методологічні прийоми, розкриває приховані передумови, соціальні підстави, можливості й наслідки того або іншого виходу з даної ситуації, порівнює їх з відомими історичними прецедентами. Таким чином, принцип конкретності – це необхідність точного обліку тих умов, в яких знаходиться об'єкт пізнання, і виділення головних, істотних властивостей, зв'язків, тенденцій його розвитку. Можна зробити висновок, що у міру зростання суб'єктивності знання втрачає в істинності.

Більш повне усвідомлення суб'єктивної повноти пізнання можливе крізь призму поняття сукупного пізнавального процесу. Принцип конкретності належить розглядати не тільки як вказівку на конкретність і багатогранність об'єкту, але й як твердження про наповнення знання та пізнання формами діяльності й спілкування суб'єктів в контексті суспільства, культури. Сукупний пізнавальний процес включає в себе різноманітні практики і типи пізнавальної діяльності, що співвідносяться з різними формами знання та пізнання. Розгляд знання вимагає включення в сукупний пізнавальний процес широкого соціокультурного контексту. Так філософ, досліджуючи знання та пізнання, не просто поміщає їх в соціальне обрамлення, а, навпаки, соціальні схеми, що обкреслюють сфери і межі пізнання, наповнює конкретним пізнавальним матеріалом. Головною ціллю такого підходу є розробка концептуальних схем для аналізу того, які питання ставить людина перед собою і чим вона керується в своїх діях, особливо в тих випадках, коли вона не може висловити, що саме вона знає, або коли справа не доходить до внутрішнього усвідомлення. Такі задачі носять переважно герменевтичний характер, але вони повинні стати невід'ємною і необхідною частиною соціальної теорії.

Посилання на свої претензії і сумніви як на щось «само собою зрозуміле» є особливою властивістю буденного людського розуму. Проте філософія ніколи не зможе спростувати буденний розум, оскільки він сліпий до того, що філософія пропонує погляду, зверненому до суті.

Людина ж уявляє себе захищеною в тих багатообразних «істинах» життєвого досвіду і поведінки, дослідження, творчості й віри. Вона сама старанно сприяє обуренню «само собою зрозумілого» проти всякого домагання з боку сумніву.

Нерозуміння суті й ролі узагальнень в соціальних науках, яке виникає в результаті вузького розуміння природи пояснення та виключення абстрактного рівня аналізу, приводить до абсолютизації суб'єктивістського полюса. Слід розмежувати два типи узагальнень. Перший – узагальнення відомі безпосереднім учасникам соціальних ситуацій, якими вони користуються в життєвих ситуаціях. В цьому випадку аналітик фактично не «відкриває» ці узагальнення, а тільки виражає їх, надає їм дискурсивну форму. Другий тип узагальнень – це узагальнення, що, навпаки, відносяться до обставин, про які учасникам подій нічого не відомо, але які роблять на них істотний вплив. Необхідно пам'ятати, що відкриття законів, тобто узагальнень другого типу – це не тільки один з можливих підходів соціального теоретизування. Для наукового методу істотною є відмова від метафізичних поглядів і уявлення всіх спостережуваних фактів у формі понять й конструкцій. Так, надзвичайно плідною для розвитку сучасної наукової думки виявилася відмова від претензії розуміння природи «речей в собі», від розуміння «остаточної істини», від розгадки внутрішньої суті світу. Це сприяло розширенню горизонтів наших уявлень і доказу відносності існуючих інтерпретацій реальності, які б вони не були.

Критерієм науковості соціальної теорії в новому сенсі може стати можливість постійного змінювання, тобто визнання нескінченності інтерпретацій, коли жоден висновок, за визначенням, не кінцевий і не може стати істиною в кінцевій інстанції. Нам же потрібно представити набір точок зору про соціальну реальність, що відображають її складність, різноманіття і тим самим сприяють глибшому її розумінню. Тоді власна позиція буде вибиратися рефлексивно, з розумінням відносності прийнятої інтерпретації. Парадокс даної ситуації полягає в тому, що умовою прагнення до об'єктивності є усвідомлення її відсутності, тобто віра в об'єктивність своїх результатів відводить від неї, а визнання суб'єктивності отриманих висновків і слабкості своїх методів означає крок до об'єктивності.

Постнекласична наука на сучасному етапі розвитку характеризується здатністю вриватися в «нетрадиційні» для науки сфери, такі як культура, релігія, міфологія, що призводить до її зближення іншими формами суспільної свідомості – в першу чергу філософією. Багатофакторність і багатоваріантність сучасної науки, коли всяка досліджувана система має багато варіантів розвитку, з яких реалізується один, змушує дослідників відмовитися від уявлень про абсолютну істину і будувати імовірнісні моделі.

В останній час інтенсивно розробляються поняття віртуальної реальності [108, 218, 175] і одночасно з цим ідея віртуалізації суспільства [362]. Особливий інтерес у зв'язку з цим викликає питання про входження суб'єкта діяльності у віртуальне середовище і, відповідно, поява нових, віртуальних форм взаємодій у соціальному співтоваристві. Проблема ж розповсюдження віртуальних технологій виходить за рамки спеціальних наук і вимагає філософського узагальнення. Масштаб прояву феномена віртуальності в соціальному й індивідуальному житті дозволяє говорити про «віртуалізацію» суспільства і спонукає дослідників до розробки нового, збагаченого розуміння соціальної реальності в її відношенні до реальності віртуальної.

Термін «віртуалізація» в свідомості, як правило, пов'язується із комп'ютерною сферою. Проте, слід звернути увагу на те, що поняття «віртуальний» все частіше уживається в ширшому контексті. Наприклад, стрімко увійшли до вжитку не тільки такі словосполучення, як «віртуальне співтовариство», але й «віртуальна корпорація», «віртуальні гроші», «віртуальна демократія», «віртуальне навчання» тощо. Це говорить про те, що дійсно виникла і розвивається вже згадувана нами вище нова організація соціального життя комунікаційного середовища – віртуальна реальність. Її можна розуміти як створений і відтворюваний за допомогою комп'ютерних мереж континуум, який відтворює зміст і конститутивні механізми індивідуальної та колективної свідомості людини, опредметнюючи цілісний досвід людства і його культури, безперервно оновлюючи та ідеалізуючи світ. На думку автора теорії «віртуального суспільства» А. Бюля, з розвитком технологій віртуальної реальності комп'ютери з обчислювальних машин перетворилися на універсальні машини по виробництву «дзеркальних» світів. У кожній підсистемі суспільства утворюються «паралельні» світи, в яких функціонують віртуальні аналоги реальних механізмів відтворення суспільства: економічні інтеракції і політичні акції в мережі Інтернет, спілкування з персонажами комп'ютерних ігор тощо. Процес заміщення за допомогою комп'ютерів реального простору як локусу соціального відтворення простором віртуальним А. Бюль називає віртуалізацією [362, с.18].

Модель «віртуалізації соціального» М. Паєтау базується на теорії Н. Лумана, в якій суспільство визначається як система комунікацій. М. Паєтау інтерпретує виникнення гіперпростору мережі Internet як результат «використання» суспільством нових форм комунікації для аутопойсису. Поряд з традиційними формами – «реальною» інтеракцією і організацією, комп'ютерна комунікація робить внесок у виробництво соціальності.

Існує дві основних трактовки поняття «віртуальне». Перша сходиться до традиційного природознавства, в якому сенс терміну «віртуальне» розкривається через зіставлення ефемерності нескінченно малих переміщень об'єктів або нескінченно малих періодів існування часток і стабільної в своїх просторово-часових характеристиках реальності. Друга трактовка породжена практикою створення і використання комп'ютерних симуляцій та розкривається через зіставлення ілюзорності об'єктів, що створюються засобами комп'ютерної графіки, реальності матеріальних об'єктів. У понятті «віртуальна реальність» обидва сенси парадоксальним чином з'єднуються. Поведінка об'єкта, що зображується, відтворює просторово-часові характеристики поведінки матеріального об'єкта.

Цей стан кореляції речово-матеріального й ілюзорного володіє низкою характеристик, серед яких можна виділити три основних: нематеріальність впливу (зображуване виробляє ефекти, характерні для матеріального); умовність параметрів (об'єкти штучні й змінні); ефемерність (свобода входу/виходу забезпечує можливість переривання і відновлення існування).

Про віртуалізацію стосовно суспільства можна говорити постільки, оскільки суспільство стає схожим на віртуальну реальність, тобто може описуватися за допомогою тих же характеристик. Віртуалізація у такому разі – це будь-яке заміщення реальності її симуляцією/образом, і навіть не обов'язково за допомогою комп'ютерної техніки, але неодмінно з застосуванням логіки віртуальної реальності. Визначення соціальних феноменів за допомогою поняття «віртуальність» доречно тоді, коли конкуренція іміджів заміщає конкуренцію інституційних певних дій – економічних, політичних або інших.

Загальне уявлення про феномен заміщення реальності образами дозволяє сформувати на його основі цілісний соціально-філософський підхід: віртуалізація соціальної реальності є закономірним етапом історичного розвитку соціальності, пов'язаним з ускладненням і глобалізацією комунікативних зв'язків та відносин. Головною характеристикою цього етапу можна вважати перехід до домінування культурно-символічних, не прив'язаних безпосередньо до матеріально-фізичної сторони існування, форм і способів підтримки й відтворення соціальності. Комп'ютерна революція виступає матеріально-технічною підставою власне соціальних змін суспільства, яке переходить за грань модерну і зазнає кризи розпаду соціальної реальності в традиційному розумінні, про яке говорить Ж. Бодрійяр. По суті, розповсюдження технологій віртуальної реальності відбувається як кіберпротезування, покликане компенсувати за допомогою комп'ютерних симуляцій відсутність соціальної реальності.

У постіндустріальну, постмодерну епоху трансформація суспільства набуває зовсім іншого характеру, ніж припускали теоретики інформаційного суспільства, моделі яких, як і моделі віртуалізації Паєтау, Бюля, Крокера і Вейнштейна, ґрунтуються на стереотипному уявленні про суспільство як систему інститутів. У традиційно-реалістичному розумінні інституційний лад суспільства і є тим стійким й об'єктивним по відношенню до індивідів, що можна назвати соціальною реальністю. Але інституційний лад, як показали К. Маркс, М. Вебер, П. Бергер і Т. Лукман, – це соціально-історична реальність, результат самовідчуження людини. Перетворення в останні десятиріччя цієї реальності в ефемерну, нестабільну, яка описується постмодерністським принципом П. Фейєрабенда «anything goes»/ «дозволено все», якраз і пояснюється її історичністю. В епоху постмодерну сутність людини відчужується вже не в соціальну, а у віртуальну реальність. В даному випадку йдеться не тільки про так званих кіберпанків – людей, для яких сенсом життя стало занурення в світи комп'ютерних симуляцій і «волоцюжництва» по мережі Інтернет, хоча саме кіберпростір – базова для запропонованої концепції метафора. У віртуальній реальності будь-якого роду людина має справу не з річчю (що розташовується), а з симуляцією (що зображується). Людина епохи модерну, занурена в соціальну реальність, сприймає її серйозно, як природну даність, в якій доводиться жити. У протилежність їй «людина епохи постмодерну, – пише Д. В. Іванов, – захоплено «живе» в ній, усвідомлюючи її умовність, керованість її параметрів і можливість виходу з неї» [108, с. 76]. Перспектива того, що взаємини між людьми набудуть форми відносин між образами, і є перспектива віртуалізації суспільства. У цій перспективі й виникає можливість трактувати суспільні зміни, розрізняючи старий і новий типи соціальної організації за допомогою дихотомії «реальне / віртуальне».

Уявляється, що адекватним філософським методом для розкриття сутності віртуальної реальності є феноменологія, оскільки створення віртуальної реальності є процесом, що повторює по суті основні процедури феноменологічного і трансцендентального епохе (психологічної і трансцендентальної редукції), а також проектує механізми конституювання просторово-часового континууму й ідеювання потоку свідомості, за допомогою яких суб'єкт відтворює конкретність реальності вже в її інтерсуб'єктивності у такий спосіб, який робить її надбанням будь-якої суб'єктивності, тобто володіє об'єктивним по відношенню до індивідуальної свідомості характером. Для феноменології істотною є ідея про те, що простір і дійсність не трансцендентні в якомусь містичному сенсі на зразок речі в собі: трансцендентним є саме феноменальний простір, феноменальна просторово-часова дійсність. Особливий, специфічний зв'язок між феноменологічним методом і функціонуванням віртуальної реальності полягає в тому, що саме феноменологічно конститутивні механізми і трансцендентно-ейдетичний рівень відтворення реальності перетворюються з іманентної характеристики суб'єктивності в щось зовнішнє по відношенню до суб'єкта. Механізм, що створює принципи сприйняття реальності, виноситься поза суб'єктом, і ми в змозі спостерігати за тим, як він опредметнює ці сприйняття. Віртуальні реальності породжують нову постановку проблематики континууму: людина дістала можливість об'єктивувати спосіб, яким їй явлено час, створювати тривалість. Тут потрібно підкреслити, що тимчасові параметри віртуальної реальності не параметри речей – їхні рамки задані свідомістю. Процеси в природі минають, і координація між ними в свідомості формується в межах природної установки сприйняття часу, але це питання, яке дискутується в загальній концепції простору і часу.

Відомий філософ М. С. Дмитрієва, аналізуючи механізм інновацій в науці XXI століття, визначає, що методологічна рефлексія над ситуацією виникнення інновації висвічувала в цій ситуації присутність, причетність,

включеність суб'єкта, що пізнає як той, хто здійснює відкриття цієї інновації, як той, хто породжує її смисл. Суб'єкт, який пізнає при цьому вже не був стороннім спостерігачем ззовні, він активно, вільно впливав на об'єкт, на його зв'язки та контакти всередині ситуації, змінював їх, пізнавав і тим самим змінювався сам, піддаючи зміні всю ситуацію з об'єктом. Тепер суб'єкт, що пізнає – це вже не колишня абстракція, зведена до єдиної своєї пізнавальної функції. Він постає в цілісності всіх своїх людських якостей, у єдності тілесно-чуттєвих, фізіологічних, інтелекто-людських, емоційних, діяльно-творчих проявах. Суб'єкт, що пізнає не є спостерігачем ззовні, він повернутий у пізнання, присутній і діє в ситуації пошуку і затвердження інновацій. Таким чином, в пізнавальній діяльності затверджується людино мірність [91, с. 6].

При конституюванні віртуальної реальності тимчасові рамки (задані в певну кінцеву кількість параметрів) задаються ще на самому початку – в основу континууму закладаються точно визначені форми координації. Розгортання проєктованих у віртуальній реальності об'єктів вже містить в собі попередньо закладені параметри координації. Так ми можемо проєктувати просторові характеристики і тимчасовий плин подій.

Віртуалізація певного об'єкта полягає в знаходженні загальних основ його поведінки в світі. У цьому сенсі віртуальна модель не є повторенням емпіричної ситуації, і навіть групи ситуацій, що характеризують значущість об'єкта або процесу. Вона є результат синтезу людських сенсорних і розумових здібностей, але взятих в їхній загальності, в ідеї кореляції між людиною і предметами світу. У такий спосіб віртуальна модель, на відміну від оригіналу, володіє всіма істотними функціями свідомості до реконструкції реальної моделі явища в загальності цих функцій. Ця модель має апіорну значущість, тому що в ній закладені всі раціонально відособлені ситуації, в яких вона може опинитися.

Інший різновид віртуальної реальності – мережна віртуальна реальність у вигляді інтерактивного середовища, яке являє собою комунікативний простір майбутнього. Її специфіка полягає в тому, що вся система комунікативних дій і відносин, а також ресурси, що накопичуються в результаті сукупної людської діяльності, об'єднуються в єдину глобальну структуру. Більше того, середовище віртуальної реальності неначе завершує процес опредметнення комунікацій і перетворення їх в події, які не зникають в незворотному часі, а навпаки – зберігаються в єдиному інформаційному масиві, в межах якого вони існують одночасно в Мережі в безлічі варіантів, версій, інтерпретацій, які з свого боку схильні до самостійного розвитку. Віртуальний світ не тільки не поступається насправді актуальному – за своєю глибиною, за можливостями проникнення в суть того, що існує і стає, за масштабами доступу до цілісної інформації, за багатовимірною наочністю і переводу її в тривимірний простір сприйняття, за комплексним характером проектування процесів, як і за можливістю будь-кого, хто бере участь, управляти самим процесом, віртуальна реальність може претендувати на статус вищого ступеня дійсності.

Дослідниками проблеми віртуальності зазначається, що сама по собі дійсність, як природна, так і соціальна, може вишиковуватися за принципом вкладених подібно до матрьошок реальностей [218, с. 155]. Так, наприклад, державу можна розглядати як віртуальний суб'єкт, що існує в своїй власній віртуальній дійсності, каркас якої складають закони і рішення, що приймаються органами влади, причому цей каркас держава вільна змінювати, як захоче. Проте, для господарюючих суб'єктів закони держави не є віртуальними, вони об'єктивні і обов'язкові для виконання. Продовжуючи по аналогії, можна зазначити, що господарський суб'єкт творить своє віртуальне середовище, яке для його співробітників і підрозділів буде об'єктивним. Тобто в наявності своєрідна ієрархія реальностей, які є генетично спорідненими і створюють різноманітність [139, с. 52].

У протилежність актуальній дійсності, що виражає цілісність, стабільність і завершеність, віртуальна реальність є джерелом відмінності і різноманіття. Таким чином, віртуальність є феноменом, іманентним самій структурі буття, що утілює можливість творчої, генеруючої діяльності. Багато в чому це пов'язане з тим, що віртуальна реальність будується за принципом «зворотного зв'язку», що дозволяє здійснити максимальне входження людини в інформаційний простір. Причиною віртуалізації постмодерного суспільства є об'єктивна потреба в переході інформаційно-комунікаційних технологій на новий якісний рівень, а також іманентна людині потреба в творчості, в створенні нової реальності, таких світів, по відношенню до яких вона була б деміургом.

Значно утруднює соціально-філософську інтерпретацію прикладення нових інформаційних технологій соціодинаміка їхнього впливу на інституційну, діяльну, комунікативну і організаційну структури сучасних суспільств, зміни в характері соціальних відносин, ролей і статусів, які вони викликають. Сутність проблеми полягає в тому, що ми або інтерпретуємо вплив нових інформаційних технологій в контексті класичних уявлень про суспільство, або намагаємося представити якийсь новий соціальний континуум, відповідний концепції «інформаційного суспільства». У такий спосіб ми опиняємося або у минулому, або в майбутньому, не маючи можливості осмислити, що важливіше – адекватно проаналізувати теперішній період впровадження дигітальної культури і засвоєння її в контексті різних ступенів розвитку соціальних систем, різних параметрів їхньої інтеграції і різного характеру самої соціальної та комунікативної дії. Стає неможливим оцінити і характеризувати в інваріантних параметрах конкретний стан будь-якої окремої соціальної системи та особливо віртуальних й інформаційних вимірювань її соціокультурного континууму.

Найголовнішою ознакою наявності інформаційного суспільства і дигітальної культури є формування відповідних цінностей та ціннісних орієнтацій, які могли б характеризувати різну якість соціальної інтеграції. Природно, що найсерйознішою проблемою, на яку нашоюхується аналіз ціннісної системи і ціннісних орієнтацій, є необхідність ідентифікувати цінності з точки зору їхньої природи і дефінювання їхній «комунікативно-інформаційний компонент», простіше кажучи, констатувати зміни в ціннісних орієнтаціях соціальних суб'єктів, обумовлені соціальними комунікаціями «в мережі», опосередкованими інформаційними технологіями, формами життєдіяльності й символічно – інтеракційними моделями, що виникають із їхнього засвоєння.

У цьому аспекті інформація в електронному вигляді, наявна в мережі, доступна в будь-якому конвертованому і переробленому виді в будь-якій точці планети, вже не є об'єктом. Вона – середовище, мережа, тканина. На місці традиційних соціальних відносин вже виступає віртуальна соціальна організація. Класичним прикладом такої віртуальної організації є Інтернет, глобальна мережа, що демонструє відмінність між старим і новим типом соціальної реальності. Її питома вага, можливості впливу і охоплення роблять з неї матеріальний і інформаційний носій нового типу взаємовідносин стосунків, які змінюють межі того, що прийнято називати соціумом.

В умовах безлічі доповнюючих одна одну форм знання суб'єкт потребує допоміжних засобів редукції надмірної смислової надлишковості. Крім гнучкої структури тексту, необхідна «текстова машина», що дозволяє зберігати великі обсяги інформації і управляти ними, а також полегшувати процес виробництва текстів. Гіпертекст уявляється як основна форма «організації» в Інтернеті, він описується як децентрування у Ландоу, як подібність «ризومي» Дельоза, як «революція» в дослідженнях, як щось, що дає необмежену владу маніпулювати символами, текстами і образами. Тому гіпертекст, як спосіб комунікації і організації знання, включає саме знання (текст), комп'ютер і програмне забезпечення. Це значно ускладнює опис гіпертексту, він вислизає і не піддається визначенню. Користувач Інтернету, таким чином, живе і комуніціє в умовах включеності в простір гіпертексту. «Ранжируючи у тій або іншій мірі інших людей в Інтернеті (представлених набором текстів) і роблячи це чи цілеспрямовано, чи від випадку до випадку, зокрема ранжируючи потенційних комунікативних партнерів або тих, з ким встановлення контакту небажане, кожна людина буде свій фрагмент соціальної віртуальної реальності. Причому буде... у формі гіпертексту: набори текстів, що відображають конкретних людей, рознесені в уявному просторі і сполучені між собою значущими відносинами» [388, с. 36-38].

Особливе місце в аналізі віртуального співтовариства, як ми вже зазначали, набуває феноменологічна соціологія, яка заснована саме на уявленнях, що виражають збіг способу конституювання феноменальної і трансцендентальної дійсності суб'єкта в її абсолютну інтерсуб'єктивну якість і способу побудови віртуальної реальності за допомогою комп'ютерної симуляції функцій людської свідомості й її опредметнення в багатовимірний простір, який вміщує інформаційні масиви практично безмежної глибини, що самовідтворюються.

У сфері соціально-філософського дослідження віртуальної реальності спостерігається ситуація, дуже схожа з ситуацією у сфері філософського аналізу, яка породила феноменологію. Тому найбільш адекватними методами дослідження і інтерпретації є феноменологічні – не тільки тому, що це середовище, створене дією штучно відтвореною і багаторазово посиленою здатністю людської свідомості конституювати світи, ідеювати їх і опредметнювати їх, але й тому, що в цьому інтерактивному середовищі досягається новий, незнайомий дотепер потенціал формування інтерсуб'єктивності.

Застосування феноменологічної соціології ґрунтується на тому, що на відміну від решти концепцій, ця традиція розглядає людину як таку, що одночасно живе в багатьох реальностях, походження яких пов'язане з нею самою. Це значить, що ми можемо припустити існування нескінченно багатьох рядів реальності, будь-яка з яких володіє рівноправним і унікальним наявним буттям. Аналогічно загальному філософському підходу феноменології, соціальна її парадигма визнає як первинну природну установку - світ органів чуття, здорового глузду, фізичних реальностей. Ми дотримуємося тези А. Шюца, що саме цей рівень суб'єктивного сприйняття є «архетипом» безлічі реальностей, оскільки будь-яка форма інтерсуб'єктивності припускає тіло Іншого як першого свого об'єкта і цим співвідноситься до верховної реальності повсякденного життя.

Значна актуальність і тонкість застосування феноменологічної методології соціальних досліджень полягає в тому, що якраз ця методологія орієнтована на якісну диференціацію знакового континууму, який конститується людським створенням: світ наукового дискурсу, світ міфології, світ анімізму, релігії, ідеальних уявлень тощо. Тому саме феноменологічна методологія, що вже має солідний досвід дослідження генезису людських реальностей і їхнього інтерсуб'єктивного статусу, найбільш пристосована до освоєння віртуального світу. Проте, з іншого боку, прикладення цієї методології наштовхується на парадокс: якраз почуттєве оформлення континууму віртуальної реальності, її здатність відтворювати сенсорний еквівалент абстрактних і взагалі текстових структур, а також сенсорну інтерпретацію тексту, безмежно розширює і відтворює в багатьох вимірах простір верховної реальності «архетипу», тобто перетворює тотальність семантичних просторів культури на сферу природної установки. В результаті феноменологічна інтерпретація «вивертається навиворіт – архетипові уявлення виявляються продиктованими повсякденністю життєвого світу комп'ютерних мереж» [35], дослідження якого є першорядним завданням нової віртуальної соціології. Для вирішення цього завдання непридатні традиційні дослідницькі методи, які залишаються поза сутностями, з корелятив яких конститується життєвий світ віртуальної людини. У такий спосіб вона може бачити Іншого в тексті тіло Іншого створене з плоті тексту. Людина може споглядати Іншого в самій його суті – природа інтерсуб'єктивності може складатися з найтоншої тканини візуалізації інших ідеальних світів. Вона може навіть закохатися в Іншого, споглядаючи в своїй природній установці його найвищі рівні ідеалізованої дійсності й вийти на рівень інтерсуб'єктивності буття як цінності.

Суб'єкт в електронну еру вже не може бути описаний в парадигмі класичної філософії, і для опису суб'єктивної позиції в контексті кіберландшафту сучасного стану пропонуються нові терміни, наприклад, «техностан розуму» (Б. Стерлінг) або «термінальна (кінцева) тотожність» (У. Берроуз). Термінальна тотожність – це безпомилково здвоєне зчленування, в якому ми знаходимо і кінець суб'єкта, і нову суб'єктивність, сконструйовану за пультом комп'ютера або телевізійним екраном [52, с.177].

Напевно ще рано вважати трансцендентальну інтерсуб'єктивність ідейованих сенсів передзаданим змістом нового типу соціальної і комунікативної дії. У дії вона може виявитися частково, а може, її взагалі не буде. Для входження людини в новий віртуальний світ необхідний новий, незнайомий дотепер тип культурності – як здатність не тільки мати тотальність мережевої свідомості як природну установку, елімінуючи звичайні версії повсякденності, але й здійснювати трансцендентальний контакт («трансценденцито» К. Ясперса) з свідомістю Іншого.

У цьому плані актуальними є ствердження І. Г. Мисик, що сучасна онтологія осмислює буття через людську присутність в ньому, єдність світу і людини, його природності й трансцендентальності, соціальності та суб'єктивності й інтерсуб'єктивності, які неможливо відокремити від фактичної ситуації людини в світі – темпоральності. Виходячи з феноменологічної даності Іншого в онтологічних структурах людського буття, коли Я неможливо без Іншого, Я покладається за умови Іншого й через нього, можна зробити висновок про те, що інтерсуб'єктивності простір спільного досвіду утворюється в єдиному смислового горизонті, умовою і способом полягання якого також є темпоральність, яка утримує «ділення» світу в «пазлах» сенсу [205, с.115].

Цей контакт припускає високий рівень конституювання ідеального єдиного світу, високий ступінь відвертості й взаємності, інтерактивного розуміння. Тому, як і колишні форми культурності, комунікація у віртуальній

реальності потребує етичного оформлення і звільнення духовного потенціалу.

Як ми бачимо, поняття соціальної реальності володіє величезною пояснюючою силою і звернення до нього знання на кожному новому етапі розвитку абсолютно закономірно. Для одних течій реальність це, перш за все, конструювання суті, для інших – матеріальні продукти, матеріальна діяльність тощо. Підхід, який знімає гостроту сучасних дискусій про відповідність предметних і непередметних компонентів соціального, про самостійне значення знаково-символічних й смислових структур, про роль методологічних процедур у побудові реальності спонукає до комплексного, синтезуючого розгляду даного феномена.

Парадигми постмодернізму, застосовуючи принципи реконструкції, децентрації, детериторіалізації, розмивають межі принципу реальності. Це породжує необхідність переосмислення основних положень, що інтерпретують реальність з позицій сучасних підходів соціально-філософського знання.

Таким чином, поняття «соціальна реальність» – є узагальнюючим позначенням тієї системи об'єктів, з якою взаємодіє соціальний суб'єкт: вона є середовище його формування, об'єктивна умова його діяльності, безпосередній предмет його соціальної творчості. Зіставлення об'єктивного і суб'єктивного є результатом власної діяльності особи й будь-якого іншого соціального суб'єкта. В цьому випадку соціальна реальність виступає як даність, що перетворюється на соціальний простір діяльності соціального суб'єкта, яка може сприйматися і як присутність, і як турбота, і як освоєння і привласнення соціального світу.

Соціальна реальність є розкриттям ряду модусів буття на кожному рівні соціальної організації у їх онтичному і онтологічному статусі; вона включає конструкти матеріального характеру й феномени внутрішнього суб'єктивного світу людини.

У гносеологічному плані реальність співвідноситься з істинністю, якою соціальні об'єкти володіють різною мірою, бо включають і «конструкти першого порядку», тобто сукупності соціальних значень, що виробляються в ході повсякденного досвіду, і «конструкти другого порядку», тобто наукові поняття.

Методи освоєння і перетворення, які використовуються суб'єктом, конституують соціальну реальність, в цьому відношенні необхідно враховувати наявність імовірнісного аспекту в моделюванні дійсності, ролі природної мови.

Предметом аксіологічного розгляду є співвідношення реального з належним, істотним моментом якого виступає проблема морального вибору: кожна людина може збільшити або міру добра, або міру зла в світі, звідси виникає проблема розбіжності суті й існування людини.

Епістемологічні, нормативні, прaksiологічні процедури сприяють виявленню у фактах мови фактів сенсу, що є найважливішим аспектом прояснення суті соціальної реальності. «Розмитість» і стохастичність як наочного, так і вербального виразу реальності дозволяють перебороти осмисленні, зв'язані з кількісними методами способи соціального аналізу.

Таким чином, соціальну реальність можна визначити як екзистенціальний продукт людської діяльності, оскільки соціальна реальність інтерсуб'єктивна і конституїрована учасниками діяльності, вона екстерналізується як та, що існує поза ними та незалежно від них, тобто знаходить деяку міру об'єктивної фактичності. Зрозуміло, отримання соціальним світом властивостей фактичності (предметної) не робить його подібним світу природи.

2.2. Комунікативна модель суспільної реальності: про можливість аутентичного опису інформаційного суспільства

Етап становленні теорії комунікації, що триває зараз, характеризується розширенням системного підходу до аналізу комунікації. Комунікацію активно досліджують як соціальний процес. Наукова увага спрямована на інтерактивний та трансактний характер комунікації: суб'єкт комунікації є відправником, одержувачем повідомлення не послідовно, а одночасно, будь-який комунікативний процес включає в себе, крім реальної конкретної ситуації спілкування, неодмінно й минуле (пережитий досвід), а також проектується в майбутнє. І хоча в більшості комунікативних ситуацій чітко розмежовано початок і кінець, тобто вони є дискретними, не відомо, де, коли, з ким, яким чином, у який спосіб комунікація з одним партнером може набути продовження у відносинах-спілкуванні з іншими партнерами. У цьому сенсі участь у процесах комунікації є нескінченною, а відтак межі її не завжди можна чітко визначити [190, с. 36-47]. Теорія комунікацій як специфічний напрям у вітчизняній соціальній філософії знайшла свій дисциплінарний статус у другій половині 90-х років. Сьогодні молодий науковий напрям переживає період «первинної ідентичності»: її становлення супроводжують суперечки і дискусії з приводу предмету, методу, теоретичних принципів побудови, демаркаційних дисциплінарних меж і принципів відбору «суміжного» знання для формування її понятійного каркаса.

Розгляд знання вимагає включення в сукупний пізнавальний процес широкого соціокультурного контексту. Головною ціллю такого підходу є розробка концептуальних схем для аналізу того, які питання ставить людина перед собою і чим вона керується в своїх діях, особливо в тих випадках, коли вона не може висловити, що саме вона знає, або коли справа не доходить до внутрішнього усвідомлення. Так І. Г. Мисик зазначає, що значення та смислових висловлювань розглядаються в контексті людської діяльності, різних інтерпретаційних стратегій, історично і культурно обумовлених. Таким чином, крізь мову та комунікаційний процес постигається картина світу, яка характерна для даної культурної традиції. Такі задачі носять переважно герменевтичний характер, але вони повинні стати невід'ємною і необхідною частиною соціальної теорії [204, 78-79, 83].

Розвиток інформаційних технологій багато в чому визначає специфіку сучасного суспільства. Проте це швидше зовнішня, ніж сутнісна причина соціальних перетворень. Розвиток техніки відображає глибинні процеси, що відбуваються в сучасній постмодерністській культурі, а саме, поява єдиного комунікативного простору в рамках сучасної культури, формування «комунікативного суспільства» [16, с. 96]. Комунікативні зв'язки, що виникають між суб'єктами соціального простору, визначають тип сучасного суспільства. Комунікація, взаємодія характеризують сучасний соціальний простір, розвиток технічного потенціалу суспільства є лише наслідок розвитку комунікативних зв'язків між суб'єктами. Саме комунікація зумовлює інфраструктуру інформаційного суспільства і зміни, що відбуваються в економіці, політиці, науці, освіті. У зв'язку з цим виникає проблема пошуку автентичної теорії суспільства, яка з одного боку, дозволить зрозуміти характер змін, що відбуваються в постіндустріальному суспільстві, з іншого боку, досліджувати специфіку сучасної комунікації.

Сьогодні в соціальних дослідженнях існує безліч теорій і концепцій, направлених на дослідження характеру і специфіки сучасного суспільства: критична теорія, структурний функціоналізм, концепція життєвого світу, теорія соціальної дії тощо. Кожна з них претендує на загальність і володіє певною евристичною значущістю, проте, в рамках даних концепцій неможливо пояснити патології, що виникають в інформаційному просторі у зв'язку з спотворенням комунікації. У зв'язку з цим виникає необхідність звернення до теорії комунікації, коли суспільство розглядається як комунікативний медіум.

Радикальний онтологічний поворот у сучасній соціальній філософії, в результаті якого проблематика свідомості, мислення, пізнання, науки виявилася проблематикою буття, його процесуальності, його структурності, складає одну з головних характеристик сучасності. Важливою є необхідність відповісти на питання, хто відтворює і відбудовує форми буття, в яких суб'єктних взаємодіях і ситуаціях вони відтворюються, змінюються, проектується і конструюються [122, с. 3-13].

Сучасний стан соціальної теорії можна охарактеризувати як кризовий. Криза соціальної теорії обумовлена безліччю чинників – як зовнішніх, так і внутрішніх. Внутрішні чинники, що зумовлюють кризу сучасної соціальної теорії, ґрунтуються на кризі самих підстав. Криза філософських підстав сучасної соціальної теорії пояснюється тими труднощами, які виникають в соціальних дослідженнях при спробі створення автентичної теорії суспільства, яка, з одного боку, визначає структуру і типіку соціальних процесів, з іншої – дозволяє осмислити суть й специфіку тих перетворень, які відбуваються в сучасному інформаційному суспільстві. Криза класичної філософії, розвиток постмодерністських тенденцій в сучасній культурі ініціювали появу ідей деконструктивізму в сучасній філософії. Відмова від субстанціоналізму як визначального принципу побудови соціальної теорії приводить до втрати непорушних підстав філософського конструювання, і, кінець кінцем, ставить під сумнів саму можливість об'єктивного соціального пізнання.

Усвідомлення кризи соціальної теорії стає очевидним унаслідок впливу зовнішніх чинників, а саме, зміни і трансформації самої соціальної реальності, яка відбулася в 70-80 роки ХХ ст. Процес переходу від індустріального до постіндустріального, або інформаційного, суспільства ставить під питання можливість розуміння сучасних форм соціальності з позиції соціальної теорії. Реалії інформаційного суспільства, що безперервно змінюються, не можуть розглядатися з позицій класичної теорії, що вважає суспільство як якусь визначеність, доступну раціональному опису.

Людство якось непомітно вступило в інформаційне суспільство – новий етап земної цивілізації. Бурхливий розвиток інформаційних технологій, засобів масових комунікацій істотно змінює спосіб життя, систему звичних сенсів, цінностей і цілей, ставить перед фактом небувалих перспектив й проблем особистого та глобального характеру. Гігантськими темпами розростається і пронизує всі пори соціального життя віртуальна реальність. Складається ситуація, в якій стає все важчим відмежовувати віртуальну реальність від справжньої реальності, від того, що деякі західні філософи називають «реально реальним» (природні й соціально-наочні об'єкти, їх дійсні властивості та відносини). Вироблені в ході еволюції і антропогенезу способи діагностики справжньої реальності дають істотні збої, об'єктивні критерії реальності все частіше підміняються критеріями правильного виконання ролі, трафаретами моди, сугестивними кліше, які формуються засобами масових комунікацій.

Для людини ж в більшості випадків життєво необхідно знати справжній стан речей, знати правду. І це відноситься не тільки до об'єктивно реальних предметів, подій, обставин, але і до суб'єктивної реальності інших людей, особливо до їх дійсних намірів, відчуттів, рішень (а в рівній мірі це відноситься і до нашої власної суб'єктивної реальності, в ціннісно-смысловій організації якої фундаментальну функцію виконує здібність і схильність до самообману). Віртуальна реальність є інформаційна реальність і, отже, є особливий різновид об'єктивної реальності, яка володіє специфічними засобами і можливостями дії на індивідуальну і масову свідомість і у все більшому ступеню формує їх у наш час.

Підвищений інтерес до дослідження соціальної комунікації викликаний наростанням складності інформаційно-комунікативних процесів в сучасному суспільстві. Соціальну комунікацію можна розуміти як спосіб діяльності й спілкування, один з чинників їх розвитку. Слово комунікація походить від /лат. *communico* = роблю загальним, зв'язую, спілкуюсь/. Під комунікацією в людському суспільстві мають на увазі спілкування (майже синонім у всіх мовах, окрім російського), обмін думками, знаннями, відчуттями, схемами поведінки і тому подібне. Слово «обмін» в даному випадку є явною метафорою. Насправді, якщо ми обмінюємося ідеями, обмінюємося словами і тому подібне, то я не позбавляюся своїх слів, а мій співбесідник – своїх, ми взаємно збагачуємося ідеями іншого, співбесідника. Правильніше (по внутрішній формі терміну) говорити про те, що ми хочемо поділитися думками, розділити з кимось свої відчуття і тому подібне (порівн. англ. *exchange* і *share*).

Актуальність питань комунікації сьогодні обумовлена ще і тим, що сучасна вища школа поповнилася новими освітніми напрямками, які з повним правом можуть бути названі міждисциплінарними (зв'язки з громадськістю, соціальна робота, і тому подібне). Спеціальності традиційного філологічного циклу також включили прикладний аспект (лінгвістика і міжкультурна комунікація, лінгвістика й інформаціологія та тому подібне). У багатьох зарубіжних університетах також з'явилися відділення і факультети комунікації. Розширюються дослідницькі програми, пов'язані з вивченням особливостей спілкування у виробничій, політичній, освітній, медичній і інших соціальних сферах. Всі ці напрями пов'язані із забезпеченням інформаційних потоків в сучасному суспільстві як на міжособовому, так і на глобальному рівні, як за допомогою традиційних (усна мова, друкарський текст), так і сучасних (телебачення, Інтернет) засобів.

Теоретичним стрижнем, навколо якого групуються дисципліни даного профілю, знову ж таки є теорія комунікації. Теорія комунікацій в англomовній науці в 90-ті роки розвивалася, в першу чергу, навколо проблематики мас-медіа, а також нових комунікативних реалій маркетингу і менеджменту, що з'явилися в результаті симбіозу ЗМІ і ринкових технологій (комунікативний менеджмент, рекламна комунікація, корпоративна ідентичність, маркетингові комунікації і ін.) Фахівець-комунікатор сфери повинен володіти певними знаннями основ комунікативного процесу і навиками ведення інформаційної і комунікаційної діяльності в різних середовищах (економіки, виробництва, управління, екології, культури, охорони здоров'я, сільськогосподарського виробництва, масової фізичної культури, рекреації і спорту, культурних і туристичних обмінів, в паливно-енергетичному комплексі, малому бізнесі, в політичній, соціальній, науковій, фінансовій і банківській сферах). Представникові нових професій (прес-секретар, менеджер по рекламі й комунікації, експерт, консультант, референт в державних, комерційних і суспільних установах і організаціях, структурах) потрібно бути знайомим з основними теоріями і концепціями, що відносяться до сфери інформації, комунікації і формування громадської думки, володіти навиками інформаційно-комунікаційної, рекламної, референтської роботи, бути здібним до самонавчання і самостійної дослідницької діяльності.

У ряді основних, фундаментальних людських потреб значну роль грає така комунікативна потреба як потреба суб'єкта в соціальному зв'язку з іншими суб'єктами діяльності, де інформація виконує роль засобу цього зв'язку. Задоволенню комунікативної потреби особи відповідає особливий вид людської діяльності – комунікативна діяльність, бо виробництво і споживання знакових засобів будь-якої діяльності є специфічне завдання суспільства, в комунікативній діяльності виявляється комунікативна функція соціуму в цілому.

В процесі розвитку інформаційного суспільства теорія комунікації набуває все більшого поширення. Впровадження комп'ютерних технологій в соціальну практику, розвиток інформаційної інфраструктури і так далі робить необхідним дослідження суспільства з погляду теорії комунікації. Тому сьогодні дослідження соціальної проблематики неможливе без звернення до теорії комунікації, яка може використовуватися як аспект дослідження. Розвиток теорії комунікації починається разом з розвитком кібернетичних досліджень, проте, застосування математичних моделей по відношенню до суспільства і культури виявляється недостатнім.

Характер комунікативної діяльності безпосередньо пов'язаний з особливостями самих етапів розвитку всесвітньої історії. Типологія комунікативної діяльності відповідає історичним формам соціальної комунікації: локальній – в аграрному суспільстві, світовій – в індустріальному суспільстві, глобальній – в сучасному суспільстві.

Індустріальний етап розвитку цивілізації викликав адекватні зміни в комунікативній діяльності, пов'язані з появою масових засобів інформації, шляхів повідомлень і зв'язку. Комунікативна діяльність сучасного суспільства заснована на появі специфічної галузі народного господарства – інформатики: її прогрес викликає зміни і в самій комунікативній діяльності. Під впливом НТР склалися система масової комунікації, масові інформаційні системи, де особливу роль відіграє мережа Internet.

Розвиток інформаційних технологій багато в чому визначає специфіку сучасного суспільства. Проте, це швидше зовнішня, ніж сутнісна причина соціальних перетворень. Розвиток техніки відображає глибинні процеси, що відбуваються в сучасній постмодерністській культурі, а саме, появу єдиного комунікативного простору в рамках сучасної культури. Комунікація, взаємодія, характеризують сучасний соціальний простір, розвиток технічного потенціалу суспільства є лише наслідок розвитку комунікативних зв'язків між суб'єктами. Саме комунікація зумовлює інфраструктуру інформаційного суспільства і зміни, що відбуваються в економіці, політиці, науці, освіті. В зв'язку з цим виникає проблема пошуку автентичної теорії суспільства, яка з одного боку, дозволить зрозуміти характер змін, що відбуваються в постіндустріальному суспільстві, з іншого боку, досліджувати специфіку сучасної комунікації.

Сьогодні в соціальних дослідженнях існує безліч теорій і концепцій, направлених на дослідження характеру і специфіки сучасного суспільства: критична теорія, структурний функціоналізм, концепція життєвого світу, теорія соціальної дії тощо. Кожна з них претендує на загальність і володіє певною евристичною значущістю, проте, в рамках даних концепцій неможливо пояснити патології, що виникають в інформаційному просторі у зв'язку із спотворенням комунікації. В зв'язку з цим виникає необхідність звернення до теорії комунікації, коли суспільство розглядається як комунікативний медіум.

Специфіка постмодерного соціального стану обумовлена тим, що суспільство стало транспарентним (прозорим) завдяки радикальній зміні в технології засобів масової комунікації. Відбулася дереалізація комунікативної реальності (Дж. Ваттімо), коли швидкість передачі сигналу в межах нашої планети можна прирівняти до миттєвої, а відстань і час повідомлення стають гранично маленькими, прагнучими до нуля. Виникає інше комунікативне співтовариство, яке є віртуальним. Тут, як ми вважаємо, встановлюється принципово інша схема або модель комунікативного процесу [388, с. 187].

У традиційній моделі можна виділити просторово-часову структуру комунікативної реальності. На її кінцях або полюсах, як правило, розташовані адресант і адресат, а між ними знаходиться засіб масової комунікації або повідомлення. Відмінність між точками комунікативної реальності визначалася повністю відмінностями у просторі та часі. Простір комунікативної реальності визначався відстанню між комунікантами, яка залежала від часу передачі комунікативного повідомлення. Комунікативна реальність здійснювалася в структурах «просторового» часу.

Комунікативна реальність в традиційному варіанті уявлення структурується через відносини комунікантів, де є суб'єкт комунікації і об'єкт комунікації. Комунікативне відношення об'єктивувалося як засіб комунікації. Суб'єкт комунікації є джерелом повідомлення і вкладає сенс в кодовану мову повідомлення. Напрямок комунікації визначається як рух від суб'єкта до об'єкту. Якщо повідомлення повертається, то суб'єкт комунікації стає об'єктом комунікації. Тотожність суб'єкту і об'єкту комунікації дозволяє задавати комунікативну реальність в структурах суб'єкт-суб'єктного відношення. Тут суб'єкт самовизначається в своїх станах через трансформацію напряму послання до самого себе.

У структурі сучасної комунікації спостерігається стан спільності комунікантів. Вони співпадають не тільки в просторі (у разі автокомунікації), але і в часі. Причина і наслідок не розрізняються, стає неможливим виділення станів «до і після». Неможливість дістати до комунікативної реальності розуміється як екстериторіальність, відсутність просторової структурованості. Тимчасова відмінність задається як позачасовість, екстемпоральність. Відтепер неможливо застосувати фізичні аналогії до реальності комунікації. У цьому сенсі вона стає екс-реальною, тобто дереалізується. Простір комунікативної реальності стає атопічним або утопічним. У ньому більше немає просторового напрямку. Повідомлення послане з певного місця може опинитися в якому завгодно місці. Проте повідомлення, яке не має напрямку, виявляється ненаправленим або невідправленим, тобто не має сенсу, бо сенс повідомлення завжди визначається спрямованістю «до» суб'єкту. Відсутність сенсу визначає комунікацію як «порожнє» повідомлення. Як ми вважаємо, сенс комунікативної реальності існуватиме тоді і тільки тоді, коли саме повідомлення буде суб'єктом комунікації. Це означає, що повідомлення придбає характер самозвернення, яке самовизначатиметься через точку «входу-виходу» як деяку «свердловину», крізь яку повідомлення прохідиме. Структура комунікативної реальності задається як ризома [119, с. 117].

Зміни в сучасному порядку речей, що отримали назву «постмодерну», ставлять під сумнів обґрунтованість сучасної теорії суспільства. Як автентичний спосіб опису суспільства виступає критична теорія суспільства, представлена, перш за все, в працях представників франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Хоркхаймер), і системна теорія суспільства функціоналістського типу (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс). Проте з переходом суспільства до інформаційної моделі розвитку виникає необхідність створення теорії, яка адекватна тієї, що описує комунікативний характер інформаційного суспільства. Перехід від індустріального до інформаційного суспільства, формування інформаційної інфраструктури суспільства приводять до тотальної зміни форм соціальності, яке не зводиться тільки до безлічі соціальних взаємозв'язків, а визначається комунікативним характером самої соціальної реальності. Таким чином, опис сучасних соціальних процесів з позиції традиційних теорій виявляється неможливим хоч би внаслідок того, що аналіз соціальної проблематики припускає звернення до теорії комунікації.

Особливістю сучасного соціального пізнання, що задає нову парадигму, на наш погляд, є те, що воно здійснюється не через безпосереднє звернення до соціальних явищ, а через аналіз того, якими уявленнями опосередковане саме пізнавальне відношення до соціальних феноменів. Соціальні явища і процеси предстають не як незалежна від людини реальність, а у вигляді ефекту згоди/незгоди суб'єктів, ефекту їх взаємовпливу. Комунікативне поле агентів визначається правилами, коли взаємодія горизонтів робить свідомі наміри і вольові рішення вторинними. В даному випадку можливість іншого погляду на предмет розгляду стає обов'язковою, необхідною і затребуваною. Особливістю комунікативного поля є те, що воно створюється конститутивними (Е. Гуссерль) діями багатьох окремих «Я», це дискурсивно оформлена суб'єктами реальність. Це існуюча об'єктивно реальність, що є співіснуванням безлічі партикулярних горизонтів. Характерною особливістю комунікативного усвідомлення є необхідність усвідомлення структурно організованого соціального поля.

Агент соціальних дій не просто виконавець деякого типу соціальних дій, він ще і творець цих типів дій. Але, одного разу створивши репрезентанти соціальних норм, він виявляється заручником власного винаходу. Створені інститути починають вести самостійне життя, вже впливаючи на самого агента. Так відбувається відчуження власної діяльності від творця: створюється соціальний інститут, який є матеріальним втіленням структур свідомості агентів, що діють усередині соціального поля. Соціальна реальність переноситься з, так би мовити, «фізичного простору» в план свідомості, тобто починає мислитися як інтенціональні взаємозв'язки сенсів в свідомості суб'єктів дій з тією лише обмовкою, що ці взаємозв'язки не завжди прозорі для самих агентів [106, с. 29].

Спроба побудови моделі соціальних процесів, що претендує на «об'єктивність» в сенсі не обтяжування якою-небудь точкою зору, по шляху безпосереднього звернення до соціальних феноменів, як показує історія, неминуче закінчується ідеологією. З іншого боку, всяке соціальне явище, як правило, розглядається в якому-небудь аспекті, осмислюється в рамках обмеженої сукупності передумов, а будь-яка подальша інтерпретація здійснюється по приватних правилах («горизонт пізнання»). Це означає, що в соціальному житті не існує положення справ, не зачепленого інтерпретацією, більш того соціальне явище ніколи не розкривається повністю. Сформульовану тезу знаменує відмова від традиційної для соціальних наук орієнтації на «об'єктивізм».

Сьогодні уявлення про комунікацію як сутнісну характеристику самого суспільства є вельми актуальними. Особливо цікавими в цьому плані є осмислення з позицій сучасності теорій комунікативної дії Юргена Габермаса [64, с. 87], комунікативного співтовариства Карла-Отто Апеля [16, с. 79], комунікативної раціональності, оскільки саме тут розкривається суть комунікативності, комунікативної спільності, комунікативного простору, комунікативного середовища, комунікативної дії, що, безумовно, має важливе методологічне значення для розуміння суті і природи комунікації. «Концепція універсальної прагматики Ю. Габермаса базується на тій підставі, що не тільки фонетичні, синтаксичні, семантичні особливості мовних пропозицій, але і прагматичні ознаки зовнішніх проявів вислову доступні раціональній реконструкції в універсальному контексті мови. Це означає, що суб'єкт володіє не тільки лінгвістичною компетенцією, але і комунікативною компетенцією» [64, с. 83]. Це означає наступне: в процесі соціалізації, яка реалізується в комунікативному просторі, суб'єкти осягають способи досягнення взаєморозуміння, причому мова йде про латентні, приховані, невербалізуємі механізми, дослідження яких можливі лише шляхом раціональної реконструкції. Ці правила, що складають універсально-прагматичне ядро мови, не ідентичні граматичним правилам, оскільки мова йде власне про принципово різні сфери мови. Комунікації, як і мові, властиві механізми, що обумовлюють процес взаєморозуміння. Ці механізми суб'єкт осягає неусвідомлено, вони передують будь-якій комунікації, трансцендентні, мають форму чистого аргіогіє.

Отже, в процесі комунікації суб'єкти осягають правила і способи досягнення взаєморозуміння. Комунікація розгортається в реальній соціальній практиці, при цьому суб'єкти спираються як на неявний образ світу, що служить горизонтом сприйняття, так і на актуальні процеси сприйняття. Для досягнення взаєморозуміння суб'єкти звертаються до засобів мови, що сприяють досягненню згоди. Здібність до комунікації Габермас називає «комунікативною компетенцією», універсальний характер якої обумовлений спільністю комунікації, проте оволодіння даною здатністю суто індивідуально. При цьому основними компонентами комунікативної культури виступають: а) атенціонна здатність – готовність розуміти; б) емпатія, що дозволяє людині в ході спілкування ідентифікуватися з проблемною життєвою ситуацією партнера по діалогу; в) багаторівнева ідентичність – особова, колективно-групова, тобто ідентичність з суб'єктивно значущими соціокультурними, професійними, статусними групами; г) усвідомлювання – здатність усвідомлювати себе як суб'єкта діяльності, передбачати її наслідки і бути готовим нести за них відповідальність [103, с. 111].

Комунікація, взаємодія, характеризують сучасний соціальний простір, розвиток технічного потенціалу суспільства є лише наслідок розвитку комунікативних зв'язків між суб'єктами. Саме комунікація зумовлює інфраструктуру інформаційного суспільства і зміни, що відбуваються в економіці, політиці, науці, освіті.

В процесі розвитку інформаційного суспільства отримує все більше оформлення теорія комунікації. Соціальну комунікацію можна розуміти як спосіб діяльності і спілкування, один з чинників їх розвитку, що виконує наступні функції: інтеграційну (ведучу), інформаційну, регулятивну, соціального спадкоємства і гедонізм.

Саму соціальну комунікацію можна класифікувати по різним підставам і відповідно виділяти різні її види. З погляду характеру і важливості циркулюємої в товаристві інформації в структурі соціальної комунікації виділяються такі її види, як міжособова, спеціальна і масова. Міжособова комунікація є не що інше, як безпосереднє спілкування людей між собою. Комунікація, що протікає у формі міжособового спілкування, є не тільки неодмінною умовою соціального буття людини, але і найважливішою складовою цілого ряду професій (менеджмент, маркетинг, мистецтво і тому подібне). Тому засвоєння техніки успішної комунікації необхідно розглядати як одне з пріоритетних завдань людської діяльності. Перша кафедра комунікацій була відкрита в США більш за півстоліття назад. В даний час кафедри комунікативного напрямку існують практично у всіх ведучих американських і європейських університетах. З урахуванням світового і вітчизняного досвіду можна говорити, що в даний час склався основний континуум науки про комунікацію, який, за даними професора М. А. Василика, включає наступні дисципліни: загальна теорія комунікації, міжособова і ділова комунікація, теорія масової комунікації, теорія організаційної комунікації, комунікаційний менеджмент, історія комунікацій, методи комунікаційних досліджень, теорія вербальної комунікації, теорія візуальної комунікації та інші [53, с. 11].

Серед інших причин, якими можна пояснити те, що сучасний стан суспільства часто позначається як перехідний, можна назвати складність освоєння комунікативних технологій. Нині виникає безліч вільних асоціативних зв'язків між індивідуумами, які приводять до формування стійких суспільних груп, – від клубів по інтересах до політичних партій. Взаємодія таких груп регулюється складною структурою інтересів, групових норм і конфліктів і проявляє себе в різних формах суспільної комунікації.

Розвиток сучасної соціальної теорії припускає актуалізацію комунікативної проблематики, коли суспільство розглядається не як якась соціальна конструкція, а як комунікативний механізм, що визначає не тільки динаміку, але і суть соціальних процесів. Інтерпретація суті соціальних процесів з позиції теорії комунікації відображає реалії інформаційного суспільства і дозволяє виявити патології, що виникають в сучасному комунікативному просторі. Таким чином, сутнісні особливості соціальних процесів експлікуються шляхом аналізу механізмів комунікації, коли комунікативний простір предстає як автентична форма соціальної реальності. Отже, комунікативний простір є форма репрезентації соціальної реальності, оскільки комунікативний простір ототожнюється з соціальним і типика соціальних процесів виявляється шляхом дослідження сучасних механізмів комунікації. Дослідження соціальних процесів з погляду комунікації є базовою інтенцією соціальних наук, що приводить до утворення безлічі моделей комунікації. Соціально-філософську модель комунікації слід виділити окремо.

Сучасна теорія комунікації заборонила «реалізм соціальної структури» (П. Бурдьє), заборонила предметний характер соціального світу і пропонує уявляти останній як взаємоперехід, взаємоперетворення результату і способу дії, як набір практик, серед яких основною вважається мовна. Основним наслідком цього процесу «онтифікації» свідомості є те, що агенти починають сприймати створений ними ж самими інститут як природний стан речей. Агенти соціальних взаємодій схильні забувати про те, що вони самі породжують соціальні інститути, але при цьому не завжди знають про передумови свого «винаходу». Результатом цієї нерелектуємості власного горизонту є змішення дійсності з однією єдиною інтерпретацією цієї дійсності. Наслідком цього є забуття того, що соціальні інститути і їх сумісне функціонування – простір принципово відкритий для зміни. Ця відвертість соціальної структури забезпечується рефлектуючою здатністю думки самих агентів. Комунікація є найбільш загальним поняттям, придатним для опису і концептуалізації діючих соціальних структур і інститутів. Комунікативний підхід дозволяє висунути на перший план аналіз передумов, які зумовлюють характер, можливості і наміри суб'єктів, що говорять. Іншими словами, анонімні/неусвідомлювані структури, що керують процесами соціальних взаємодій, структури, що утворюють своєрідний каталог звичок індивідуальної і колективної поведінки. Очевидно, що необхідне «пожвавлення» цих звичок – артикуляція цих структур на рівні ясної свідомості, оскільки тільки на цьому шляху від небажаних звичок можна позбавитися, замінивши їх ефективнішими. Разом з тим, подальший розвиток індустріального суспільства породив ще одну розвинену і виключно активну в комунікативному відношенні інфраструктуру. Такою інфраструктурою ставали засоби масової інформації як інструмент активної організації соціально-політичного життя і формування масової культури. Головним моментом самовизначення людини або соціальної групи є участь в організації, підтримці і розвитку інформаційних процесів і обмінів.

Лавиноподібні зміни, що відбуваються у сучасному світі, відображають суть сучасного суспільства. Розвиток засобів масової інформації, нових областей економіки, політики, освіти, мистецтва і так далі обумовлені появою і подальшим розвитком інформаційних технологій. Телекомунікаційна технологія є самостійною підсистемою, вона виходить за рамки ролі і значення техніки, використовуваної в різних галузях економіки. Телекомунікаційна технологія існує самостійно (а не як технічна підсистема економіки) і є соціальною технологією, що визначає комунікаційні і інформаційні можливості суспільства в цілому. Найголовніше – вона фундаментальним чином змінює комунікативні можливості людини. Телекомунікаційна технологія створює для кожної людини можливості «безпосереднього членства» в суспільстві без посередництва яких-небудь класів, груп, ідеологій або символічних культурних систем. Вона неймовірно підвищує роль і соціальне значення окремої людини.

Найважливішими компонентами зміни параметрів особовій комунікації все більшою мірою починають виступати швидкість і кількість використовуваної інформації. Це навіть на індивідуальному рівні робить помітною зміну самого характеру міжособового спілкування, яке стає все більш інформативним, але одночасно втрачає свою глибину. Людина виявляється в такій ситуації, коли їй ніколи зупинитися і замислитися, і вона змушена приймати або репродуктувати наростаючу кількість інформації. Сьогодні людство вступає в епоху, коли віртуальна реальність, тобто образ навколишнього світу, створюваний ЗМК і перш за все телебаченням, а останніми роками і не без допомоги Інтернет, багато в чому не співпадає з дійсністю. Локальний, обмежений простір буквально стає світовим, а конкретний час набуває відносний характер. Розвиток засобів комунікації привів до відділення передачі інформації і символічного змісту від необхідності просторово-часової локалізації і тим самим породив новий вид публічності в сучасному світі. Аналіз засобів комунікації має принципово важливе значення і стосовно конкретної діяльності людей, пов'язаній із засвоєнням «інформаційної продукції» і її включенням в повсякденне життя. Розвиток засобів комунікації в інформаційному суспільстві вплинув на відношення людини до навколишнього світу, до самої себе й до інших, що також є специфікою комунікативних процесів.

Комплексне, всебічне дослідження феномена соціальних комунікацій припускає залучення напрацювань, категорій і методів цілого ряду наук: кібернетики, інформатики, системного аналізу, філософії, етнографії, психології, лінгвістики, семіотики та інших, тобто повного спектру наукових напрямів. У такій формі це вже повноцінна міждисциплінарна наука. Та автори підручників, присвячених тематиці соціальних комунікацій, поки що в їх назвах старанно уникають прив'язки до якої-небудь конкретної дисципліни. Якщо ж розглядати соціальну комунікацію як перманентно змінну рефлексію з приводу соціального, з позицій некласичної і постнекласичної раціональності, що припускають методологічну чутливість до загальнонаукових новацій, зміна (розширення) наочного поля і арсеналу методів, підвищена увага до суб'єкт-суб'єктних відносин, то доля вивчення феномена соціальних комунікацій може бути представлена інакше.

Міждисциплінарність тематики соціальних комунікацій не віддаляє, а наближає її до найбільш актуальних теоретичних і методологічних досліджень соціального. Міждисциплінарність виявляє і обґрунтовує універсалістський характер комунікативних функцій в створенні і існуванні складних систем. Комунікація знаходить атрибутивні риси соціального та статус фундаментальної закономірності розвитку соціальних спільнот, що підкреслює кризовий характер процесу комунікації як універсального способу зв'язку і взаємодії, що пронизує різні сфери буття.

У вказаному статусі проблематика соціальної комунікації відкриває реальну можливість створити загальносоціальну теорію – комунікативну теорію суспільства. Проте, щоб досягти такої високої мети, на наш погляд, у вивченні соціальної комунікації повинні відбутися істотні трансформації – як в плані переосмислення наочних акцентів, так і в плані зміни принципів міждисциплінарної збірки суміжного знання. Теорія комунікацій зароджувалася на основі технічної метафори передачі (обміну) інформації, що прийшла з інформатики і кібернетики і припускає інформацію як щось зовнішнє по відношенню до взаємодіючих суб'єктів і що визначає їх дії. Підтвердженням тому можуть служити визначення соціальної комунікації, представлені у базових підручниках по цій дисципліні:

1) «Соціальна комунікація – соціально обумовлений процес передачі і сприйняття інформації в умовах міжособового і масового спілкування по різних каналах за допомогою різних комунікативних засобів» [132, с. 9];

2) «Соціальна комунікація є рух знань, емоційних переживань, вольових дій в соціальному часі і просторі» [283, с. 4.];

3) «Соціальна комунікація – соціокультурна взаємодія між людьми за допомогою знаків, що розміщуються в презентаційних, репрезентаційних і електронно-механічних носіях» [355, с. 18].

У всіх приведених визначеннях домінує технічна метафора. Її витoki пов'язані з описом дії технічних інформаційних пристроїв. Звідси використання термінів «канал», «інформація», «носій», «сигнал», «передача і сприйняття» і так далі. Ці терміни сполучаються з соціологічним діленням суб'єктної взаємодії по рівнях комунікації. Панування даної метафори обумовлене, судячи з усього, тією обставиною, що саме інформаційні технології стимулювали появу тих соціальних процесів і явищ, онтологію яких вивчає соціологія комунікацій.

Технічна метафора наклала сильний відбиток на науки, що використовуються філософією для вивчення соціальних комунікацій: кібернетика, інформатика, лінгвістика, семіотика, – тобто науки, що мають справу з знаковою, смисловою репрезентацією інформації, способах її передачі.

Психологічний підхід до суспільства характеризується тим, що комунікація (соціальні процеси) розглядаються як явище психічне, і, не дивлячись на єдиний механізм соціальної комунікації, комунікативні процеси розуміються з позиції індивідуальної психічної діяльності [281, с. 234]. Соціологічний підхід до комунікації характеризується тим, що комунікація розуміється як єдиний механізм, система, що припускає момент інституціалізації. В рамках даного підходу комунікація інтерпретується не як явище культури, а як соціальний механізм [176, с. 77].

Лінгвістична теорія комунікації, заповнює слабкі сторони психологічного і соціологічного підходів, оскільки комунікативні процеси інтерпретуються в аспекті мови, як явище культури, і в цьому сенсі, комунікація виступає не як зовнішній механізм соціальної взаємодії, модель, яка апроксимується на дійсність, а як внутрішній механізм мови, за допомогою якої суб'єкти досягають взаєморозуміння.

Таким чином, лінгвістична теорія комунікації дозволяє досліджувати характер і суть сучасних соціальних процесів. Разом з тим, в рамках даної концепції не розглядаються технічні аспекти комунікації, які актуалізуються сьогодні у зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій. Тому лінгвістична теорія комунікації вимагає доповнення такою теорією суспільства, яка припускає розгляд комунікації в аспекті системної теорії суспільства.

Найбільш продуктивною для методологічної інтерпретації філософії комунікації може бути еволюційно-біологічна метафора, що розроблялася в надрах таких когнітивних сфер як біологічний еволюціонізм, теорія систем, синергетика, кібернетика другого порядку. Ідея про самоорганізацію аутопоезісних самореферентних систем, вперше висловлена системниками-еволюціоністами У. Матураной і Ф. Варелой [189, с. 78] виявилася вельми продуктивною для опису загальносистемних закономірностей (зокрема, саме на її основі німецький соціолог Н. Луман створив свою концепцію комунікативних систем).

З позицій даного підходу складна система перестає розглядатися як пасивний об'єкт дії навколишнього середовища. Відкриття системних властивостей аутопоезності й операціональної замкнутості (самопороджування власної поведінки при збереженні своєї цілісності й структурної визначеності) привели до формування поняття структурної зв'язаності такої системи з навколишнім середовищем. Не будь-які дії навколишнього середовища приводять до зміни поведінки системи, і система, у свою чергу, не анархічна в своїй дії на навколишнє середовище. Система і навколишнє середовище, з яким вона взаємодіє, діють спільно, відбираючи відповідні структурні зміни. Вони структурно взаємозв'язані (зв'язані): система або вибирає ті структурні зміни, які дозволяють їй продовжити ефективне функціонування, або вона гине.

З погляду функціонування такої системи існує тільки безперервний структурний дрейф, діючий у такому напрямку, при якому на кожному етапі зберігається структурне сполучення (адаптація) системи з її навколишнім середовищем. Таке сполучення включає не тільки рівень «система – навколишнє середовище», але і рівень взаємодії незалежних суб'єктів-систем, що спільно сполучають свої дії в навколишньому середовищі. Механізмом такого ускладненого структурного сполучення і є комунікація. У цьому плані комунікація трактується як координована поведінка, яку взаємно запускають один у одного члени соціальної єдності [189, с. 171].

Таке трактування комунікації дуже незвичайне для тих, хто звик мислити комунікацію в рамках кібернетичної моделі передачі інформації, але вона гранично соціальна, бо виходить з сутнісної характеристики комунікації бути способом координації дій і збереження цілісності соціальної єдності, способом встановлення соціальної ієрархії і забезпечення гнучкості (ефективності) колективних соціальних дій.

Навіть у повсякденному житті комунікативна ситуація виглядає інакше: кожен говорить те, що говорить, або чує те, що чує, в першу чергу, відповідно до своєї власної структурної детерміації (звідси така різноманітність людських реакцій на одне і те ж слово, образ, сигнал і так далі). Іншими словами, «з погляду спостерігача в комунікативній взаємодії завжди існує невизначеність. Феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається з тим, хто приймає те, що передається, а це щось вельми відмінне від «інформації, що передається» [189, с. 173].

Світ, що є об'єктом пізнання, позбавляється беззастережної об'єктивності: цей світ народжується в постійному співіснуванні з іншими людьми за допомогою механізмів сполучення. Разом з тим, цей образ світу далекий від крайнього соліпсичного ідеалізму, оскільки в ньому з очевидністю спостерігаються регулярності (конфігурації структурної зв'язаності). Цей підхід до пізнання дозволяє знайти «середній шлях» між крайнощами об'єктивізму і суб'єктивізму (що, відмітимо, дуже важливо для методологічних пошуків сучасної соціології). Пізнання не зводиться до розпізнавання об'єктів, оскільки пізнання – це ефективна дія, і у міру пізнання того, як ми пізнаємо, ми породжуємо самих себе [159, с. 83].

Наша активна участь перманентно міняє цей світ, що вносить до картини світу обов'язковий ступінь невизначеності. Світ, яким бачить його кожен з нас, не є цей (визначений) світ, а є лише якийсь світ, який ми створюємо разом з іншими людьми «тут і зараз». Світ стане іншим, якщо тільки ми почнемо жити по-іншому. Переводячи ці когнітивні принципи у сферу сучасної соціологічної методології, підкреслимо, що вони найбільш близькі до теоретичних розробок тих авторів, які намагаються з'єднати принципи об'єктивістського і суб'єктивістського підходів в поясненні соціальної онтології (П. Бергер, Т. Лукман, Е. Гідденс, П. Бурдьє, Г. Гарфінкель та інші). Мова йде про те, що повсякденна міжособова (міжсуб'єктна) взаємодія породжує і багато разів відтворює якісь комунікативні структури, які об'єктизуючись в людській діяльності, стають каркасом соціального життя і, у свою чергу, визначають нову мережу (конфігурації) міжсуб'єктних комунікацій. Таким чином, соціальна комунікація, що розуміється як спосіб ефективної координації людських співтовариств різного рівня, є одночасно і суб'єктивним породженням повсякденних «світів досвіду», і фундаментальним об'єктивним законом еволюції.

Онтологічно соціальна комунікація виступає вже не як одна з характеристик соціального буття (предмет галузевої соціології), але як базова характеристика соціального (предмет фундаментальної теорії), що дозволяє говорити про перспективи розробки комунікативної теорії суспільства. Комунікативістика (або теорія комунікації) як концептуальне ядро прикладних соціальних дисциплін, не має сьогодні чітко певного наукового статусу, що актуалізує потребу в обговоренні її теоретичних основ. Наша мета: дослідження можливостей некласичних онтологічних схем, що претендують на роль цього теоретичного фундаменту. Прив'язка до некласичних і постнекласичних онтологічних схем (модальна онтологія, феноменологія, конструктивізм) дозволить отрефлексувати базисні поняття цього міждисциплінарного напрямку. «Комунікативне» і «комунікаційне» – бінарна опозиція, що дає життя поняттю «комунікація». Бінарна логіка (включення/виключення), як приклад мережевої логіки і відповідної до неї онтології конструктивізму, є логіка комунікаційності, що пояснює реальність мережевого суспільства, конфігурації якого детермінуються дифузними мережевими технологіями, що мають проектну інтенцію. Це припускає дослідження онтологічного вимірювання комунікації, тобто її розгляд як первинного конститутивного елементу, що пояснює породження нелінійної соціальної реальності, множинності, що володіє рисами, темпоральності, складності.

Слід підкреслити, що така теорія суспільства відповідає світоглядним викликам сучасної епохи – пошуку етичних домінант співпраці, взаєморозуміння, толерантності («прийняття іншого»). Як показує системний еволюціонізм, люди здатні розширювати когнітивну область тільки через набуття нового досвіду, через спілкування з новою людиною, тобто через вибудовування міжособової конгруенції, яка дозволяє побачити іншу людину і відкрити для неї простір, де вона може існувати поряд (прийняти іншу людину такою, якою вона є, подобається нам це чи ні). Така позиція виявляється найбільш продуктивною і ефективною з позицій соціальної еволюції, розширюючи число потенційних варіантів структурного сполучення.

Межі й перспективи міждисциплінарного синтезу у вивченні соціальної комунікації визначатимуться і уточнюватимуться в міру поглиблення в дану когнітивну область, проте можна сказати вже зараз з великою часткою упевненості, що «царюючою королевою» такого міждисциплінарного співтовариства ідей і теорій буде теорія комунікації, оскільки відповідно до законів міждисциплінарного відбору структуротворною наукою завжди виступає та, яка відображає вищі рівні розвитку об'єкту дослідження, його найбільш сутнісні характеристики.

Підводячи підсумки вищесказаному, можна зробити висновок, що комунікація є універсальною формою соціальності, яка змінюється в історичному контексті. Як єдину модель соціальності комунікація має нормативний і емпіричний аспекти. Оскільки реальністю мови є взаєморозуміння, то ідеальна модель спілкування імпліцитно закладена в мові. У реальній комунікації відбувається відхилення від нормативної схеми через низку обставин як суб'єктивного характеру (наприклад, мотивація, цілепокладання суб'єкта), так і об'єктивного (перешкоди комунікації, впровадження системних механізмів в простір міжособової комунікації тощо). Правила і норми комунікативної взаємодії мають апріорний характер, таким чином, можлива трансляція знання в суспільстві, культурна спадкоємність в цілому. Умови взаєморозуміння закладені в структурі мови: суб'єкт переводить мовні конструкції в адекватну для розуміння форму, причому робить це не довільно, а згідно комунікативним нормам мови. Суб'єкт переводить мовні конструкції неусвідомлено, по суті справи будь-яка комунікація є своєрідний «переклад» мовних висловів, сприяючий досягненню взаєморозуміння. Отже, спотворення, що виникають в комунікації, обумовлені наявністю зовнішніх по відношенню до комунікації цілей і намірів. Прагматичні цілі, інтереси, які переслідують суб'єкти в процесі міжособової взаємодії, приводять до спотворення комунікації. Таким чином, схема ідеальної комунікації закладена в самій мові, дослідження реальних комунікативних процесів відбувається шляхом виявлення відхилень від нормативної моделі комунікації. Теорія комунікативної дії шляхом раціональної реконструкції описує внутрішні механізми соціальної комунікації в аспекті дослідження процесу модернізації суспільства.

Очевидно, що теорія комунікації дозволяє, з одного боку, експлікувати універсальні механізми комунікації, з іншого – розглядати комунікацію в аспекті тих перетворень, які відбуваються в сучасному суспільстві. Ю. Габермас, визначаючи контури теорії комунікації, спирається на поняття життєвого світу, концепт системи виступає як одна з характеристик сучасного суспільства, але не як визначальною підстава. Проте, аналізуючи характер сучасних соціальних процесів у Ю. Габермаса, питання може бути поставлене таким чином: суть комунікації визначається трансцендентними механізмами мовних структур і в цьому сенсі володіє якимсь типом або визначається іманентними властивостями реальної комунікації, що відбуваються в просторі якоїсь системи [325, с. 133].

Як теорія, що артикулює системні властивості комунікації, виступає концепція Н. Лумана. Ю. Габермас і Н. Луман спочатку виходять з принципово різних установок: якщо Ю. Габермас намагається зберегти установку на «універсалізм» комунікації, то Н. Луман вибудовує модель комунікації в рамках системної теорії суспільства. На думку Н. Лумана, універсалістська концепція філософії вичерпала себе. Концептуальні підстави класичної соціальної теорії задають стійкі параметри дослідження суспільства, проте суспільство є система, динаміка якої описується через взаємодію з навколишнім світом. Визначаючи динаміку розвитку системи, суб'єкт в змозі дати дескриптивний аналіз, дослідження суспільства є опис, оскільки лише суб'єкти володіють властивістю «самореференції», то суспільство є об'єктом, «що самоописується» [179, с. 21].

Ю. Габермас визначає механізми комунікації, виходячи з внутрішньої структури мови: суб'єкти вступають в комунікацію, прагнучи досягти взаєморозуміння або консенсусу. Схема консенсусу зумовлює динаміку комунікації: суб'єкти прагнуть до досягнення згоди, і, не дивлячись на те, що згода не завжди досяжна, дана інтенція визначає суть комунікативного процесу. Як схема досягнення консенсусу виступає принцип комунікативної раціональності, який припускає можливість аргументації вислову. Н. Луман виходить з принципово іншої посилки: комунікація не є якимсь цілеполяганне, консенсус є лише ідеальною моделлю, схемою, яка не відображає реальні процеси комунікації. Луман виходить з твердження про неймовірність комунікації в інформаційному суспільстві. Якщо Ю. Габермас, визначаючи нормативні підстави теорії комунікації, визначає комунікацію як втілення прагматичної функції мови, то відповідно він не розглядає чинник виникнення інформації як значущий для комунікації. Технічні аспекти сучасної комунікації, розширення сфери електронної комунікації не змінює суть комунікації, оскільки це є прояв системних механізмів сучасного суспільства, зокрема *massenmedien* [179, с. 53].

По суті справи, Н. Луман і Ю. Габермас розкривають різні аспекти сучасної комунікації: змістовний і функціональний. Як феномен мови комунікація є спосіб реалізації комунікативного потенціалу мови. Проте реальне функціонування комунікації визначається зовнішніми по відношенню до мови системними механізмами: політичними, економічними, мас-медіа. Характер цього впливу не зовнішній, як вважає Ю. Габермас, а сутнісний. Тому теорія комунікативної дії не описує реальні процеси комунікації, що відбуваються в інформаційному суспільстві.

Можна зробити висновок, що автентична теорія суспільства не може бути визначена в рамках якоїсь єдиної теорії. Специфіка сучасної комунікації припускає артикулювання принципово різних аспектів соціальної теорії. Складність, неоднозначність сучасних комунікативних процесів роблять необхідним створення якоїсь універсальної теорії комунікації. Нормативні підстави комунікації як експлікації комунікативного потенціалу мовних структур дозволяють розглядати реальну комунікацію з позицій того, що може бути. Дослідження комунікації з позиції теорії систем розкриває системні характеристики сучасної комунікації. Системність виступає як якась онтологічна характеристика сучасної комунікації, тому не може розглядатися як якась зовнішня властивість комунікації. Отже, можливе синтезування даних підходів в рамках соціального дослідження. Синтез теорії комунікації і системної теорії дозволяє виявити як трансцендентні, так і іманентні характеристики сучасної комунікації. Стиснення простору і ущільнення часу – об'єктивні чинники, що ініціюють виникнення комунікативістики (теорії комунікації) в середині ХХ століття. Тому вона, будучи «юною», проходить класичний етап, спираючись на некласичні онтології. Цей етап припускає вичленення двох аспектів її вивчення: антропологічного і онтологічного. Антропологічний кваліфікується як описовий рівень, а онтологічний аспект – як пояснювальний рівень, що припускає дослідження глибинних підстав існування людини, її символічних конструктів, історії і культури.

Всі повороти філософії, так або інакше, сходяться в «фокусі» соціально-філософської роботи. Філософія як справа сучасного суспільства, як форма взаємозв'язку людей і організації їх діяльності, в значній мірі виявляється соціальною філософією – і в своїх орієнтаціях, і в змістовних характеристиках буття, і в своєму самообґрунтуванні [121, с. 49].

У зв'язку з цим і виникає проблема пошуку комунікативної теорії суспільства, яка з одного боку, дозволить зрозуміти характер змін, що відбуваються в суспільстві, з іншого боку, досліджувати специфіку сучасної комунікації. Отже, сьогодні комунікативістика, спираючись на неklasичні онтології, репрезентує свій класичний етап. Звідси логічно слідує завдання обґрунтування претензій комунікативістики на статус самостійного розділу філософського знання.

2.3. Дискурсивна модель комунікації і проблема суспільних симулякрів

Подальший розгляд процесів комунікації буде неповним, якщо ми не розглянемо їх феноменологічний аспект, а саме – суб'єктивні підстави події в просторі інформації. Новий підхід до комунікації пов'язаний з новим поглядом на світ, він розставляє нові акценти в методології пізнання. Специфіка постсучасного соціального стану обумовлена тим, що суспільство стало транспарентним (прозорим) завдяки радикальній зміні в технології засобів масової комунікації. Відбулася дереалізація комунікативної реальності, коли швидкість передачі сигналу в межах нашої планети можна прирівняти до миттєвої, а відстань і час повідомлення стають гранично маленькими, прагнучими до нуля. Виникає інше, більш досконале комунікативне співтовариство, яке є віртуальним. Тут встановлюється принципово інша схема або модель комунікативного процесу.

Філософське осмислення багатьох феноменів культури пов'язане з філософією процесу, оскільки реальність, включаючи і природний світ, і людську сферу, має динамічний характер, з'являючись з минулого (зберігаючи його) і рухаючись в нове майбутнє. Одним з феноменів, який не може бути виведений з детерміністичних законів, є поняття «подія». Подія дозволяє мати справу із значущими фрагментами життєдіяльності людини. Вона може бути, а може і не бути.

Звичне, яке стало класичним, розуміння суб'єктивності розвивається з підлеглості останньої сфері «Я мислю». Згідно з цією тезою, самосвідомість – ексклюзивний акт, що робить помітним існування суб'єкта. Шляхом формулювання трансцендентальних умов його конституювання «Я» одержує гарантований статус своєї абсолютної достовірності. Відтепер «Я» – це нефундована єдність, що забезпечує стійкість апіорних умов досвіду, але така, що показує свою зовнішність лише побічно, в самообігу рефлексії мислячого. Феноменологічне тлумачення суб'єктивності успадковує і підсилює даний мотив. Проте, завдяки концепції інтенціональності, «Я» мислиться як центроване на об'єкті, тобто включене в світ. «Наповнення» суб'єкта за рахунок полюсу «об'єктності» (або полюсу світу) у феноменологічній редакції свідомості, природа рефлексії конституювання суб'єктивності Е. Гусерля пов'язана з двома обставинами. По-перше, це трансцендентальний (або сутнісний) характер структурних складових суб'єктивної сфери взагалі і, по-друге, спосіб рефлексії їх опису. Е. Гусерль перериває обертання всередині теоретичного трансцендентального апіорі, що має явний присмак соліпсизму, за рахунок аналогізуючого перенесення. Це виявляє два фундаментальні наслідки:

1) Фігура апрезентації указує на факт «буття-з-іншим» (на відміну від гайдеггерівського, це, швидше, теоретичне буття сенсу). Форми безпосередньої очевидності, закріплені в механізмі апрезентації, засвідчують інтерсуб'єктивність як структуру життєвого світу разом із предметністю. Щодо цього життєвий світ володіє буттєвим і епістемологічним статусом: світ актуально суцього і універсальний смисловий горизонт.

2) Уміщене вже у вимозі інтенціональності передрозуміння свідомості як первісно несамодостатнього доповнюється ідеєю про принципову рівновагу і співучасть безлічі інтенцій і монадичних конститутивних побудов фонового універсуму значень.

Герменевтика вибудовує свою модель трансцендентальної суб'єктивності: з акцентом на передрозуміючій і схильній до світу природі людського буття – з іншими. У проекті Х. Гадамера, як відомо, аналогом екзистенціального апріорі виступає мова. Тим самим, він виявляє себе як трансцендентальна умова розуміння. Концептуальне забезпечення суб'єкта досвіду герменевтики має характер тлумачення свідомості як історично обумовленого і продукуючого, в результаті, традицію. Дія такої трансцендентальної суб'єктивності – у межах феноменологічно орієнтованих дискурсивних стратегій - відкривала можливості нових тематизацій, а саме - на шляхах показу (опису) феномену суб'єктивності у форматі не лише свідомості, а й мови, і тілесності, й праксиса, що припускає розкриття механізмів виробництва актуального (екзистенціального, соціального і психічного) суб'єктів й відстежування способів їхньої маніфестації та репрезентації в широкому референціальному полі культури. Суб'єктивність, витлумачена у дусі нового трансценденталізму як переважно структурно-визначена, дістала можливості стати методологічним апріорі усередині пояснювальних схем онтології, епістемології, теорії людини і соціуму [24, с. 76].

Отже, філософія свідомості некласичного зразка прагнула подолання герметичності філософського трансценденталізму кантівського і декартівського типу. І хоча, за висловом Ж. Бодрійара, будь-яка філософська абстракція володіє «скромною чарівністю наукової нерозв'язності», оскільки суб'єкт «свідомості», «тілесності», «мови» або «практики» – такі самі небезкорисливі історичні починання, як і традиційні «політичний» і «економічний», вирішальний крок убік від його тлумачення у дусі «історичної істини» був зроблений. «Я» дедалі зрозуміліше втрачає контури «поняття», сконструйованого «заднім числом» для пояснення наявного факту, і набуває відтінку живої індивідуальності. Стає зрозуміло, що суб'єктивність – не лише регулярні, а й випадкові структури сенсоутворювальної діяльності.

Уявлення про світ, як про процес висловлювали у вигляді філософських доктрин і систем А. Бергсон, П. Тейяр де Шарден, А. Н. Уайтхед. «Кожне дійсне явище виявляє себе як процес; воно є становлення» [313, с. 238]. Будь-яка подія процесуальна. Подія це явище, а явище – філософська категорія. Ідеї А. Уайтхеда – це ідеї процесуальності та когерентності подій в універсумі. Вельми характерними для філософії А. Уайтхеда є такі поняття, як подія, процес, тлумачення яких указує на тісний зв'язок із сучасною фізикою, з постнеокласичною наукою. «Подія в своїй внутрішній реальності відображає в собі як щось те, що складається з частин, аспектів, властивої їй цінності, як повна реалізація самої себе. Вона реалізує себе у вигляді стійкої індивідуальної сутності, яка містить у собі історію свого життя. Далі, зовнішня реальність такої події, відображаючись в інших подіях, також набуває форми стійкої індивідуальності» [313, с.165]. На відміну від процесу, що не потребує свідомості, подія не є достатньою собі (хоча всяка подія процесуальна). У праці «Поняття природи» А. Уайтхед вводить істотні для своєї філософської системи поняття «події» як становлення і поняття «об'єкта». «Подія починається як наслідок, звернутий в минуле, а закінчується як причина, звернута в майбутнє» [313, с.65]. А. Уайтхед виводить, що природа є структура процесів, які розгортаються. Реальність є процес [313, с. 130]. А. Уайтхед розглядає загальну концепцію події як процес. Він відзначає: «Події минулого іманентно присутні в подіях майбутнього. Минуле об'єктивно існує в теперішньому часі, яке переходить в майбутнє» [313, с. 592].

Вивчення еволюційних процесів різноманітної природи засвідчило безпосередню участь інформації у динаміці складних систем, якими є і соціокультурні системи. На основі ідеї про інформаційний процес і обґрунтуванні інформаційного механізму самоорганізації І. В. Мелік-Гайказян сформулювала принципи дослідження нелінійної динаміки соціокультурних систем, які стали основою інформаційно-синергетичного підходу [191, с. 46]. Даний підхід до інформації як до незворотного процесу становлення в нерівноважних системах дав можливість сформулювати визначення феномена інформації. «Феномен інформації є багатостадійний, незворотний процес становлення структури у відкритій нерівноважній системі, що починається з випадкового вибору, що запам'ятовується, який ця система робить, переходячи від хаосу до порядку, і що завершується цілеспрямованою дією згідно з алгоритмом або програмою, що відповідають семантиці вибору» [191, с. 53]. Зроблений висновок про те, що інформація – багатостадійний процес, кожній стадії якого було наведене у відповідність те або інше формулювання.

У ньому суттєвими є процеси генерації і рецесії інформації – як процеси становлення, переходу від існуючого до того, що виникає. Їх реальність пов'язана із стрілою часу, випадковими подіями і станами хаосу. Згідно з цим підходом «генерація інформації – це випадковий вибір варіанта, що запам'ятовується, з декількох можливих і рівноправних» (визначення Кастлера) [191, с. 52].

Отже, подію не можна описати у схемі причини і наслідку. «Події не можуть бути виведені з детерміністичного закону. Подія це те, що може бути, а може і не бути... Подія повинна породжувати деякий нетривіальний сенс. Генерація інформації – це подія, яка, з одного боку, випадкова, а з іншого – завжди має певний сенс» [191, с. 70]. Подія не є наслідком якихось причин, оскільки причинно-наслідкова схема виходить з обов'язкового додержування наслідків за наявності причини. Подія є випадковою й унікальною, в ній немає закономірності тому, що, по-перше, подія – це саме те, що відбувається всупереч закономірності, та, по-друге, вона має побудову рефлексії: подія є дещо, що відбулося плюс її осмислення рефлексії, опис. Отже, з погляду постнекласичної методології і методології дослідження інформаційних процесів, події є наслідком нестійкості хаосу. Згідно з визначенням А. Уайтхеда, ми занурені у світ відносин, подій і процесів.

Наратологічний підхід до категорії події ускладнюється необхідністю звести до єдиного знаменника вельми різнохарактерні явища: комунікативну подієвість дискурсивного процесу і референтну подієвість процесу історичного (або квазіісторичного, «фікціонального» в галузі художньої літератури) [311, с. 8]. Наратив (англ. і фр. *наггатиуе* – розповідь, оповідання) – поняття філософії постмодерну, що фіксує процесуальність самоздійснення як спосіб буття тексту. Ґрунтовну спробу розробки комунікативної події розповідання здійснив В. Шмід. Він висунув «низку умов, виконання яких, крім названого контрасту між двома ситуаціями, утворює подію в наративному тексті», а саме: «реальність» («у фіктивному світі розповідання»); «релевантність» («істотність за масштабами фіктивного світу»); «результативність»; «непередбачуваність»; «незворотність» («новий стан не піддається анулюванню»); «неповторюваність»; «консекутивність» («зміна має тягти за собою наслідки в мисленні і діях суб'єкта») [347, с. 268-269].

Чітке відмежування подієвості від природних процесів сформулював Ю. М. Лотман: «Подія мислиться як те, що відбулося, хоча могло і не відбутися» [177, с. 285]. Так, схід сонця для жодного з тих, що постійно живе на Землі подією не є. Проте затемнення сонця для більшості людей вже виявляється подією, хоча для астронома воно залишається закономірним фактом природного процесу. Загальне наратологічне поняття «події», як уявляється, може бути експліційоване в наміченому П. Рікером ряду «родових феноменів (подій, процесів, станів)» [268, с. 12]. «Подія, – згідно з більш м'яким і точним визначенням П. Рікера, – це те, що могло відбутися по-іншому» [268, с. 115]. В. Тюпа, розмірковуючи щодо наративного підходу, вважає, що вирішальною характеристикою події є якість інтелігібельності (збагненності) [311, с. 9], яка становить своєрідний загальний знаменник як для різнорідних референтних подій оповідуваної історії, так і для будь-якої комунікативної події спілкування (діалогічного спів-буття значень). В. Тюпа виділяє властивості, необхідні для характеристики події як референтної, так і комунікативної [311, с. 9-10].

1. Подія гетерогенна. На противагу гомогенній безперервності процесу (або стану) подієвий ланцюг дисконтинуальний, фрагментарний, епізодійний. Це спричинено тим, що первинною і породжуючою інстанцією подієвості є актантний чинник вторгнення, що цілеспрямовано або випадково перериває, спотворює, трансформує природну або нормативну послідовність станів, ситуацій, дій. Тому наративність припускає персоніфікацію (не обов'язково антропоморфну) актантної функції вчинку, звершення, дії. Ця функція може бути реалізовувана не лише одним або кількома дійовими особами (персонажами), а й природною стихією або надприродним втручанням.

2. Подія хронотопічна. Через свою дискретність ланцюг подій феноменальний. Те, що фіксується як подія, є, насамперед, співбуття якихось чинників у часі і просторі, а не у вічності і безмірності. Навіть сама короткострокова подія має протяжність у часі, тобто має початок, середину і кінець, будучи, своєю чергою, ланкою певної більш значної тривалості. При цьому навіть наймікроскопічніша подія має певний обсяг у загальній картині світу, тобто неусувно володіє також просторовими координатами, припускаючи нероздільну єдність простору і часу, в межах яких вона феноменально триває (уявляється свідомості).

3. Подія інтелігібельна. Третьою і вирішальною інстанцією подієвості є актуалізатор події, що знаходить себе в тексті як бахтінський «третій», як володар точки зору («свідок») і ціннісної позиції, власного голосу («суддя»), відносно яких і актуалізується смислова природа даної події, без чого жодна фактичність не подієва. В структурі референтної події цю функцію актуалізації здійснює сам наратор. А в комунікативній події оповідання актуалізатором є адресат – свідок вторгнення оповідача в цілісність події, що завершилася і застигла у минулому.

Принципова відмінність між референтною і комунікативною подіями полягає в тому, що перша відбувається лише «там і тоді», а друга (як це буває в драмі) – тільки «тут і зараз», оскільки без участі рецептивної свідомості адресата жодна комунікативна подія не здійснюється. Отже, співбуттям – сумісним буттям – можна вважати той чи інший фрагмент людської життєдіяльності, в якому щось відбувається. Наприклад, герої С. Беккета в п'єсі «В очікуванні Годо» говорять про те, що нічого не відбувається, вони, по суті, фіксують безподієвий характер життя. Для набуття статусу подієвої повинна відбутися, по-перше, локалізація того або іншого фрагменту життя, його виокремлення як фігури з фону, по-друге, переживання його як важливого моменту буття. В. Тюпа визначає комунікативну подію спілкування – як діалогічне співбуття значень [311, с. 9].

Отже, подія не відбувається закономірно ще й тому, що вона комунікативна і відбувається випадково, як зустріч значень. Унаслідок цього суб'єктивність втрачає контури лейбніцевської монади, тобто закінченої і стабільної ідентичності; вона характеризується «розривом в іманентності» (А. Рено), що робить суб'єкта конечним, порушує його ідентичність і є трансцендентальною умовою його індивідуації. Феноменологія реагує на цей симптом, вводячи розрізнення активного і пасивного генезису, корелятивне розрізненню динамічного і пререклексивного несвідомого, і акцентуючи на описі анонімних форм генезису суб'єкта.

Таким чином, традиції психоаналізу і феноменології можна вважати парадигмо утворювальними для розроблення актуальної методології аналізу суб'єктивності, адекватної сучасній соціокультурній ситуації, що враховує і задіє фігуру суб'єкта. Методична вимога, що міститься в сучасних аналітиках суб'єктивності, полягає в тому, щоб представити максимально повно сферу кореляції суб'єкта і світу, показати, як організація соціальних зв'язків осідає в індивідах у вигляді їхньої власної психічної структури.

Те, що відбувається у сфері суспільних комунікацій, і те, що відбувається з індивідами на рівні їх психіки, може бути розглянуто як єдине ціле. Воно постає в двох виразних планах: соціо- і психодинаміки. Це елементи єдиної структури, що пояснюють і доповнюють один одного. Тому ми вибираємо човниковий рух аналізу: переходячи від розгляду соціальних структур до опису психічних посувань, що виникають як ефекти підкорення індивідів соціальній динаміці. Одночасно слід говорити про зворотній рух: коли індивіди набувають форми, відповідної певним соціальним трансформаціям. Це робить тенденції, котрі підлегли суб'єктам соціального поля і яким вони зобов'язані своєю психічною організацією, ще більш опуклими.

Соціодинаміка сучасного суспільства рішучим чином спрямовується стратегією споживання. Споживання – особливе ставлення до речей, присутніх в полі сприйняття суб'єкта. Ставлення, завдяки якому індивід зацікавлений не лише і не стільки в разовому доступі до об'єкта, як у володінні все новими і новими об'єктами. Як наслідок, об'єкти стають розрізненими один від одного, вони зливаються в нескінченний потік «однакового». Споживання – це жадання прискорення потоку рівно байдужих об'єктів. Телекомунікаційні системи сьогодні, вважає Б. Марков, не залишають часу для розуміння значення повідомлення, вони спрямовані на прискорення потоку знаків. Знак – це завжди вказівка на щось, відмінне від нього самого. Циркуляція знаків без розуміння їхнього значення призводить до зникнення того, що стояло за знаками, а саме – денотата, справжнього референта повідомлення [187, с. 570].

Таким чином, послання виявляється не розповіддю про те, що відбувається, а пасткою, в яку ми потрапляємо за рахунок знакового повтору. Знакові системи втягують нас всередину власної реальності. «Наші голови, – відзначає П. Слотердаjk, – натреновані тримати в полі зору енциклопедично широку шкалу однаково байдужих для нас явищ, причому байдужість окремої теми походить не від неї самої, а від того, що інформаційний потік mass-media поставив її в один ряд з іншими» [281, с. 343]. В зв'язку з цим цікаве таке спостереження П. Слотердайка, згідно з яким якщо і є щось позитивне в надлишку цих інформаційних потоків, що проходять крізь голову людини епохи масових комунікацій, то це якраз емпіризм і їх абсолютна «ринковість». П. Слотердаjk схопив щось загальне в «одночасності» сучасних mass-media і традиційного філософського метанаративу. «Безбережний емпіризм mass-media певною мірою імітує філософію завдяки тому, що вони намагаються знайти власний погляд на тотальність буття, обійняти своїм поглядом все буття в цілому; природно, це буде не тотальність, схоплена в понятті, а тотальність, схоплена в епізодах» [281, с. 344].

Реальні події не існують для нас у принципі, поки вони не опосередковані мовою або іншими знаковими системами. Ми можемо назвати знаком будь-який феномен, здатний передавати інформацію (від самого елементарного – дорожній знак, до складних – міф) від потенційного донора до потенційного реципієнта. Для того, щоб взаємодія здійснилася, інформація має бути виражена (або уміщена) в коді, який реципієнту належить розшифрувати. При цьому принципову роль відіграє здатність інформації піддаватися кодуванню і декодуванню. Саме функція впорядкування коду і дає можливість здійснювати комунікацію, бо код є системою вірогідності, яка накладається на рівномірність початкової системи, забезпечуючи тим самим можливість комунікації [281, с. 43].

Процес комунікацій – це ланцюг подій, ланцюг народження нової інформації, з точки зору динамічної теорії інформації, її рецепції, передавання, трансформації та загибелі. Інформація в події зашифрована за допомогою коду. Взаєморозуміння між партнерами з комунікації в цьому разі може бути досягнуте лише тоді, коли між ними заздалегідь був встановлений зміст і значення кодів і знаків, що використовуються. Успіх комунікації досягається лише в тому разі, якщо учасники комунікації володіють загальною можливістю інтерпретації певного знаку. Процеси кодування/декодування слугують найважливішими елементами комунікативного акту. Оскільки людина не володіє телепатією і не здатна передати електричні імпульси безпосередньо з свого мозку в мозок партнера, то виникає необхідність зашифрувати свої думки, щоб потім передати їх вербально або невербально. У зв'язку з цим у процесі комунікації набуває важливого значення проблема кодування і декодування інформації. Роль комунікативної події полягає в тому, що це стрибок з потенційності в актуальність. Це часовий проміжок (тривалість може бути різною), в якому ключовими є два інформаційні процеси (кодування/декодування). Способи кодування і декодування повідомлень формуються під впливом досвіду людини, який розуміється не лише як індивідуальний досвід, а й як досвід групи, до якої належить людина, а також досвід тієї культури, яку ця людина представляє, освоює її в процесі інкультурації. Досить часто щоденні вказівки на комунікацію засновані на моделі «передавання», в якій відправник передає повідомлення одержувачу, – формулі, що зводить значення до змісту. Це положення є основою і добре відомої моделі комунікації К. Шеннона, яка не надає ніякої особливої значущості соціальному контексту. Р. Якобсон запропонував модель міжперсональної вербальної комунікації, що відбувається за межами базової моделі комунікації і підкреслює значущість включених кодів і соціального контексту. Р. Якобсон виділяв в будь-якому акті вербальної комунікації шість конститутивних чинників, кажучи, що адресант посилає повідомлення

адресату, а саме повідомлення потребує контексту, зрозумілого адресату – вербальному або такому, який може бути вербалізований; коду, що є повністю або частково загальним для адресанта і адресата (інакше кажучи, для кодуєчого і декодуєчого), і, нарешті, контакту – фактичному каналу зв'язку або психологічному відношенні між адресантом і адресатом, які дають їм змогу лишатися в процесі комунікації. Стюарт Хол запропонував модель масової комунікації, яка високо оцінює важливість активної інтерпретації в межах релевантних кодів. Хол заперечує текстуальний детермінізм, підкреслюючи, що декодування не є неминучим наслідком кодування і указує на різні фази комунікативної моделі «кодування/декодування», називаючи їх «моментами». Часто залучені в комунікацію не розділяють загальні коди і соціальні позиції, декодування може відрізнитися від того, які значення мав на увазі кодуєчий. Ситуацію, коли декодування проводиться засобами іншого коду в порівнянні з тим, що використовувався при кодуванні, У. Еко називає «аберрантним декодуванням». Завдяки коду повідомлення набуває здатності бути таким, що повідомляється. Повідомлення, згідно з тлумаченням У. Еко, виступає як джерело і семіологічна інформація. У цьому значенні повідомлення саме є джерелом нової інформації. Інформаційні події - це події, що відбуваються навколо нас і з нами. Це стійкі індивідуальні сутності, подія, в якій відбувається щось, що породжує якесь нетривіальне значення. «В процесі самоорганізації на певних етапах еволюції може виникати і розвиватися інформація. Така, що різко змінює перебіг, а головне – темп еволюції» [352, с. 70]. Це процес народження нової інформації.

Таким чином, узагальнюючи сказане, відзначимо, що для інформаційної події можна виділити такі властивості: подія є процесуальною, але фрагментарною; хронотопічною і феноменальною, збагненою і актуалізованою адресатом випадково, але вона завжди має певний сенс для адресата й адресанта. Роль події в просторі інформації неоднозначна, оскільки це створення нової інформації різної цінності, проте у будь-якому випадку подія – це народження нової інформації, яка змінює динаміку комунікативного простору. У цьому значенні подія є поворот у значенні обертання рефлексії і зміна напрямку руху разом із способами руху. При цьому в точці події поворот здійснюється щодо всього шляху і всіх подій, які відбулися раніше.

Після аналізу суб'єктивних підстав події у просторі інформації ми можемо перейти до розгляду дискурсивної моделі комунікації і проблем соціальних симулякрів. Закономірності розвитку сучасного суспільства, яке «припускає джерело розвитку в збільшенні, прискоренні, ущільненні і глобалізації комунікації» [80, с. 18], визначають розгляд комунікативного аспекту соціальної практики, що характерно для цілого ряду сучасних соціальних теорій. До них відносяться, зокрема, концепції Ю. Габермаса, Т. Лукмана, Дж. С. Александера, Ж. Коенен-Хуттера.

Як характеристика форм соціальної комунікації вельми популярною в даний час є концепція дискурсу як моделі інтерсуб'єктивного формування точок зору, в основі якої лежить раціональна аргументація. При цьому мова може йти про ухвалення суспільно значущих вирішень самого різного виду.

Модель дискурсу, який може виступати і як механізм розширення емпірико-теоретичного знання, і як практичний, регулюючий цінності, норми, інституційні засоби їх реалізації механізм, розглядається в комунікативній парадигмі як практична форма організації соціальної практики. Практичний дискурс здатний виступати як форма діяльності й повинен бути використаний інститутами, які в своєму функціонуванні пов'язані з дискурсивним перетворенням волі. Сучасна ситуація в соціальному пізнанні може бути представлена як ситуація кристалізації «нової раціональності», що розширює сферу раціонально-теоретичного дискурсу із-за визнання евристичних цінностей раніше знехтуваних негативних соціальних практик. Однією з граней розширення сфери раціонально-теоретичного дискурсу можна вважати розвиток соціальної теорії симулякрів і симуляції як видів репрезентації. На наш погляд, поняття «симуляція» в сучасному суспільнознавстві може зіграти ключову роль для подолання онтологічного фундаменталізму, обумовленого своєрідним культурно-історичним досвідом і слідуванням метафізичній традиції західної культури. Специфіку проблеми симуляції в сучасній філософії неможливо зрозуміти без розгляду її в рамках класичної моделі репрезентації.

Мета практичного дискурсу – узгодження різноманітних інтересів індивідів, яке здійснюється у формі діалогу рівноправних партнерів. Проте, очевидно, що не всі інтереси можна узагальнити і зробити загальнозначущими, саме в дискурсі та випробовується здібність інтересів до узагальнення. При цьому важливі й зовнішні умови процесу дискусії: відсутність впливу на її учасників ззовні у формі зовнішнього примушення, всіляких правових, соціальних санкцій; в ході взаємодії повинні бути виключені всі мотиви, окрім пошуку істини.

Згідно теорії комунікативної компетенції Ю. Габермаса, істинними можуть бути визнані лише ті думки, які будь-який розумний суб'єкт може випробувати в необмеженій і вільній від зовнішнього примушення й ірраціональних обмежень комунікації і потім прийняти. Істина повинна бути «інтерсуб'єктивно переносима» і рефлексивно прийнята. При цьому ми стикаємося з проблемою нерівного рівня «комунікативної компетенції» учасників взаємодії в процедурному, семантичному, логічному аспектах.

Учасники дискурсу, що володіють найбільшими знаннями, отримують переваги, оскільки вони компетентні судити, які лінгвістичні вирази утворені граматично правильно, які трансформації висловів логічно узгоджуються, які способи поведінки можуть бути класифіковані як раціональні, які комунікації не спотворені тощо. Конститутивною функцією знаку є репрезентація, тому поняття «репрезентація» і «знак» взаємно визначають один одного. Репрезентація створює знак і сама предстає як знаковий феномен. Обидва поняття розкриваються через зв'язок з презентацією як присутністю або наявністю, що демонструє традиційний підхід до їх визначення. Зв'язок виражається в тому, що феномен репрезентації спочатку задається як той, що «запізнюється» або вторинний відносно присутності – презентації, тобто репрезентація виникає через відсутність (у момент уявлення) об'єкту, який вона репрезентує. Звідси виводиться її значення повноправного «представництва». Тому поняття репрезентації ускладнюється значенням відображення або образного уявлення, повноправного заміщення. Класичне тлумачення репрезентації співвідносить її з поняттям знаку, визначаючи і презентацію, і репрезентацію в модусі деривату як вторинні відносно присутності. Але і сучасна філософія розглядає репрезентацію нероздільно від знакового простору. Поняття присутності, тотожності і істини поміщають будь-яке можливе визначення в ситуацію «репрезентації кола».

Репрезентація як проекція включає уявлення про те, якою вона повинна бути. «Репрезентації властиво представляти не тільки щось, але і власну репрезентативність» [88, с. 108]. Якщо слідувати наївній точці зору, то репрезентація якимсь чином відтворює сприйману форму об'єкту. Ця точка зору лежить в основі і логіки експерименту, і феноменалізації форми: дійсно, репрезентація суб'єктом об'єкту недвозначно ототожнюється з сприйманою «феноменальною формою». Проте, завдяки початковій недосяжності ідентичного відображення суб'єктом об'єкту, репрезентація лише встановлює конкретну тотожність форм. Іншими словами, репрезентація уявляється як конвенціональне прийняте встановлення тотожності, яка здається «правильною» або «справжньою». Звідси репрезентація в цілому є функція візуального розуміння, яким володіє суб'єкт, але звідси ж репрезентація є лише актом симуляції. Симуляція предстає як новий тип абстракції, і це вже не абстракція від деякого референціального буття, деякої субстанції. «Кастрація реальності» робить явним симулятивний характер всякої репрезентації. Реальність операціоналізується: вона проводиться і може необмежено відтворюватися. Симуляція – це породження за допомогою моделей реального «без походження і реальності». І дійсно, реальне як синтетичний продукт комбінаторних моделей – це вже і не реальне в суворому сенсі, оскільки його більше не прикриває ніяке уявне, а гіперреальне. «Саме визначення реальності свідчить: це те, що можна еквівалентно відтворити... У результаті цього відтворюючого процесу виявляється, що реальність – не просто те, що можна відтворити, а те, що вже відтворене в гіперреальність» [38, с. 152]. Симуляція соціальної дійсності, підтримка видимості стає єдиною можливою соціальністю; брехня в ідеологізованому соціумі – найбільш у меншій мірі вигадка, чим істина. Говорити брехню – означає підтримувати ідеологічний гомеостаз, процес симуляції соціального, оскільки навіть якщо вдасться виявити істину, це нічого не змінить, оскільки цього «насправді» не існує. Нам не представлена інша реальність, лише її ідеологічна, метафізична надбудова, «суб'єктивна

об'єктивність», фетиш в чистому або знятому виді, фантазматичне обернення речей, не здатних опосередкувати наші зв'язки, зв'язки живих людей. «...Питання полягає не в тому, щоб побачити речі (тобто соціальну дійсність) так, як вони існують насправді», без кривого дзеркала ідеології, а в тому, щоб зрозуміти, чому дійсність як така не може існувати без «ідеологічної містифікації. Маска не просто приховує дійсний стан речей – ідеологічне спотворення вписане в саму його суть»[94, с. 35-36].

У теорії комунікативної компетенції, згідно моделі психоаналізу, суб'єктом соціальної взаємодії є індивід. Ю. Габермас оцінює соціальну еволюцію як безперервний процес навчання, механізми якого слід було б шукати на психологічному рівні, в рамках буденно-розмовної комунікації. Процеси навчання протікають в двох площинах: науково-теоретичній і практичній, і можуть мати рефлексивний і нерефлексивний характер. Від рівня розвитку навчання залежить і рівень розвитку суспільства – він визначається «інституціонально допустимою потужністю навчання».

Особливий чинник – комунікативне формування універсального змісту свідомості: «...Дискурс означає ідеальне розширення комунікативного співтовариства виходячи з його внутрішньої перспективи» [326, с.21-22]. Універсальні принципи не є більш неупередженими думками, вони мають значущість лише в контекстуальному застосуванні, з позицій доцільності або відповідності. При цьому операції розуму розгортаються «на рівні методів і комунікативних передумов, переміщуються в площину реально протікаючих дискурсів і переговорів» [326, с.27].

Проблема практичного розуму з погляду комунікативної моделі раціональності – це дослідження процесів колективного формування волі, суспільно значущих цінностей і зразків поведінки. У цьому аспекті Габермас говорить про доцільність постановки питання: чи можемо ми зараз говорити про практичний розум в однині, якщо фактично маємо справу з його різними проявами в аспектах доцільного, доброго і справедливого, виражених в різних формах аргументації [326, с.28].

На думку П. Бурдьє, в сучасному товаристві автономної волі, громадської думки не існує зовсім, більшою мірою це теоретична конструкція, яка використовується тими, хто проводить опити, і тими, хто їх замовляє. За його словами, «є, з одного боку, думки сформовані, мобілізовані і групи тиску, мобілізовані навколо системи в явному виді сформульованих інтересів; і з іншого боку – схильності, які за визначенням не є думка...» [47, с.129].

На наш погляд, дискурсивна модель комунікації полягає у:

1. Розумінні дискурсу як моделі інтерсуб'єктивного формування точок зору, в основі якої лежить раціональна аргументація. Як форма діяльності він повинен бути використаний інститутами, які в своєму функціонуванні пов'язані з дискурсивним перетворенням волі.

2. Сучасна ситуація кристалізації «нової раціональності» реалізує мету практичного дискурсу – у формі діалогу рівноправних партнерів випробовується здібність інтересів до узагальнення, коли виключені всі мотиви, окрім пошуку істини.

3. Істина повинна бути «інтерсуб'єктивно переносима» і рефлексивно прийнята. Ті, хто володіють найбільшими знаннями, отримують переваги, оскільки вони компетентні судити, які лінгвістичні вирази утворені граматично правильно, які трансформації висловів логічно узгоджуються, які способи поведінки можуть бути класифіковані як раціональні.

4. Репрезентація створює знак і сама предстає як знаковий феномен. Репрезентації соціальної реальності, таким чином, завжди відбуваються через знакові системи, що забезпечує формування інституціоналізованих інтерсуб'єктивних відносин, відтворення яких є умовою єдності та цілісності соціуму й культури. Поняття присутності, тотожності і істини поміщають будь-яке можливе визначення в ситуацію «репрезентації кола»: репрезентація суб'єктом об'єкту недвозначно ототожнюється з сприйманою «феноменальною формою», що уявляється як конвенціональне прийняте встановлення тотожності, яка здається «правильною» або «справжньою».

5. Репрезентація є лише актом симуляції. «Кастрація реальності» робить явним симулятивний характер всякої репрезентації. Симуляція – це породження за допомогою моделей реального «без походження і реальності». реальне як синтетичний продукт комбінаторних моделей – це вже і не реальне в суворому сенсі, оскільки його більше не прикриває ніяке уявне, а гіперреальне. «Саме визначення реальності свідчить: це те, що можна еквівалентно відтворити... У результаті цього відтворюючого процесу виявляється, що реальність – не просто те, що можна відтворити, а те, що вже відтворене в гіперреальність».

Висновки до другого розділу

Загальне уявлення про феномен заміщення реальності образами дозволяє сформулювати на його основі цілісний соціально-філософський підхід: віртуалізація соціальної реальності є закономірним етапом історичного розвитку соціальності, пов'язаним з ускладненням і глобалізацією комунікативних зв'язків і відносин. Головною характеристикою цього етапу можна вважати перехід до домінування культурно-символічних, не прив'язаних безпосередньо до матеріально-фізичної сторони існування, форм і способів підтримки і відтворення соціальності.

У протилежність актуальній дійсності, що виражає цілісність, стабільність і завершеність, віртуальна реальність є джерелом відмінності і різноманіття. Віртуальність є феноменом, іманентним самій структурі буття, що утілює можливість творчої, генеруючої діяльності. Багато в чому це пов'язане з тим, що віртуальна реальність будується за принципом «зворотного зв'язку», що дозволяє здійснити максимальне входження людини в інформаційний простір. Причиною віртуалізації постмодерного суспільства є об'єктивна потреба в переході інформаційно-комунікаційних технологій на новий якісний рівень, а також іманентна людині потреба в творчості, в створенні нової реальності, таких світів, по відношенню до яких вона була б деміургом.

Значна актуальність і тонкість застосування феноменологічної методології соціальних досліджень полягає в тому, що якраз ця методологія орієнтована на якісну диференціацію знакового континууму, який конститується людським створенням: світ наукового дискурсу, світ міфології, світ анімізму, релігії, ідеальних уявлень тощо. Тому саме феноменологічна методологія, що вже має солідний досвід дослідження генезису людських реальностей і їхнього інтерсуб'єктивного статусу, найбільш пристосована до освоєння віртуального світу.

Особливістю сучасного етапу розвитку методології наукового знання є те, що соціальне знання зосереджується на комунікації, діалозі інтерсуб'єктивності, де досягається ідентичність і самоідентичність особини, оскільки в них важливий не успіх, а пошук взаєморозуміння між різними соціальними суб'єктами;

Поняття «соціальна реальність» – є загальне позначення тієї системи об'єктів, з якою взаємодіє соціальний суб'єкт: вона є середовище його формування, об'єктивна умова його діяльності, безпосередній предмет його соціальної творчості. Зіставлення об'єктивного і суб'єктивного є результатом власної діяльності особи і будь-якого іншого соціального суб'єкта. В цьому випадку соціальна реальність виступає як даність, що перетворюється на соціальний простір діяльності соціального суб'єкта, яка може сприйматися і як присутність, і як турбота, і як освоєння і привласнення соціального світу. Соціальна реальність є розкриттям ряду модусів буття на кожному рівні соціальної організації у їх онтичному і онтологічному статусі; вона включає конструкти матеріального характеру і феномени внутрішнього суб'єктивного світу людини.

Соціальну реальність можна визначити як екзистенціальний продукт людської діяльності, оскільки соціальна реальність інтерсуб'єктивна і конституційована учасниками діяльності, вона опосередковує саме пізнавальне відношення до соціальних феноменів. На наш погляд, визначення соціальної реальності може бути таким: Соціальна реальність – це екзистенціальний продукт людської діяльності, особливістю якої є те, що вона створюється конститутивними діями багатьох окремих «Я»; це дискурсивно оформлена суб'єктами реальність, але це існуюча об'єктивно реальність, що є співіснуванням безлічі партикулярних горизонтів, коли соціальна реальність у дискурсивному образі комунікації переноситься з, так би мовити, «фізичного простору» в план свідомості, тобто починає мислитися як інтенціональні взаємозв'язки сенсів в свідомості суб'єктів дій.

Аналіз мовних структур соціальної реальності передбачає філософський аналіз об'єктивованих підстав соціальної реальності, які висувуються в мовних структурах. Розгляд соціальної реальності, з позиції особливостей її онтології в контексті комунікаційної парадигми з необхідністю призводить до розкриття мовної природи онтології соціальної реальності.

Вирази соціального в структурах мови створюють умови для ототожнення реальності соціальної та мовної. Реальність соціального постає як саморефлексує ціле, або само визначає суб'єктивність. З тотожності соціальної та мовної реальностей слід задати соціальне ціле як самовизначення комунікативності.

Ми виходили з заданості соціальності як повсякденності, тобто реальності, що створюється в іманентній суб'єктивності соціальних індивідів, яка проектується зовні та переживається ними в якості дійсності як об'єктивної даності. Соціальність як повсякденність представляє собою реальність, яка інтерпретується індивідами і має для них суб'єктивну значимість як цілісність соціального буття. У феноменологічних концепціях повсякденність задається в «природній установці» як певна первинна автономна даність, що являє повсякденність як «природну установку» соціальної суб'єктивності в якості соціального феномену.

Мова виконує роль «проміжної» соціальної реальності, оскільки можливо ототожнення мови і повсякденності. Мова як соціальний феномен служить тим «місцем», в якому соціальне буття знаходить можливість висловлювання і повідомлення. Соціальний простір можна представити як зміну ситуацій, де індивід здійснює «переклад» з мови однієї ситуації на мову іншої. Тим самим він, інтерпретуючи знаки, інтерпретує себе, тобто через тлумачення свого життя відкриває, що він знаходиться в бутті до того, як вважає себе і розпоряджається собою. Відмінності освіжають старі образи і відтворюють в мисленні «першозабуття» мовні смисли. Таким чином, ми можемо говорити про мову як явище, яке існує для акумулювання, передачі її для створення нової інформації, як явище, яке формує первинне інформаційне середовище людини.

Спроба побудови моделі соціальних процесів, що претендує на «об'єктивність» в сенсі не обтяжуваності якою-небудь точкою зору, по шляху безпосереднього звернення до соціальних феноменів, як показує історія, неминуче закінчується ідеологією. З іншого боку, всяке соціальне явище, як правило, розглядається в якому-небудь аспекті, осмислюється в рамках обмеженої сукупності передумов, а будь-яка подальша інтерпретація здійснюється по приватних правилах («горизонт пізнання»). Це означає, що в соціальному житті не існує положення дій, не зачепленого інтерпретацією, більш того соціальне явище ніколи не розкривається повністю. Сформульовану тезу знаменує відмова від традиційної для соціальних наук орієнтації на «об'єктивізм».

Дослідження соціальних процесів з погляду комунікації є базовою інтенцією соціальних наук, що приводить до утворення безлічі моделей комунікації.

Комунікативний підхід дозволяє висунути на перший план аналіз передумов, які зумовлюють характер, можливості й наміри суб'єктів, що говорять. Іншими словами, анонімні, неусвідомлювані структури, що керують процесами соціальних взаємодій, структури, що утворюють своєрідний каталог звичок індивідуальної і колективної поведінки. Очевидно, що необхідне «пожвавлення» цих звичок – артикуляція цих структур на рівні ясної свідомості, оскільки тільки на цьому шляху від небажаних звичок можна позбавитися, замінивши їх ефективнішими.

Сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується відходом від тоталітарної уніфікації і стандартизації педагогічного процесу, інтенсивним переосмислення цінностей, пошуками нового в теорії та практиці навчання і виховання. Якщо раніше інноваційна діяльність обмежувалася використанням рекомендованих зверху нововведень, то сьогодні вона набуває дослідницько-пошукового характеру. Активізуються процеси національної самоідентифікації особистості, підвищується її громадянський авторитет, а також статус громадянина України у міжнародному соціокультурному середовищі. Мова йде про персонологічну динаміку осмислення проблем класичної юридичної науки, гуманізацію юридичних знань. Гуманізація можлива винятково за умови реалізації певного міждисциплінарного комплексу. Це пов'язано з природою самого пізнання соціальної дійсності, що передбачає певний взаємозв'язок смислових структур і яке здатне змістовно розкритися на міждисциплінарному рівні.

Разом з тим, подальший розвиток індустріального суспільства породив ще одну розвинену і виключно активну в комунікативному відношенні інфраструктуру. Такою інфраструктурою ставали засоби масової інформації як інструмент активної організації соціально-політичного життя і формування масової культури. Головним моментом самовизначення людини або соціальної групи є участь в організації, підтримці та розвитку інформаційних процесів і обмінів.

Матеріали даного розділу були використовувані автором у наступних публікаціях:

1. Кравцов Ю. С. Коммуникативная модель социальности: о возможности аутентичного описания информационного общества / Ю. С. Кравцов // Грані. — 2008. — №3 (59). — С. 67-72.

2. Кравцов Ю.С. Коммуникативная проблематика информационного общества / Ю.С. Кравцов // Грані. — 2008. — №4 (60). — С. 58-62.

3. Кравцов Ю. С. Дискурсивная модель коммуникации и проблема социальных симулякров / Ю. С. Кравцов // Грани. — 2008. — № 5 (61). — С.58-61.

4. Кравцов Ю. С. О специфике моделирования виртуальных форм социальных взаимодействий в информационном обществе / Ю. С. Кравцов / Грани. — 2008. — №6(62). — С. 51-56.

РОЗДІЛ III

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Філософський аналіз поняття «інформація»

Визнання провідної ролі науки, знання, інформації в становленні сучасного суспільства і формування нової пізнавальної ситуації отримують легітимність за умови контролю над цими процесами, який, у свою чергу, визначається тим, наскільки глибоко вони вивчені. В даний час суспільство почало набувати все більш виразного інформаційно-технологічного характеру. Пізнавальна ситуація в науці останніх років відрізняється надмірною, предметною, інформаційно-когнітивною різноманітністю і ростом потреби в знаннях. Прорив в інформаційних технологіях спричинив за собою зміну методів пізнання і спілкування. Нові інформаційні і телекомунікаційні технології істотно відновили дослідницький арсенал, направлений на вивчення природи, культури, суспільства. Істотно змінилися уявлення про способи придбання, зберігання, перетворення і відтворення інформації, виявилася взаємозалежність вербальних, візуальних, аудіальних, кінестетичних способів кодування і репрезентації знань.

Не можна не погодитися з Е. Тоффлером, що інформаційні технології виникли як засоби забезпечення максимальної якості, доступності, оптимальності, повноти інформації. Проте об'єм інформації, який постійно збільшується і надається людині комп'ютерними технологіями, входить в суперечність із рівнем освіти величезної частини населення планети, із соціальними можливостями контролю і експертизи над використанням інформації в асоціальних цілях, із психологічними можливостями і масштабами соціальної адаптації, переробки і використання цієї інформації окремою особою. У суперечність входять також великі об'єми інформації, що транслюються за допомогою електронних технологій, і помітне зниження рефлексивності, критичної вибірковості, необхідних для присутності в інформаційному просторі. Таким чином, в науковому співтоваристві сформульовано замовлення відносно перегляду образу науки, адекватного реальності інформаційного суспільства, який повинен відходити від філософії, переважно, від її теоретико-пізнавального корпусу. Подібний перегляд намітився в області комп'ютерної і соціальної епістемології, когнітології, продовження соціально-філософських досліджень інформаційного суспільства і суспільств знання.

У другій половині ХХ ст. актуальною стала проблема співвідношення знання та інформації. Становлення інформатики, бурхливий розвиток нових інформаційно-комп'ютерних технологій, що охоплюють обробки системи знань в різних галузях людської діяльності, розробка ЕОМ із здібностями логічного висновку і прийняття рішень – зробили актуальним дослідження проблеми співвідношення понять «інформація» і «знання». Ці проблеми є предметом широких дискусій, в яких не вироблена ще достатня чіткість і визначеність і багато чого поки що залишається неясним.

Комп'ютерна революція двояким чином детермінує створення нових методів і нової проблематики у сфері епістемологічних досліджень. Вона, по-перше, примушує по-новому поглянути на питання про можливість розгляду знань як цілком об'єктивної складної поліструктурної системи, що піддається чіткому науковому та математичному уявленню, і, по-друге, примушує задуматися над тим, яким чином описані й виявлені структури знання можуть бути представлені і реалізовані технічними пристроями [262, с. 801]. Традиційне для класичної теорії пізнання питання про співвідношення емпіричних і теоретичних знань, в комп'ютерній епістемології перетворене в питання про співвідношення фактичних знань і правил операції з ними.

Ототожнення понять інформація і знання веде до невірному трактування базових цінностей інформаційного суспільства. Суперечність, анонімність інформації, циркулюючої по комунікаційних каналах, дезорієнтує особу і суспільство в цілому. Ущільнення інформаційних потоків веде до неможливості сприйняти і засвоїти інформацію, позбавляє її актуальності та цінності. Таким чином, доступність інформації не дозволяє зробити висновок про більш широке розповсюдження знання. У суспільствах знання, де інформація і знання мають стратегічне значення, розквіт свободи висловлювання думок здатний стимулювати розповсюдження деонтологічних (професійно-етичних) норм і принципів, які стануть також і заставою якості поширюваної інформації. Увага до свободи висловлювання думок включає в себе пошану свободи, що необхідна для наукових досліджень і творчої діяльності.

На думку Н. Вінера «інформація – це не матерія або енергія», це просто «інформація». Термін «інформація» буквально означає – повідомлення. У цьому розумінні дане поняття і входить в ужиток наукового пізнання. У 1949 році К. Шенон запропонував кількісну міру інформації. Згідно К. Шенону, інформація може оцінюватися як ступінь упорядкованості або організованості систем, як негативна ентропія або негентропія [346, с. 73]. Інформація зв'язується з такими поняттями як складність, впорядкованість, організація, а сам термін «інформація» стає у 50-х роках символом точного, математичного і сучасного. Але незабаром виявилось, що кількісна інтерпретація інформації не в змозі відповісти на питання, що ж таке інформація. Це і привело кінець кінцем до появи так званих якісних теорій інформації.

Звернення до якісної сторони інформації викликало цілий ряд нових підходів до визначення інформації. Один з таких підходів – аксіологічний, що зв'язує поняття інформації з цінністю і практичною значущістю [298, с. 12]. Насправді, інформація, залежно від області природи, що вивчається, може бути фізичною, біологічною, психологічною, суспільною тощо. Кожна з перерахованих «інформаційних ліній» повинна містити свій прагматичний контекст і свої критерії значущості й цінності. Крім того, цінність проявляє себе не тільки суб'єктивно, тобто з позиції окремої людини, але і об'єктивно, тобто з погляду внутрішнього змісту самої інформації. Інший підхід – семантичний, він виявляє перш за все смислову сторону інформації, тобто розглядає інформацію як з боку форми, так і з боку її змісту. Проте і якісні критерії інформації також виявилися обмеженими, оскільки всі вони, в тому або іншому ступені пояснюючи інформаційні процеси в соціальній сфері, не можуть бути застосовані до пояснення інформаційних явищ у функціональних системах до соціального рівня.

Дискусії про природу інформації розгорілися у 80-х роках ХХ сторіччя. Зокрема, радянські вчені намагалися дати задовільну матеріалістичну інтерпретацію поняття «інформація», шлях до якої вони бачили в теорії «відображення». Проте питання полягало в тому, що ж розуміти під самим відображенням. І тут думки розділилися. Ті, хто вважали, що відображення характерне для всієї матерії, приходили до висновку, що інформація властива всім видам і формам руху матерії, у тому числі і неорганічній природі. Так, А. Д. Урсул поклав в основу загального визначення поняття інформації дві, на його думку, найважливіших її ознаки; по-перше, інформація пов'язана з різноманітністю відмінності, по-друге, з відображенням. Відповідно до цього, інформація визначається ним як відображена різноманітність [1, с.284]. Прихильники іншої точки зору стверджували, що інформація не властива неорганічній природі, а здатна виникати лише у високоорганізованій матерії і пов'язана з процесами управління.

Звідси питання, що ж таке інформація, так і залишається відкритим. Та ж, далеко неоднозначна картина, спостерігається і навколо розуміння «знання». Історія цього поняття веде нас в епоху Античності. Згідно Платону ще Сократ стверджував, що «ні відчуття, ні правильна думка, ні пояснення у зв'язку з правильною думкою не є знання», бо знання пов'язане із осягненням суті речі, предмету [242, с.74]. Аристотель підходив до знання як до думки, що зафіксована в мові. Прагнення осягнути суть природи людського знання характерне і для філософії Нового часу. З одного боку, філософи виходили з існування предметного світу природи, з іншого – існування самих пізнавальних здібностей людини у виді відчуття і мислення. Пізнавальне завдання зводилося до питання - яким чином і в яких формах свідомість людини осягає цей предмет.

Прихильники матеріалістичного сенсуалізму вважали, що багатообразні відчуття людини копіюють властивості й форму предмету подібно до воску, що відображає форму. Причому це відображення мислилося ними як якийсь механічний процес дії предмету на людину. При цьому мисленню відводилася функція підсумовування даних відчуття.

Раціоналісти XVII століття, навпаки, вважали, що саме мислення, а не відчуття якимсь інтуїтивним шляхом осягає властивості та форму предмету. Доречно зауважити, обидві концепції постулювалися виходячи з твердження про об'єктивність змісту знання. Проте справедливність цього постулату, як відомо, була зруйнована гносеологією XVII століття в особі Д. Юма та І. Канта.

Д. Юм, розглядає людину не пасивним, а активним початком пізнавального акту, протиставив свій скептицизм запевненням даного толку. Але Д. Юм сумнівався і в існуванні самих речей за межами відчуттів.

Ще далі пішов І. Кант, який вважав, що «ні відчуття, ні мислення в його розсудливій і розумній формі не дають нам річ такою, якою вона існує незалежно від нас. Знання не просто осягає річ, що існує поза ним, а на основі форм чуттєвості і категорій розуму створює свій предмет» [115, с.197]. Головне в створенні знання І. Кант бачив у синтезі, джерелом якого є суб'єкт, самодіяльність його душі. Тут слід відмітити, що у філософії Канта треба суворо розрізнити поняття «Річ в собі» і предмет. Якщо «річ в собі» існує поза людиною, то предмет створюється її знанням на основі синтезу, в підставі якого покоїться суб'єктивна діяльність уяви. Одним словом, знання не просто механічне копіювання речі, а суб'єктивна діяльність, в результаті якої створюється предмет або образ, схема можливої речі. Знання неможливе без єдності свідомості як реалізації синтезу наших уявлень, яка і дозволяє розуму співвіднести себе з предметами, які споглядають, і виявити їх об'єктивну значущість, перетворюючи спостережуване на шукане нами знання. Інакше кажучи, моє знання – це не тільки результат особистого досвіду, але і особливий світ, що існує поза мною і який я, кажучи словами І. Канта, як трансцендентальний суб'єкт і через здібність до трансцендентальної єдності апперцепції, здатний пізнавати аргіогі. У зв'язку з цим слід виділити одну з фундаментальних особливостей знання – воно існує в двох планах: суб'єктивному, в сенсі властивому індивідові, і об'єктивному, в сенсі що існує не тільки в свідомості окремої людини, але і поза нею, і разом з тим ці два плани – сторони однієї монети, тобто утворюють єдине знання [350, с. 89].

По суті, цю ж думку висловлює К. Попер, що запропонував ввести в розгляд проблеми поняття «Третій світ» – світ об'єктивного знання. Проте, на думку М. А. Розова (автора теорії соціальних естафет), в концепції К. Попера розкривається очевидна неповнота опису феномена знання, оскільки «чистий світ знання К. Попера, що об'єктивувалося, не може функціонувати самостійно, якщо виключити зразки розуміння текстів, що зберігають знання, які передаються в культурі як естафета» [350, с. 49]. При цьому під знанням М. А. Розов розуміє «особливі соціальні хвилі або, точніше, хвилеподібні об'єкти, куматоїди», акцентуючи увагу на особових аспектах знання і на феномені його соціального функціонування [272, с. 94]. Звернемо увагу на вираз «об'єктивоване знання», який ми використовували вище. Існує точка зору, згідно якої знання, що об'єктивувалося, точніше відображає специфіку третього світу, чим поняття об'єктивного знання. При цьому виходять з того, що «якщо об'єктивне знання не є знання, невідокремлюване від індивідуального суб'єкта, воно з необхідністю повинне об'єктивуватися і бути виражене в тій або іншій матеріальній формі» [72, с. 11].

У гносеологічному плані знання є продукт суб'єкт – об'єктної взаємодії. У цьому сенсі воно може бути визначене «як пізнавальна форма (когніція), що характеризується єдністю відносного (незавершеного, такого, що змінюється) і абсолютного (завершеного, незмінного)», тобто знання – це свого роду процес, що включає в свій зміст «вказівку на межі своєї спадкоємності і вказівку на способи свого отримання» [77, с. 60].

Вже при такому короткому огляді стає ясно, що одного-єдиного шляху до розуміння знання немає. Ситуація аналогічна, як було сказано вище, тій, в якій знаходиться і пізнання феномена інформації.

Уточнення питання про формування образу науки інформаційного суспільства необхідне у напрямі розмежування таких понять як знання, дані і інформація. Розмежування необхідне внаслідок того, що знання – і, отже, наука – перетворюються на початкову інформацію для економічної діяльності, а нові технології змінюють способи комунікації, у тому числі і наукової. Ця проблематика актуалізується в процесі комп'ютеризації науки, і її розгляд лежить в області когнітології, де знання і інформація є головним предметом дослідження. В даний час складається комплекс когнітивних наук, що об'єднуються по їх інтересу до проблем організації, уявлення, обробки і використання знань. Когнітологію відрізняє міждисциплінарний підхід до уявлення знання з погляду його змісту, інтерпретативної діяльності суб'єкта пізнання, соціокультурної обумовленості його поведінки. Когнітологія об'єднує єдиною проблематикою і схожими методологічними принципами цілий ряд дисциплін: епістемологію і методологію науки, антропологію, лінгвістику, психологію, теорію штучного інтелекту, теорію інформації, нейрофізіологію. Провідною методологією когнітивних наук є інформаційний підхід, що розглядає людину і її взаємодію зі світом з погляду відповідних інформаційних процесів придбання, перетворення, уявлення, зберігання і відтворення інформації. Пізнання в рамках когнітивного підходу визначається, як здатність людини набувати і переробляти інформацію, що отримується з навколишнього середовища з опорою на внутрішні пізнавальні ресурси (увага, уява, пам'ять, мислення, сприйняття) і з метою адаптації до реальності.

З позицій когнітології, вважає Л. А. Мікешина, співвідношення знання і інформації можна виразити формулою: інформація – це знання мінус людина; інформація – знакова оболонка знання. Знання є особисте надбання тих, хто знають, переймають його один у одного, як зразки дії в процесах пізнання. Цього не можна сказати про інформацію, яка всупереч знанню не є надбанням конкретної особи, вона однаково доступна всім, хоча можливості перетворити її на знання у кожного свої, і вони спираються на особистий досвід і здібності. Інформаційна модель знання (як записана в комп'ютері, так і вербалізована у тексті) є лише натяком на представлене знання, по якому людина здатна творчо відтворити саме знання [195, с. 365].

Чітко і послідовно взаємовідношення понять даних, інформації і знання проаналізовані А. І. Ракітовим. Дані визначаються ним як результат мовної фіксації одиничного спостереження, експерименту, факту або ситуації. Логіка взаємин даних і знання наступна: для того, щоб дане, таке, що містить об'єктивну інформацію, могло бути використане людиною, воно повинне бути включене в контекст знань, певним чином співвіднесене з ними, і лише в цьому випадку воно може ефективно використовуватися як чинник діяльності або отримання нової інформації. Лише та інформація, яка пройшла ряд перетворень і зафіксована в особливих символічних знакових системах – мовах, може розглядатися як знання. Знання, на думку А. І. Ракітова, це не річ, не процес, а якась особлива система відносин, що включає відносини між знаками і поза знаковими феноменами, знаками і діяльністю, між різними знаковими конструкціями. Отже, знання можна розглядати як концентровану, перевірену логікою, теорією і емпірією інформацію [262, с. 14]. Відомий західний соціолог науки Г. В. Вайят вважає також, що нова інформація засвоюється лише тоді, коли вона без особливих зусиль укладається в загальноприйняті уявлення. Інформація не признається як така, поки вона не перетворюється на знання. У цьому ж напрямі розмежування смислоутворюючих для інформаційного суспільства понять проводять і інші автори. Приведемо визначення інформації і знання, що належать відомому теоретикові інформаційного суспільства М. Кастельсу: «Інформація – це організовані і передані дані». Відносно знання він погоджується з визначенням Д. Бела «...знання – це організований комплекс опису фактів або думок, що представляє зважену думку або експериментальний результат, що передається в систематизованому виді за допомогою спілкування [119, с. 38].

Інформацію також співвідносять із знанням, розуміючи її як сировину для отримання знання. Так дослідник соціальної інформації В. Г. Афанасьєв вважає, що інформація є знаннями, відомостями, повідомленнями про соціальну форму руху матерії і всіх її інших формах у тій мірі, в якій вони використовуються людиною і суспільством. Перетворення інформації в знання – неоднозначний процес. По відношенню до інформації істотною виявляється процедура надання форми, упаковки фактичних даних, якими можна маніпулювати. Але та ж операція упаковки важлива і для знань, коли ми говоримо про їх інформаціоналізацію, про придання їм матеріального вимірювання, оперативності. Тільки у такому виді знання стає засобом виробництва нових знань. Таким чином, виробництво знання завжди засноване на рефлексивній і критичній практиці пізнання і на перетворенні інформації.

Перетворення інформації у знання припускає роботу думки, сама по собі інформація може бути грубими даними, сировиною для знання, або взагалі бути «незнанням». Характер рефлексії суджень, які необхідні для перетворення інформації в знання, представляє щось більше, ніж просте емпіричне підтвердження. Під ним ми маємо на увазі володіння деякими критичними і теоретичними когнітивними здібностями, розвиток яких є завданням суспільств знання. Якщо і виникає небезпека потонути в потоці інформації, то саме знання дозволяє зорієнтуватися в мисленні. Інформація не представляє цінності, якщо відсутня можливість її активного використання.

Так, якщо інформація дійсно інструмент знання, то сама по собі знанням вона не є. Інформація, що виникла з бажання обмінюватися знаннями і яка робить ефективнішою їх передачу, залишається формою знань, точною і стабілізованою, індексованою за часом і користуванням. Тому інформація є також потенційним товаром, який купується і продається на ринку, економіка якого заснована на раритетності, тоді як знання, всупереч деяким обмеженням (наприклад, оборонні секрети, традиційні форми езотеричних знань), по праву належить будь-якій розсудливій людині, що зовсім не суперечить необхідності забезпечувати захист інтелектуальної власності. Надмірна важливість, що додається інформації на противагу знанням, показує наскільки глибокі зміни відбулися в нашому відношенні до знання унаслідок розповсюдження моделей економіки неінтегрованого знання. «Інформація, навіть якщо вона може бути «прикрашена» (наприклад, шляхом усунення перешкод або помилок при передачі), не обов'язково має правильне осмислення. І поки в світі не всі матимуть рівні можливості в області освіти, в питаннях доступу до інформації і її здорової, і критичної оцінки, її аналізу, сортування і включення найцікавішої її частини в базу знань, інформація залишатиметься тільки набором незрозумілих відомостей. До того ж, надлишок інформації не обов'язково веде до приросту знання. У суспільствах знання кожна людина повинна... розвивати когнітивні здібності і критичний розум, щоб відрізнити «корисну» інформацію від даремної. Але і корисні знання не завжди безпосередньо і негайно реалізуються в економіці класичного знання, оскільки «гуманістичні» знання і «наукові» знання підкоряються різним стратегіям використання інформації» [125, с. 21-22].

Таким чином, знання володіє двома особливими властивостями: воно не є об'єктом суперництва (після закінчення періоду захисту, гарантованого правом на інтелектуальну власність) і не володіє винятковістю. Ці властивості знання свідчать про те, що його використання однією людиною не перешкоджає його використанню іншими людьми. Як тільки знання стають суспільним надбанням, вони стають суспільним благом, яким всі можуть користуватися вільно. Отже, знання як такі не можуть бути предметом ексклюзивної інтелектуальної власності: у режим інтелектуальної власності може увійти тільки вираз ідеї або винахід, а ніяк не початкові факти або ідеї, що лежать в їх основі. На відміну від інформації, що набуває тільки тоді цінності, коли вона є новою і маловідомою, знання за своєю природою довговічні: вони збільшуються і заглиблюються з часом, завдяки отримуваному розголосу і сумісному їх використанню. Знання не тільки не може розглядатися як товар, що підлягає комерціалізації нарівні з іншими, але і цінності воно набуває лише у разі його сумісного використання.

Традиційне знання визначається як перевірений практикою результат процесу пізнання дійсності, адекватне її відображення у формах уявлень, властивих людині (плотське – раціональне; емпіричне – теоретичне); володіння досвідом і розумінням. Тут розкривається ще один, на наш погляд, принципово важливий аспект знання – «розуміння». В публікаціях, присвячених природі феномена розуміння, можна розгледіти дві домінуючі точки зору. Перша полягає в спробі пояснити розуміння за допомогою різних форм знання, причому перше іноді ототожнюється з другим. Дана інтерпретація має давню традицію в класичній філософії, де проблема розуміння ставиться як проблема знання про знання. Друга точка зору убачає в розумінні «не тільки результат пізнання людиною предметної дійсності, тобто знання, але і ... сам процес глибшого проникнення в суть специфічного способу пізнання, яке вивчається» [72, с. 87]. Представники даної точки зору говорять про розуміння як про специфічний тип пізнавального відношення. Процес пізнання людиною навколишньої дійсності пов'язаний з появою вищого виду відображення людської свідомості. Відображення виконує деяку сигнальну функцію; сигнали, що поступають, – це не що інше, як відомості, які несуть у собі певну інформацію, яка, очевидно, ще не є знання, бо знання нерозривно зв'язане з розумінням. Звідси визначення інформації як сукупності відомостей про які-небудь події або факти. Саме у цьому сенсі слово «інформація» уживалося ще в 20-ті роки ХХ століття в гуманітарних науках, зокрема у теорії журналістики [234, с.15].

Серед концепцій інформації особливий інтерес, в рамках даної проблеми, викликають кібернетична і когнітивна. Відповідно до когнітивної концепції інформація розуміється як знання, відчужене від безпосереднього творця і узагальнене шляхом вербалізації і закріплення на матеріальному носії. Іншими словами, інформація є якась перетворена форма знання. При такому підході виключається тотожність знання і інформації через здатність останньої «перетворюватися на нове знання користувача, що виглядає як творчий акт відтворення особового знання на основі отриманої інформації» [157, с.64]. Знання в цьому сенсі співвідноситься з конкретною особою, тоді як інформація стає суспільним надбанням. Дана концепція використовується в інформатиці й виходить з розуміння функції інформатики як «наведення мостів через безодню, що розділяє інформацію і знання, як суті різної природи» [350, с.51].

Когнітивній концепції протистоїть кібернетична, така, що бере свій початок в роботах К. Шенона. У кібернетиці інформацію розглядають як сигнал управління, що зменшує невизначеність в системі. В рамках кібернетичних установ охоче приймається і розуміння інформації Б. Бруксом як приріст знань, що веде до фактичного ототожнення інформації і знання. При цьому потрібно враховувати, що Б. Брукс «знанням називає соціалізоване, а не особове знання, пов'язуючи його з процесом інформованості суспільства, а не структурою свідомості» [346, с.52]. Підставою такої тотожності служить особливе уявлення предмету інформатики на базі концепції «третього світу» К. Попера як процесу соціалізації знання, що перетворює знання окремих індивідуумів в суспільне надбання [346, с.52].

Зіставлення вказаних концепцій не можна вважати плідним. Як справедливо відзначають деякі автори, воно виникло у зв'язку із відношенням з ревнотами до ряду дослідників до інформатики і її предмету.

Вважається, що визначення інформації як відображеної різноманітності, введене А. Д. Урсулом, є найбільш широким і значущим для філософії. Але, відмітимо, воно жодним чином не знімає і позначеного вище, у якості початкового, визначення інформації як сукупності відомостей про які-небудь події або факти. Насправді, всяка реальна система володіє організацією, що включає такі властивості множини, як складність і впорядкованість. Відносини порядку – це певний вид відмінності (різноманітності). Таким чином, інформація, як випливає з визначення А. Д. Урсула, містить у собі у відображеному виді такі типи різноманітності, як «складність», «впорядкованість», «організація». Відповідно до цього інформацію і можна визначити як відображену різноманітність. Але якщо інформація є відображена різноманітність, то, очевидно, реальний світ об'єктивно самоорганізовується і є якоюсь «інформаційною реальністю», яка і є носієм інформації [340,с.137].

Таким чином, у контексті наших міркувань, мабуть, слід акцентувати увагу на тому, що якими б не були природа і суть інформаційної реальності, вона, подібно до знаку або символу, підлягає дешифровці і, нарешті, процесу розуміння (пізнання). Очевидно, тільки в цьому випадку можна говорити про знання. У пізнавальному процесі, тобто процесі розкриття змісту інформації, можна, мабуть, виділити як би два плани. Перший план – «схоплювання» порожньої ще форми феномена, що підлягає пізнанню (інформація як повідомлення, як деяка сукупність знаків); другий план пов'язаний з виявленням функціонального зв'язку між знаками, іншими словами, з розгляданням їх «сенсу» і розуміння. При цьому слід мати на увазі, що без тієї або іншої форми так званого передзнання (або протизнання) ні сам факт фіксації інформації, ні подальший процес її інтерпретації (що, власне, і є процесом пізнання), мабуть, неможливі. Таким чином, на наш погляд, наявність інформації є як би пусковою (що запускає) фазою власне пізнавального процесу. Але це ще не знання, останнє актуально функціонує лише як інформація, що є зрозумілою.

Таким чином, поняття «інформація» достатньо широко використовується в звичайному житті сучасної людини. Значення інформації в житті суспільства стрімко росте, міняються методи роботи з інформацією, розширюються сфери застосування інформаційних технологій. Динамізм інформатики як науки відображується і в постійній появі нових визначень й тлумачень основного поняття інформатики – інформації. найчастіше термін «інформація» уживається в його початковому значенні (від латинського слова *informatio*) – це відомості, повідомлення про яку-небудь подію, діяльність тощо. При цьому в різних областях знань можуть вводитися різні визначення цього поняття. Інформація в кібернетичних системах – основа функціонування самокерованих систем (технічних, біологічних, соціальних), і вона розглядається як позначення змісту сигналу, отриманого системою з навколишнього світу в процесі взаємодії системи з ним (Н. Вінер).

Об'єднуючим (принаймні, з філософської точки зору) визначенням є наступне: «Інформація – це відбита різноманітність» (А. Д. Урсул). Різноманітність і відображення у матеріальному світі, що розвивається, нерозривно зв'язані і взаємно визначають один одного: чим вище внутрішня різноманітність системи, тим більш адекватне відображення нею зовнішнього світу. Чим вище можливості відображення (сприйняття і розуміння взаємодії з навколишнім середовищем), тим більше у системи можливостей адаптуватися – розвиватися і збільшувати свою різноманітність (принцип необхідної різноманітності).

Зупинимося на понятті «дані», яке, наприклад, вводиться таким чином: «Ми живемо у матеріальному світі. Все, що нас оточує, і з чим ми стикаємося, відноситься або до фізичних тіл, або до фізичних полів. Всі об'єкти знаходяться в стані безперервного руху і зміни, яка супроводжується обміном енергією і її переходом з однієї форми в іншу. Всі види енергообміну супроводжуються появою сигналів. При взаємодії сигналів з фізичними тілами в останніх виникають певні зміни властивостей – це явище називається реєстрацією сигналів. Такі зміни можна спостерігати, вимірювати або фіксувати тими або іншими способами – при цьому виникають і реєструються нові сигнали, тобто утворюються дані» (А. Д. Урсул). Це визначення приймає первинність і об'єктивність існування даних, зокрема – незалежність від суб'єкта, що їх використовує. Але якщо існування даних не залежить від того, чи будуть вони коли-небудь використані чи ні, ефективність функціонування багатьох процесів (що мають контур управління) залежить від даних. Наприклад, дані, що використовуються для зміни поведінки процесу, на основі побудови прогнозу (тобто факти, що характеризують попередні стани) дозволяють оптимізувати отримання кінцевого результату, і вже виступатимуть в ролі інформації, що управляє.

Система перетворення ресурсу, функціональність якої обумовлена проблемним контекстом (даними, що представляють цільове завдання), фактично перетворює й інформацію. Потенційно корисні дані, виділені із загальної множини відповідно до контексту завдання (початкова інформація) в результаті використання породжують вихідну інформацію - актуалізовані дані, які підтверджують або заперечують дієвість вибраних початкових даних для вирішення завдання.

Розглядаючи ролі поняття «інформація» в людино-машинних комплексах, що використовується в когнітивних, соціальних і виробничих системах, необхідно більш повно визначити поняття «знання». Поняття «знання» може бути визначене таким чином: «Наукове знання – вся сукупність відомостей, що є результатом відображення матеріальної і нематеріальної дійсності в людській свідомості» (А. Д. Урсул).

З іншого боку, затверджується, що «науково-технічна інформація – це задокументоване наукове знання, яке введене в обіг і бере участь у функціонуванні і розвитку суспільства» (Т. В. Муранівський). Тобто, знання, що є надбанням чиєї-небудь свідомості і що не отримало «поштовху» для циркуляції в суспільстві, не може розглядатися як інформація. Ґрунтуючись на цьому, можна констатувати умовність перетворення знання в інформацію і інформації в знання. Інформація виступає як форма знання, відчужена від його носія (свідомості суб'єкта), яка узагальнює його для використання: інформація – це динамічна форма існування знання, що забезпечує його розповсюдження і дієвість (застосування). Отримуючи інформацію, користувач перетворює її шляхом інтелектуального засвоєння (інформаційно-когнітивного процесу) в свої нові особові знання, тобто відбувається відтворення знань на основі інформації.

Відповідно можна сказати, що на початковому етапі знання – це дані, актуалізовані суб'єктом, особливістю яких є те, що вони не можуть бути використані без участі самого суб'єкта.

Результати вирішення завдань (зазвичай, «суб'єктивованих»), узагальнення у виді законів, теорій, сукупностей поглядів і уявлень, що виступають як дійсна, перевірена інформація, відчужені від суб'єкта, що їх сформував, утворюють узагальнені знання. Представлені зазвичай у формі документів і повідомлень, вони, у свою чергу, можуть розглядатися як об'єктивно існуючі дані.

Чи стануть дані інформацією, залежить від того, чи існує метод перетворення (відображення) даних в нові або вже відомі поняття. Тобто, щоб витягувати інформацію з даних, необхідно мати метод отримання інформації, адекватний формі представлення даних. Причому необхідно враховувати той факт, що інформація не є статичним об'єктом – вона динамічна і існує тільки у момент взаємодії даних і методів. Можна сказати, що весь інший час вона перебуває в «потенційному» стані і представлена як дані. Крім того, одні і ті ж дані можуть представляти різну інформацію залежно від ступеня адекватності методів, що взаємодіють з ними, до яких треба віднести і умови її витягання (наприклад, наявного знання суб'єкта).

Таким чином, на відміну від даних, які за своєю природою є об'єктивними (оскільки це результат реєстрації об'єктивно існуючих сигналів, викликаних змінами в матеріальних тілах або полях), методи є суб'єктивними в тому сенсі, що вони створюються або вибираються і далі цілеспрямовано застосовуються для вирішення практично значущих завдань конкретного суб'єкта. У основі створюваних (штучних) методів лежать алгоритми (впорядковані послідовності команд), складені і підготовлені суб'єктами (людьми), а в основі природних методів лежать біологічні властивості суб'єктів. Відповідно інформація виникає і існує у момент взаємодії об'єктивних даних і суб'єктивних методів.

3.2. Специфіка моделювання віртуальних форм суспільних взаємодій в інформаційному суспільстві

Продовжуючи тему, зробимо спробу проаналізувати теоретичні підстави інформаційної парадигми, розкрити з філософської позиції онтологічні і гносеологічні чинники появи нового історичного типу суспільства, в нашому випадку – інформаційного. Згідно з інформаційною онтологією, реальність тотожна інформації. В рамках такої парадигми людська особа зводиться до укладеної в ній суми інформації. Поняття інформаційного суспільства вказує на принцип, навколо якого організована ця соціальна форма – інформація і знання. Інформаційне суспільство виникає там, де головним стає управління не матеріальними об'єктами, а символами, ідеями, образами, інтелектом, і де більшість тих, хто працює, зайняті виробництвом, зберіганням і реалізацією інформації, особливо її вищої форми – знання [267, с. 11-12]. У своїх дослідженнях Т. Стоуньєр відзначає, що в сучасному інформаційному суспільстві роль капіталу виконує інформація. Подібно до капіталу, інформацію можна накопичувати, і в цьому сенсі національні інформаційні ресурси визначають економіку і багатство країни. В зв'язку з цим найважливішу частину економіки будь-якої країни складає інформаційна економіка. Економіка в постіндустріальному суспільстві характеризується тим, що промисловість за показниками зайнятості і основної частки в національному продукті все більше заміщається сферою послуг, яка орієнтується на виробництво і обробку інформації [297, с. 394].

Д. Белл відзначає, що роль сільського господарства і промисловості змінюється внаслідок зростання значення і розширення сфери інформаційної індустрії. Становлення постіндустріального суспільства сприяє революції в організації, функціонуванні, обробці знань. Вирішальну роль у становленні інформаційного суспільства грає комп'ютер. Белл називає цю революцію «телекомунікаційною» і виділяє три найбільш важливих її аспекти: перехід від індустріального до сервісного суспільства, вирішальне значення теоретичного знання, що кодифікує, для реалізації технологічних інновацій, перетворення «інтелектуальної технології» на ключовий інструмент теорії ухвалення рішень, системного аналізу тощо. У такому разі, характер інформаційного суспільства визначається внутрішніми зв'язками всередині суспільства, комунікацією, яка розгортається за допомогою телекомунікаційних технологій [30, с. 334].

Таким чином, ми можемо говорити про мову як явище, що існує для акумуляції, передачі і для створення нової інформації, як про явище, що формує первинне інформаційне середовище людини. При такому підході перед дослідником мови неминуче постає проблема визначення видів мовної інформації і засобів, за допомогою яких можуть бути передані різні види інформації, тому що навіть на перший погляд стає ясно – ця незвичайно складна, ієрархічно організована комунікативна система, що складається з різнорівневих одиниць, дозволяє оперувати інформаційними блоками різного ступеня складності. У такому разі можна припустити, що за одиницями різних рівнів виявляються закріпленими різні інформаційні функції.

Ф. де Соссюр характеризував мовну реальність як єдність протилежних сторін: знаку і значення, мови і мовлення, соціального і індивідуального. Двоєдина природа мови, кінець кінцем, обумовлена її роллю посередника між діяльністю і пізнанням. Від діяльності вона запозичує в перетвореному виді методи перетворення об'єкту: кожен спеціальний метод – в -дії – це приватна модель окремого об'єкту. З боку свідомості мова знаходить здатність експлікувати фіксовану в знаках інформацію. «Операційність» і «предметність» мови взаємозалежні, «словесні знаки не просто фіксують, «одягають» думки, вони виступають знаряддям здійснення самого процесу мислення. Ці функції «фіксатора» і «оператора» є загальними для знаків як природних, так і штучних мов» [32, с. 104].

Діяльнісна концепція мови В. Гумбольдта, як нам уявляється, дає можливість уявити будову функціонуючої мови у вигляді тричленної формули: об'єкт-мова – мовна діяльність – суб'єкт-мова. Об'єкт-мова є частиною соціальної знакової реальності, що існує незалежно від індивідуального суб'єкта і втягнута в сферу індивідуальної мовної діяльності. Суб'єкт-мова є безпосередньо індивідуальна, особова оболонка думки, яка є матеріальною мовнооперативною моделлю об'єкт-мови.

У наведеній тричленній формулі під об'єкт-мовою ми будемо мати на увазі знак або комплекс знаків, що заміщає перш за все об'єктивні зв'язки і відносини в практиці і в зовнішньому світі. Функція об'єкт-мови полягає в заміщенні знаками саме тих зв'язків, які в даній конкретній ситуації незалежні від свідомості індивіда, що володіє цією мовою, але не обов'язково незалежні від суспільної свідомості. У послідовності цих знаків об'єкт-мови, що зберігається в книгах, в пам'яті ЕОМ і тому подібних матеріальних формах, закріплені об'єктивно-надіндивідуальні взаємозв'язки предметів. Операція з об'єкт-мовою дозволяє без особливих витрат фізичної енергії намічати і зважувати альтернативні варіанти поведінки, оперуючи інформацією в чистому виді. «Вдрукована» в об'єкт-мову інформація являє собою зв'язану інформацію, яку суб'єктові ще належить витягнути, піддаючи об'єкт-мову мовним перетворенням. У цьому сенсі, стихійно закріплені за знаками об'єкт-мови значення можуть бути реальними по відношенню до суспільної свідомості, але потенційними по відношенню до того індивіду, що привласнює цю мову.

Якщо об'єкт-мова – це інобуття практики, то суб'єкт-мова є те, про що писав Л. С. Виготський : «... думка не виражається, а здійснюється в слові» [63, с. 378]. Суб'єкт-мова – мовнооперативна модель об'єкт-мови. По своїй фізичній формі, по своєму «тілу» вона абсолютно подібна знакам об'єкт-мови, проте за своїм змістом, взагалі кажучи, вона відрізняється від змісту об'єкт-мови. Якщо знак є єдність предметної форми і значення, то два різних значення, приписаних до однієї і тієї ж форми, по суті справи дають нам два різних знака. У цьому сенсі об'єкт-мова і суб'єкт-мова в принципі є дві різних мови, що розрізняються своїми значеннями. Суб'єкт-мова – це індивідуальний суб'єктивний переклад об'єкт-мови, що здійснюється актами мови. Ці знаки можуть бути в чомусь тотожними, а в чомусь не співпадати один з одним за своїм змістом.

Носієм інформації від об'єкт-мови до суб'єкт-мови служать мовні операції суб'єкта, у результаті яких народжується вислів. В результаті інтеріоризації вислову одержувачем інформації остання засвоюється суб'єктом безпосередньо, тобто як сприйняття не матеріальної форми знаку, а референта знаку. Думки не існують самі по собі в голові, як у коморі, але всякий раз наново збуджуються мовою. Так, мовна діяльність опосередкує в людській мові два полюси: об'єкт-мова і суб'єкт-мова. У знакову модель, що виникає на стороні суб'єкт-мови, так чи інакше «вдруковані» способи мовних дій. Д. А. Леонт'єв перераховує наступні операційні компоненти цієї моделі: «1) правила ситуативної вказівки і заміщення, які допускаються для даного знаку; 2) операції співвідношення і взаємозаміни знаків; 3) операції поєднання знаків в квазіоб'єкти вищих порядків, що дозволяють переходити від знаку до вислову» [167, с. 127].

Розділ мови на об'єкт-мову і суб'єкт-мову значною мірою знімає підступне питання, чи можна мислити неіснуючі об'єкти, де шукати їх референти? Неіснуючий об'єкт («круглий квадрат») – плід мовних процедур зі знаками об'єкт-мови. Спочатку ця об'єкт-мова перетвориться індивідом в знаковий суб'єктивний образ, а потім повертається до складу об'єкт-мови, де і стає референтом неіснуючого об'єкту, «фактом» суспільної свідомості. Об'єкт-мова – онтологія для суб'єкт-мови. Ланка, що опосередковує зв'язок об'єкт-мови і суб'єкт-мови – мовний вислів. Розрізняють вислів як результат мовного акту (знаковий образ) і як саму мовну дію. На відміну від інших рівнів мови вислів володіє предикативністю, приписує об'єкту думки властивості, категоризує предмет вислову. Як акт того, хто говорить, вислів стає мовною моделлю предмету вислову, а до акту вислову мова з її функцією репрезентації існує тільки в можливості.

Процес передачі інформації, що виникає при дії однієї матеріальної системи на іншу, припускає обмін речовиною і енергією. У таких процесах інформація завжди вдрукована в тіло свого носія, в речовину або поле сигналу. Створюючи спеціальні технічні пристрої, що дозволяють приводити звукові і електромагнітні коливання як би до спільного знаменника і записувати їх на папері, що рухається або фотографічній основі у виді кривих ліній, дослідник дістає можливість відволікатися від мас-енергетичних характеристик носіїв інформації і досліджувати її саму по собі, в чистому виді, тобто у вигляді графіка математичної функції. Такого роду матеріальна інформація принципово експлікована і може досліджуватися подібно до звичайних предметів, хоча об'єктивно вона завжди існує в зв'язаному виді, злита зі своїм носієм-сигналом. Коли ж інформація витягується живим організмом або людиною з її носія-речі, ситуація істотно змінюється. Інформація набуває самостійного значення по відношенню до живого організму, що доцільно її використовує, а носій інформації стає відносно байдужим для одержувача інформації.

Людина здатна відволікати інформацію від речовини її носія навмисно і усвідомлено. Вже на найпростішому рівні практичної дії вона, використовуючи як репрезентанта об'єкту схему дії з об'єктом, відокремлює інформацію в порівняно чистому виді.

Витягання суб'єктом інформації про об'єкт через репрезентанта є особливим різновидом віртуальних процесів. Деякі значущі для суб'єкта властивості об'єкту починають у відображеному виді курсувати по всьому ланцюгу суб'єкт-об'єктного відношення, проходячи через такі базові пункти, як а) об'єкт-еталон, що володіє одночасно властивістю безпосередньої дійсності й загальності; б) схема практичної дії, загальність якої сплавлена з безпосередньою дійсністю практики; в) мовний знак, що заміщає об'єкт-еталон і категоризує загальність у чистому виді; г) схема розумової дії з категоризованою загальністю; д) повернення цільового складу ідеального в практичну діяльність і перетворення об'єкту.

Внутрішнє переживання суб'єктом цього руху за допомогою мозку виводить результат в ідеальному образі свідомості, перш за все в раціональному образі.. Саме репрезентація лежить у підставі суспільного виробництва і розширеного відтворення. У ній ключ до розуміння природи людської свідомості й мови, універсальності людини та її космічного призначення підпорядкувати першу природу експліційованим законам, тим самим перетворюючи на другу природу [235, с. 106-107].

Розглядаючи модель як метод наукового пізнання, дослідники намагалися виділити основні ознаки, які відрізняють її від інших подібних методів. А. А. Зінов'єв і І. І. Ревзін дають наступне визначення поняття моделі: «Нехай X є деяка безліч думок, що описують співвідношення елементів деяких складних об'єктів A і B . Хай Y є деяка безліч думок, що отримуються шляхом вивчення A і відмінних від думки X . Нехай Z є деяка безліч думок, що відносяться до B і також відмінних від X . Якщо виводиться з кон'юнкції X і Y за правилами логіки, то Z є модель B , а B є оригінал моделі» [104, с. 81].

Дане визначення відноситься більш до математичних моделей, і воно достатньо вузьке, оскільки виключає з розгляду уявні моделі - ідеальні об'єкти, значення яких у гуманітарному знанні істотно вище, ніж в природничих науках, що ідеалізуються. І. Т. Фролов визначає модель як матеріальне або уявне імітування реально існуючої системи шляхом спеціального конструювання аналогів (моделей), в яких відтворюються принципи організації і функціонування цієї системи [322, с. 220]. Дане визначення звужене структурно-функціональним підходом, що не дозволяє нам говорити, наприклад, про образні моделі, які часто використовуються в культурологічних дослідженнях. Найбільш точне і функціональне, в логіці наших міркувань, визначення моделі дає В. А. Штофф. Він розуміє під моделлю таку, що уявляється в думках, або матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт [351, с. 19]. У даному визначенні акцентована увага саме на гносеологічній ролі моделі. В. А. Штофф акцентує увагу на отриманні нової інформації про об'єкт, що вивчається, в процесі моделювання, виходячи з чого можна зробити висновок, що саме інформативність і функціональність (тобто можливість використання для отримання інформації) є критерієм якості побудованої дослідником моделі.

Сьогодні все частіше звучить думка про те, що людство вступає в епоху, коли віртуальна реальність, тобто образ навколишнього світу, створюваний засобами масової комунікації (ЗМК) і перш за все телебаченням, а останніми роками і не без допомоги Інтернет, багато в чому не співпадає з дійсністю. Сутнісною стороною цього неспівпадіння виступає формування за допомогою новітніх комунікаційних технологій принципово іншого, невідомого раніше «глобального простору – часу»: локальний, обмежений простір буквально стає світовим, а конкретний час набуває відносного характеру. І тепер уже, по суті, не стільки важливе те, коли і як саме відбулася та або інша подія, скільки коли, як і в якому саме контексті вона була не тільки представлена, але і сприйнята. Розвиток засобів комунікації привів до відділення передачі інформації і символічного змісту від необхідності просторово-часової локалізації і тим самим породив новий вид публічності у сучасному світі. Кажучи про специфіку моделювання віртуальних форм соціальної реальності, слід розглянути питання про можливість використання моделей у гуманітарних науках.

Грунтуючись на згадуваному нами визначенні моделі В. А. Штоффа, ми стикаємося з проблемою відображення і відтворення об'єкту соціогуманітарних досліджень, до яких відносяться: людина в її соціальній ролі, суспільство і культура. У природничих науках теорія подібності є основною теорією, в рамках якої обґрунтовується можливість використання моделей. У даній теорії співвідношення між моделлю і об'єктом моделювання розглядається з погляду ізоморфізму або гомоморфізму. При цьому дослідники вважають, що поняття ізоморфізму (точна відповідність) відносне, оскільки ізоморфізм може бути повним тільки відносно виділених аналізом елементів і зв'язків між ними. В цілому ж поняття абсолютного ізоморфізму суперечить діалектичному принципу загального розвитку і зміни [175, с. 67]. Таким чином, при обґрунтуванні перенесення результатів моделювання на об'єкт моделювання найчастіше використовується принцип гомоморфізму.

Гомоморфізм двох систем полягає в тому, що одна з них стає спрощеною копією іншої, таким чином, гомоморфізм обов'язково припускає, що одна система простіша ніж інша, що здійснені деякі спрощення, виключені деякі деталі, проведено відвернення від частковостей. Моделі є віддзеркаленням в гносеологічному плані остільки, оскільки умовою їх формування, побудови і використання в процесі пізнання є або фізична подібність, або аналогія, або гомоморфізм. Таким чином, будь-яка модель є гомоморфним образом об'єкту. Оцінивши умови гомоморфізму двох систем в соціогуманітарній сфері, ми можемо виявити можливість використання моделювання в даній області. Як приклад розглянемо ситуацію в соціології. Тут для дослідження суспільних процесів дуже часто використовується саме принцип гомоморфізму.

Дослідження суспільних процесів ускладнене багатьма чинниками. Неможливо досліджувати все суспільство в цілому, навіть дослідження мешканців, наприклад, одного міста дуже витратне, з погляду матеріальних і тимчасових ресурсів. Крім того, таке дослідження найчастіше недоцільно, оскільки суспільні процеси настільки швидкоплинні, що аналіз громадської думки з різницею в один день може дати абсолютно незіставні результати. У зв'язку з цим у соціології найчастіше використовують модель суспільства, коли вивчення соціальних процесів ведеться не на генеральній, а на вибірковій сукупності, саме на цьому принципі побудовані практично всі відомі сучасні методи соціологічних досліджень. Гомоморфізм досліджуваної соціальної системи і її моделі, наприклад, при проведенні фокус-груп, досягається шляхом їх спрощення і виключенням великої кількості чинників, що впливають на дану систему.

Як вже було відмічено, до цих чинників часто відносяться: час, соціальне оточення людини, обстановка та інше. Так, при фокус-групах людина знаходиться в іншому оточенні, ніж у момент ухвалення рішення, і це може істотним чином вплинути на її вибір. У соціологічних дослідженнях важливою умовою гомоморфізму об'єкту, що вивчається, і об'єкту, що досліджується є репрезентативність вибірки (варто відзначити, що це необхідна, але недостатня умова). Приведені приклади демонструють можливість застосування моделей у соціогуманітарній сфері в рамках теорії подібності.

Існують й інші фундаментальні теорії, в рамках яких можна обґрунтувати існування моделей в їх гносеологічному аспекті. Так, матеріалістична гносеологія розглядає модель в рамках теорії відображення. Тут модель може виступати або як форма відображення матеріального світу людиною, або як його засіб. З точки зору цієї теорії, моделі – це форми і механізми відображення в людській свідомості, де відображення розуміється в його гносеологічному плані. Виконуючи функцію відображення зовнішнього світу в свідомості людей, моделі, на думку матеріалістів, відображають дійсність у формі ідеальних і уявних моделей, тобто у формі певних образів психічних по формі, але гносеологічних по своєму призначенню. Оскільки за змістом ці образи мають відношення до зовнішнього світу, то моделі відображають його. Таким чином, уявні моделі є, на думку матеріалістів, специфічними пізнавальними образами.

Поняття гносеологічного образу охоплює не тільки індивідуальну свідомість, але і суспільну; не тільки свідомість, але і наочну діяльність, тому припускає також облік і засобів реалізації, втілення і збереження інформації, яка накопичується суспільством. Так, картини художників або твори скульпторів є образами дійсності, причому образами, які вже відображені в художніх творах, а не тільки існують в свідомості митця. Виникає закономірне питання, який з видів схожості може характеризувати модель як образ дійсності. В. С. Тюхтін розглядає образ як форму моделі-сигналу. Тут поняття моделі використовується для пізнання природи психічного образу [312, с. 27]. В. А. Штофф же розглядає моделі як специфічні образи, схожі за своїм змістом з модельованими об'єктами. Тут відображаюча функція уявних моделей полягає в тому, що вони виступають як уявні копії, спрощені картини відповідних об'єктів [351, с. 135].

Прагнення зрозуміти і пояснити невідоме, нове явище за допомогою зіставлення, порівняння з добре відомими знайомими фактами, явищами, процесами і пошуки схожості між тими і іншими властиві людям і в повсякденному житті, про що, зокрема, свідчать метафоричні вирази буденної мови. З іншого боку, у філософській літературі іноді заперечується правомірність постановки питання про моделі як гносеологічні образи. Виступають проти такого розуміння моделей, наприклад, А. А. Зіновієв і І. І. Ревзін. Вони вважають, що таке розуміння моделей не виправдано звужує клас моделей, дає привід для змішення загальних понять гносеології і понять, специфічних для моделювання [104, с. 82-90]. Дійсно, проблема розгляду моделей як деяких пізнавальних образів іноді призводить до підміни понять, особливо, якщо мова йде про гуманітарні дослідження.

Розглядаючи модель як один з основних методів пізнання в природничих науках, дослідники пов'язують його з поняттям експерименту. В. А. Штофф визначає експеримент як вид діяльності, що робиться в цілях наукового пізнання, відкриття об'єктивних закономірностей і що полягає в дії на об'єкт, який вивчається, за допомогою спеціальних інструментів і приладів [341, с. 88]. Грунтуючись на понятті експерименту, В. А. Штофф визначає моделювання як експеримент, в якому використовуються моделі, що діють. Саме тут виявляється основна, на наш погляд, відмінність між моделюванням в гуманітарних і природничих науках. Основною стратегією накопичення знань в природничих науках є маніпуляційна практика, яка найяскравіше утілюється в ідеї експерименту. У гуманітарних науках експеримент як такий найчастіше не дає очікуваних результатів у вигляді придбання нових знань про об'єкт дослідження. Це обумовлено, перш за все, специфікою об'єктів, що вивчаються в гуманітарних науках, до яких відносяться людина, суспільство, культура.

Природно, що дослідник обмежений у своїх можливостях маніпулювати цими об'єктами дослідження. У зв'язку з цим в соціогуманітарних науках основною стратегією дослідження є інтерпретативна практика. Але це не означає неможливість використання моделей у гуманітарних науках, це тільки підкреслює специфічну відмінність даних моделей. У природничих науках модель будується найчастіше для проведення експериментів, і це обумовлено тим, що експерименти неможливі з реальним об'єктом дослідження. Інтерпретаційна модель у гуманітарному дослідженні будується для того, щоб спростити реальний об'єкт і визначити істотні чинники, що роблять на нього вплив з метою пояснення явища або процесу і включення його в загальну теорію. Така відмінність між моделями в природничих і гуманітарних науках не є категоричною, що не виключає можливість побудови експериментальних моделей в дослідженнях, наприклад, суспільства або інтерпретаційних моделей на перших етапах досліджень у фізиці [312, с. 7].

Ще одна важлива проблема у гуманітарних науках, яка частково вирішується за допомогою моделювання, – проблема суб'єктивності соціогуманітарного знання. Тут мова йде про включеності дослідника в об'єкт дослідження і про його позицію, яку він займає у ході дослідження. Використання моделювання в цьому випадку дозволяє на початковому етапі дослідження визначити дану позицію. При моделюванні включення дослідника у дослідницьку модель відбувається вже на етапі екстраполяції отриманих даних на процеси, що реально відбуваються, що дозволяє збільшити об'єктивність отриманих при моделюванні знань [173, с. 75].

Необхідно відзначити, що вже сьогодні існує ряд моделей, які успішно застосовуються в соціальних науках. Все частіше робляться спроби використання кібернетичних моделей, Наприклад, імітаційне моделювання, метод аналізу і прогнозування розвитку системи за допомогою імітаційної моделі [312, с. 8].

Окрім імітаційного моделювання в соціогуманітарних знаннях як успішні приклади використання моделей існують: моделі формування громадської думки за наявності в суспільстві двох і більше груп з різними думками; нелінійні моделі, що дозволяють проводити математичну перевірку курсу проведення реформ; моделі з конкурентними розподілами і з розподілом Гауса тощо.

Проведений аналіз показав, що використання моделей в соціогуманітарних науках має під собою достатню методологічну базу і може бути обґрунтоване з погляду філософії науки. В той же час необхідно відзначити, що моделювання соціальних процесів має специфічні відмінності від використання моделей у природничих науках [356, с. 183].

Моделі соціальних і культурних явищ і процесів відрізняються перш за все тим, що об'єктом моделювання в даній ситуації виступають частіше за все явища і процеси, вплив на які надає дуже велике число чинників. У зв'язку з цим при моделюванні таких систем ми ризикуємо упустити істотні з них або отримати таку громіздку модель, яка не дозволить нам інтерпретувати її в рамках заданої нами системи дослідження. Безумовно, стрімкий розвиток сучасної науки, наприклад кібернетики, дає все нові можливості, зокрема, сучасні комп'ютерні системи, які можуть оперувати одночасно величезним числом даних [175, с. 56].

У зв'язку з цим проблема операціональності моделі знімається, але залишається проблема, пов'язана з самим процесом моделювання, адже перш ніж створити будь-яку модель – матеріальну, кібернетичну – дослідник повинен побудувати уявну модель. На цьому етапі йому слід враховувати принципову відмінність природничо-наукових і соціогуманітарних моделей, а саме – відмінність в цілях побудови моделей. Проведення експериментальних досліджень – основна мета побудови моделей в природничих науках, тоді як в соціогуманітарній області знання – це можливість інтерпретації складного явища або процесу.

Освічена людина відшукує опору свого існування в суб'єктивному досвіді: цінностях, переконаннях, знаннях, здібностях тощо. Вона оволодіває змінами, контролює їх, проектує їх на майбутнє через постановку мети. Інноваційна освіта зосереджується перш за все на формуванні творчого і в той же час критичного мислення у поєднанні з толерантністю. Вона зорієнтована на зростання людини.

Слід зазначити, що глобальне інформаційне суспільство, ринкова економіка і науково-технологічна революція вимагають від людини нових соціальних й індивідуальних якостей. Зокрема, істотне уміння в постмодерному суспільстві - це здатність давати пораду із змінами. Річ у тому, що в інформаційному суспільстві не бракує інформації, а бракує мудрості, як її використовувати. Суспільство зацікавлене в тому, щоб кожен громадянин був інтелектуально самостійним, тобто не довіряв іншим думати за нього і робити вибір. Як справедливо відзначає М. Ліпман, ми повинні вчитися міркувати самостійно. Ніхто не навчить нас цьому, хіба що помістить нас в дослідницьке співтовариство, де досягти цієї мети відносно легко. М. Ліпман відзначає, що критичне мислення відповідає демократичному способу освіти, формує менталітет не тільки поколінь країн консолідованої демократії, але і демократизує менталітет громадян нових незалежних держав [173, с. 76].

Актуальність критичного мислення росте в періоди соціальних змін, які перешкоджають успішності дій, вимагаючи постійного пристосування до нових політичних, економічних ситуацій і тому подібне, ефективного вирішення проблем, які неможливо завчасно передбачити. Зокрема, інформаційне суспільство значно збільшило можливості вибору та складність проблем, які потребують рішення. Адаптація вимагає від людини правильного вибору. Серед численних альтернатив індивід повинен вибрати ту єдину, яка більше всього відповідає його системі цінностей.

Критичне мислення формує зважене відношення до науково-технічного прогресу. Його самокорегульована функція якраз полягає в тому, щоб показати, що науково-технологічний оптимізм є поганим поводитирем у майбутнє. Річ у тому, що західна цивілізація сформувала переконання, згідно з яким вважається, що наука і техніка можуть розвиватися нестримно, без обмежень і без заздалегідь поставленої мети. Це переконання було оптимістичним, оскільки воно спиралося, на думку, що при такій формі прогресу позитивні результати врешті-решт переважають всі можливі негативні наслідки. Критичне мислення, на думку М. Ліпмана, є продовженням того напрямку традиційної освіти, яка зосереджує увагу на культивуванні мудрості і її застосуванні в практиці, житті [173, с. 34]. Критичне мислення – діалогічне, зацікавлене в розширенні дискурсу. Його метакритеріями є істина, справедливість, добро, краса, складові сенсу життєдіяльності людини.

Визначаючи інтелектуальну самостійність і відповідальність особи, критичне мислення передбачає зв'язок між творчо мислячою особою і співтовариством, в якому вона взаємодіє, пошук альтернатив і пріоритетів її самореалізації. Проте в умовах безпрецедентних суспільних трансформацій вивчення попереднього досвіду втрачає сенс. Оскільки умови для подальшої діяльності вже не є тими ж, якими вони були на початку, а постійно змінюються, то мислення повинне бути критично інноваційним.

Таким чином, всі перераховані чинники і обставини конституювання реальності (специфічна «речова» на кожному з рівнів соціальної організації; модальний аспект існування; єдність онтичного і онтологічного аспектів соціального буття; масовий і статистичний характер соціальних феноменів; роль мови спостереження і засобів концептуалізації в їх опредмечуванні; діалектика не до кінця співпадаючого співвідношення соціальних конструктів і їх концептів) обумовлюють гнучке поєднання визначеності і невизначеності, чіткості й розмитості в онтологічному статусі соціальних об'єктів. Останні володіють визначеністю, чіткістю, достовірністю в тій мірі, в якій стають об'єктами діяльності і мислення соціальних суб'єктів і дають можливість досягати ефективних результатів (досить пригадати знамените тлумачення онтологічного аргументу щодо пудингу). Разом з тим, наявність у багатьох соціальних явищ характеру «нечіткої множини», імовірнісна природа соціальних фактів, багатозначність природної мови обумовлюють той або інший ступінь невизначеності даних суб'єктові явищ.

3.3. Зміни установок гуманітарної освіти в умовах становлення інформаційного суспільства

Процеси інформатизації сучасної освіти не повинні розумітися виключно як формування технічних засобів, що підвищують зовнішню ефективність освітнього процесу, вони представляють ті соціокультурні зміни, які змінюють задачі та образ гуманітарної освіти у сучасному світі. Загальна тенденція зміни змісту освіти пов'язана з переходом від розгляду професіонала як мети навчання до розгляду всебічно і гармонійно розвиненої особистості як мети освіти. Одне з актуальних завдань філософії на сучасному етапі полягає у створенні ідей і концепцій, пов'язаних з проблемою єдності, цілісності, глобалізації. Формулювання теоретиків єдності незмінно включають у число початкових і фундаментальних цінностей сучасного європейського об'єднання те розуміння прав і свобод людини, яке сходить до формулювань філософів нового часу і до соціально-політичних документів цієї епохи. Це безперечно доводить дію філософських ідей і досліджень, які випереджають реальний процес історії людства.

Суперечка про те, які знання важливіші для суспільства: технічні або гуманітарні, відома як проблема «фізиків і ліриків», останнім часом явно вирішується на користь гуманітарних наук. Якщо проводити порівняння з комп'ютером, то можна сказати, що філософія виконує роль програмного забезпечення в людському суспільстві, тобто це software, а технічні науки – це апаратне забезпечення, або hard-ware соціуму. Що є найдорожчим і найважливішим в комп'ютері загальновідомо: без програмного забезпечення комп'ютер і всі додаткові пристрої перетворюються на купу заліза.

До цих пір були відомі два основні напрями в області прогнозування майбутнього: утопії і антиутопії. У XIX і XX століттях був поставлений своєрідний рекорд по «виробництву» соціальних утопій. Досвід показує, що вони не приносять людству користі і не роблять «позитивного» впливу на розвиток історичних подій. Це пов'язано з тим, що утопії є втечею від дійсності, вони намагаються уявити майбутнє в безхмарному світлі. Можна пригадати таких авторів утопій, як Т. Кампанела, Т. Мор, Ш. Фур'є.

У антиутопіях наголошуються небезпечні для людства тенденції розвитку, але в них не містяться цілі, до яких повинне прагнути суспільство. Автори антиутопій (Д. Свіфт, Р. Честертон, Е.І. Замятін, Д. Оруел) бачать майбутнє в похмурому світлі і зазвичай не знаходять шляхів подолання негативних тенденцій.

Серед сучасних методів соціального прогнозування можна виділити наступні: 1) екстраполяцію; 2) історичні аналогії; 3) сценарії майбутнього; 4) експертні оцінки; 5) методи синергетики і комп'ютерного моделювання. Кожен з цих методів передбачення майбутнього має свої достоїнності та недоліки. Наприклад, точність екстраполяції убуває з віддаленням прогнозованих подій в майбутнє. Це зауваження особливо стосується періодів проходження суспільством хаотичних етапів розвитку. Історичні аналогії також мають обмеження: майбутнє не може в своїх основних рисах повторити минуле, інакше це майбутнє є простим продовженням минулого. Кожна історична епоха має свої індивідуальні особливості і обставини, які повинні враховуватися при ухвалюванні рішення. Проте, на думку прихильників синергетичного підходу, результати відбору соціальних структур в процесі їх розвитку впливають на самі чинники відбору. Тому, на відміну від Г. Гегеля синергетики вважають, що учасники історичного процесу витягують уроки з історії. У сучасній футурологічній літературі найбільш поширені прогнози, побудовані на основі сценаріїв майбутнього. Серед авторів досліджень такого типу можна назвати Е. Тофлера, С. Хантінгтона, Ф. Фукуяму.

Роблячи спробу передбачити прийдешнє, Е. Тоффлер прагне дистанціюватися як від утопістів, так і від авторів антиутопій. Для свого прогнозу він навіть ввів спеціальну назву «практопія»: практична утопія. Така назва відповідає опису більш практичного і сприятливого для людини світу, ніж той, в якому ми живемо зараз. Суспільство Третьої хвилі (так Е. Тоффлер називає інформаційне суспільство) «не є просто кошмарним продовженням індустріалізму... не кращий і не гірший з можливих світів ... це практопія, що заохочує індивідуальний розвиток, вітає расову, релігійну і культурну різноманітність. Це цивілізація, в значній мірі організована навколо будинку, але не застигла, а така, що породжує нове, здатна забезпечити стабільність тим, хто її потребує»[305, с. 569-570].

Розглядаючи неминучість зіткнення нової цивілізації з серйозними проблемами (проблеми особистості, політики, справедливості, рівності, моралі, нової економіки, зайнятості, добробуту), Е. Тоффлер приходять до висновку про неминучість виникнення в суспільстві «бурі пристрастей». Не дивлячись на це Е. Тоффлер завжди намагається декларувати в своїх книгах філософію оптимізму. Він не обіцяє безхмарного майбутнього і саме цим відрізняється від авторів утопій. З іншого боку, Е. Тоффлер не дивиться в майбутнє з песимізмом, не відкидає можливості того, що в майбутньому вдасться уникнути тотального насильства над природою і особою людини. Прогнози Е. Тоффлера, зроблені в книзі «Третя хвиля» ще в 1980 р., носять дуже детальний характер, торкаються багатьох приватних сторін життя людини, і саме завдяки цьому, швидше всього, виявляться невірними. Так, його відомий прогноз щодо повсюдного розповсюдження в найближчому майбутньому «електронних котеджів» явно не підтвердився. Навіть зараз, коли Інтернет став загальнодоступним засобом зв'язку, люди замість того, щоб залишатися удома, щодня йдуть на роботу в офіс. Не підтверджується поки і його прогноз про розосередження населення і децентралізацію замість концентрації. Е.Тоффлер упевнений, що процес створення нових політичних структур суспільства «Третьої хвилі» буде представлений як послідовність тисячі нововведень і зіткнень на багатьох рівнях в багатьох місцях і впродовж десятків років, і все це може супроводжуватися насильством як супутнім чинником. Причому ризик виникнення насильства прямо залежить від наявності опору змінам, направленим до встановлення суспільства Третьої хвилі. Відповідальність за зміну суспільства лежить на кожному з нас – так вважає Е. Тоффлер: «Якщо ми почнемо прямо зараз, ми і наші діти зможемо взяти участь у хвилюючій перебудові не тільки застарілих політичних конструкцій, але і самої цивілізації» [303, с. 697].

Інший погляд на майбутнє розвиває в своїй книзі «Розставання з простотою» М. М. Моїсеєв. Разом з «песимістичним» варіантом розвитку суспільства у напрямі «демократичного тоталітаризму» він розглядає варіант переходу до інформаційного суспільства, основою якого повинен стати «колективний розум». М. М. Моїсеєв вважає, що з 60-х років ХХ століття відбувається загальна перебудова світової системи і, перш за все її економічної складової. Світ вступив у постіндустріальний період свого розвитку. З чисто технічного боку сучасний етап історії можна охарактеризувати як перехід від старих «енергетичних» технологій до нових «інформаційних». Проте, найважливішою зміною економічної основи суспільства є інтеграція локальних економік в єдиний загальнопланетарний організм, в якому вирішальну роль у визначенні характеру подальшого розвитку грають транснаціональні корпорації (ТНК). Іншим найважливішим чинником, що визначає розвиток суспільства, є модернізація. Процесом модернізації прийнято називати зміни структури продуктивних сил і технічної основи життя суспільства. Одні вчені вважають, що цей процес почався задовго до науково-технічної революції і був пов'язаний з перетворенням екологічної ніші людини. Інші ведуть відлік початку модернізації від ХVІІ століття. До ХVІІ століття зміни, що вносяться технологічними нововведеннями в життя людини і суспільства, виявлялися лише на достатньо протяжних відрізках часу, сумірних з життям декількох поколінь. Тому вони не робили значного впливу на історичні події, що відбувалися в той же час: цивілізації встигали «підстроїтися» до технологічних нововведень, зміни в суспільстві накопичувалися поступово, без катастрофічно швидких змін в структурі засобів виробництва і можливостях споживання. Починаючи з ХХ століття, швидкість модернізації почала наростати, і у наш час суспільству потрібно уміти пристосуватися до структур засобів виробництва, що змінюються, і нових можливостей споживання за дуже короткий термін. Це особливо хворобливий процес для суспільств з традиційним устроєм життя.

Можна сказати, що до суспільства, яке випробовує дію модернізації, застосовне правило, аналогічне золотому правилу механіки: «виграєш в силі – програєш у відстані». Нові можливості породжують нові труднощі і нові небезпеки для всього людства. «Врешті-решт, всі ті нові блага, які прийшли разом з перевлаштуванням технологічної основи цивілізації: і підвищення середнього рівня життя, і розвиток охорони здоров'я, і як наслідок небувале зростання тривалості життя, і багато що інше, що дає науково-технічний прогрес, приводять до екологічної кризи і загрожують вселенською катастрофою» [199, с. 334]. Але відмова від шляху модернізації для будь-якої країни означає відхід з основного історичного шляху і перетворення її в експлуатований придаток більш розвинених держав. Крім того, вихід з екологічної безвиході неможливий без використання досягнень науково-технічного прогресу. Але особливо страшно, на думку М. М. Моїсеєва, те, що модернізація необхідно породжує передумови для зіткнення цивілізацій. Такі лінії зіткнень, розломи цивілізацій вже формуються між країнами Тихоокеанського регіону, а також західноєвропейською та американською цивілізаціями.

Для позначення одного з варіантів прийдешнього устрою світу М. М. Моїсеєв вводить поняття «Демократичний тоталітаризм» [199, с. 447]. Виникнення нового тоталітаризму, на його думку, є природним розвитком поточного історичного процесу. Причому новий тоталітаризм носитиме загальнопланетарний характер, і запобігти йому не вдасться.

Причина його настання – екологічна криза. «Почнеться боротьба за ресурси – надзорстока, надбезкомпромісна... буде безперервно зростати відмінність в умовах життя країн і народів з різною суспільною продуктивністю праці... ця відмінність буде джерелом тієї форми розділу планетарного суспільства, яке вже прийнято називати виділенням «золотого мільярда». ... «Культури на всіх» теж не вистачить... як і екологічно чистий продукт, культура стане прерогативою країн, що належать «золотому мільярду». Це і буде новий тоталітаризм» [199, с. 447]. Високу вірогідність такої схеми розвитку М. М. Моїсеєв пов'язує із встановленням в усьому світі влади транснаціональних корпорацій. Цю нову «демократичну» конструкцію устрою планетарного співтовариства, яка прийшла на зміну імперіалізму, М. М. Моїсеєв називає світом ТНК.

За останні десятиліття виникла сукупність 37000 ТНК, що мають 200000 філій. Ця сукупність утворює якусь єдину мережу, що охопила всю планету. Мережа ТНК виробляє більше 40% загальнопланетарного продукту, на її частку доводиться більше 50% зовнішньоторговельного обороту, більше 80% торгівлі високими технологіями, більше 90% вивозу капіталу. Система ТНК, яка виникла сама по собі, дає нам хороший приклад процесу самоорганізації [199, с.555].

М. М. Моїсеєв вважає, що якщо сучасний сценарій розвитку не зміниться, тобто відбуватиметься подальше зміцнення мережі ТНК, то в найближчі два-три десятиріччя слід чекати:

- посилення стратифікації країн: відбудеться розділення не тільки на багатих і бідних, але з'являться країни дуже багаті і дуже бідні; різниця в рівні матеріального життя наростатиме;

- розвиток промисловості продовжуватиметься, але цей розвиток відбуватиметься тільки за рахунок країн «золотого мільярда» і в їх інтересах;

– стануть чуттєвими два процеси: а) дорозчання ресурсів приведе до зниження темпів зростання продуктивності праці, навіть в передових країнах; б) місткість ринку країн третього світу падатиме, що може привести до порушення стабільності системи ТНК.

На думку М. М. Моїсеєва, найбільш оптимістичний сценарій розвитку, пов'язаний з ідеєю переходу до інформаційного суспільства. Вступ до інформаційного суспільства «слід пов'язувати із затвердженням Колективного Загальнопланетарного Розуму, з якісно новим етапом розвитку цивілізації, а не тільки з електронною і комп'ютерною інженерією, яка є лише однією з передумов, хоча і понад необхідною, для переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства» [198, с. 430].

Теперішній стан розвитку суспільства, на думку М. М. Моїсеєва, найкращим чином описується терміном «постіндустріальне суспільство». Розкриваючи зміст поняття «Колективний Розум», М. М. Моїсеєв відзначає, що у міру ускладнення діяльності антропоїдів, в їх житті все більшу роль починала грати система обміну інформацією. Йшло накопичення знань, зростання майстерності, виникала колективна пам'ять, починалося колективне вивчення навколишнього оточення, з'явилися колективні рішення. Можливості такої виникаючої системи в пізнанні і раціональному виборі дій перевершували можливості окремого індивідуума. Цю систему вчений і пропонує називати Колективним Розумом.

Під Колективним Розумом М. М. Моїсеєв має на увазі «систему, що сполучає людей інформаційними зв'язками, завдяки якій окремим особам стають доступні і загальні знання, і можливість робити внесок до загального уявлення про навколишній світ... Колективний Розум і пам'ять – єдина форма колективної власності, при використанні якої всіма членами суспільства відбувається тільки її накопичення... Колективний Розум це своєрідна інформаційна система, здібна не тільки до накопичення і передачі інформації, але до аналізу і висновків» [198, с. 440-442]. Можна порівняти Колективний Розум і мозок: функції нейронів виконують люди. Колективний Розум є об'єднання локальних інтелектів. З ускладненням системи зв'язків між окремими індивідами і збільшенням їх числа змінюватимуться властивості Колективного Розуму, і зростатимуть його можливості. Очевидно, що є поріг складності, пройшовши який Колективний Розум може набути якісно нових властивостей. Він повинен стати регулятором, попереджуючим про небезпеку криз і виробляючим альтернативні шляхи, як їх подолання, так і подальшого розвитку. Коли Колективний Розум почне виконувати ці функції – це і означатиме, що людство вступило в інформаційне суспільство.

Однією з особливостей інформаційного суспільства, на думку М. М. Моїсеєва, буде перетворення сукупності цивілізацій на єдину систему, причому кожна з цивілізацій збереже в ній свої особливості. Обов'язковою умовою переходу до інформаційного суспільства є лібералізація всього життя, і особливо економіки. Це приведе до звільнення ініціативи людини і загострення конкуренції, що неминуче породжуватиме нерівність. «Прорив в інформаційне суспільство буде важкий. Він відкриє етап історії з гострішою конкуренцією, можливо позбавленої спалахів війни, але не менш жорсткою для окремої людини. Пом'якшення наслідків такого прориву для окремої людини відбудеться лише в тому випадку, якщо виникне загальнопланетарне цивільне суспільство» [198, с. 447]. Крім того, як і всякий революційний процес, перехідний етап до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки, і тому М. М. Моїсеєв називає його суспільством ризику.

Якщо основні проблеми найближчого майбутнього М. М. Моїсеєв пов'язує з екологічною кризою і браком енергетичних ресурсів на планеті, то С. Хантінгтон бачить причини прийдешніх конфліктів в цивілізаційних (культурних) відмінностях народів. У своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон аналізує світовий устрій, що склався після закінчення «холодної війни» і намагається передбачити глобальні тенденції його розвитку.

Під час «холодної війни» політика була біполярною, а світ був поділений на три частини. Після її закінчення відмінності між людьми стали не ідеологічними, політичними або економічними, а культурними. Найважливішими поняттями для ідентифікації людей стали: походження, релігія, мова, історія, цінності, звичаї, суспільні інститути. Культура почала виступати і як об'єднуюча і як роз'єднуюча сила. С. Хантінгтон виділяє вісім світових цивілізацій: Західна, Православна, Конфуціанська, Мусульманська, Латиноамериканська, Японська, Будистська, Африканська, а основними країнами, що представляють ці цивілізації, є Китай, США, країни Європейського Союзу, Росія, Японія, Індія, і ісламські країни. Решта всіх країн групується навколо цих «основних» держав. Саме із-за великої кількості полюсів культурного тяжіння глобальну політику сучасного світу С. Хантінгтон називає багатополюсною і поліцивілізаційною [332, с. 78-79].

Основні конфлікти майбутнього відбуватимуться між народами різної культурної ідентифікації. С. Хантінгтон навіть вводить поняття «Лінія розлому між цивілізаціями», явно наслідуючи геологічну термінологію тектоніки плит: саме на межах тектонічних розломів відбуваються самі значущі за своїми масштабами геологічні події. Аналогія посилюється ще і тим, що «цивілізації не змішуються між собою і змінюються лише в історичних масштабах часів» – це відкриття зробив М. Данилевський. Він же ввів у науку поняття про різні цивілізації, співіснуючі на земній кулі, формування яких пов'язане з особливостями пануючих ландшафтів [227, с.88].

У картині майбутнього, намальованій С. Хантінгтоном, очікуються конфлікти Заходу з іншими цивілізаціями, особливо з країнами ісламу і Китаєм. Ці конфлікти породжуються універсальними претензіями Заходу і можуть породити глобальну війну цивілізацій. Уникнути такого розвитку подій можна лише за наступних умов: 1) Америка підтвердить свою прихильність Заходу; 2) представники Заходу сприйматимуть свою цивілізацію як унікальну, а не як універсальну; 3) відбудеться об'єднання американців і європейців для збереження цивілізації і протистояння викликам незахідних суспільств; 4) світові лідери приймуть поліцивілізаційний характер глобальної політики. С. Хантінгтон приходять до висновку, що парадигма гармонійного світу дуже відірвана від реальності, щоб бути корисним орієнтиром у світі після «холодної війни».

Існує численна критика доктрини С. Хантінгтона, наприклад, в журналі «Поліс» №1 за 1995р.; в післямові С. Б. Переслегіна до книги С. Хантінгтона, в критичній статті В. П. Баранова «Доктрина Тоффлера-Фукуями-Хантінгтона і реальність світу». Дуже багато критиків сходяться в тому, що книга С. Хантінгтона – це відповідь на питання: що треба робити Західній цивілізації для утримання в світі status quo, як зберегти в світі існуюче положення справ. С. Хантінгтон приводить список першочергових дій для вирішення цієї проблеми [332, с. 514]. Яких-небудь досліджень соціальних процесів, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства, в його роботах немає. Його модель світового устрою звелася до того, що в світі діють сім або вісім глобальних цивілізаційних гравців, і взаємини між ними часто будуть антагоністичними, причому найбільш напруженими будуть лінії розлому між країнами ісламу і їх сусідами. Футурологія С. Хантінгтона ніяк не пов'язана з процесами інформатизації суспільства, переходом до нових технологій і спільними зусиллями по запобіганню екологічній кризі.

Традиційні методи соціального прогнозування, розроблені в рамках парадигми класичної науки, володіють рядом недоліків, таких як одновимірність, лінійність, відсутність альтернатив тощо. Досягнення постнекласичної науки в таких напрямках як синергетика і хаотична динаміка дозволяють по-новому поглянути на процес розвитку суспільства як на закономірне чергування порядку і хаосу. Для традиційної діалектичної концепції, розробленої в працях Г. Гегеля і К. Маркса, характерне уявлення про розвиток як про процес переходу від одного порядку до іншого. Хаотичний етап розвитку при цьому або не враховувався, або розглядався як неістотний моменту розвитку.

Аналіз діалектики порядку і хаосу в соціальних процесах оформився у вигляді нового наукового напрямку – соціосинергетики. Соціосинергетика відрізняється від класичної методології тим, що при побудові моделей соціальних і історичних процесів вона дозволяє враховувати такі важливі особливості реальних систем, як стохастичність, невизначеність, нелінійність, поліваріантність. Соціосинергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації: взаємини соціального порядку і соціального хаосу. Ідеї синергетики застосовуються дослідниками для побудови прогнозу майбутнього суспільного устрою. Найважливішим поняттям синергетики, яке може бути використане для пояснення важливих процесів, що відбуваються в суспільстві, є поняття дисипативної структури – поняття, яке почав використовувати І. Пригожин. Загальна схема розвитку (соціальних) систем з позицій синергетики може бути представлена як чергування двох взаємовиключних процесів – ієрархізації і деієрархізації [41, с. 118].

Ієрархізація означає послідовне об'єднання елементарних дисипативних структур в складніші дисипативні структури, а деієрархізація – розпад складних дисипативних структур на простіші. Моменти об'єднання або розпаду в хаотичній динаміці називають біфуркацією системи. Саме в процесі біфуркації відбувається вибір з множини потенційно можливих соціальних структур деякої однієї структури. Соціальний відбір – та спонукальна сила, яка відповідає за самоорганізацію системи. Ще одним важливим відкриттям синергетики є те, що результати відбору впливають на чинники відбору: тезаурус, детектор і селектор. Це означає наявність зворотного зв'язку між результатами і чинниками відбору.

Приклад застосування синергетичного підходу і комп'ютерного моделювання при прогнозуванні соціального розвитку можна знайти в книзі Д. С. Чернавського «Синергетика й інформація». У ній розглядається модель системи, що саморозвивається, яка описує процес взаємодії достатньо великої кількості конкуруючих елементів. Ця модель може бути використана в самих різних галузях: біології, лінгвістиці, соціології і історії. [328, с. 105].

Подальший хід історичного розвитку постіндустріального суспільства не може бути передбачений однозначно. Це пов'язано з біфуркаційним характером прийдешніх змін. Тому прогнози постбіфуркаційного стану багатоваріантні. Існує декілька основних сценаріїв розвитку суспільства:

1. Спроби зберегти положення, що існує на даний момент. Контроль ТНК над світом. Збереження технологічної структури розвинених країн.
2. Перехід до світової тоталітарної системи. Стратегія «золотого мільярда». Повільний розвиток країн третього світу.
3. «Нове Середньовіччя». Вибір другого варіанту в альтернативі «або скоротити населення в 10 разів, або зменшити споживання ресурсів в 10 разів». Демографічний вибух в країнах третього світу, супроводжуваний технологічним застоєм і гальмуванням. Перехід до тоталітарного устрою. Розкол світової спільноти за межами цивілізаційних розломів, відповідно до теорії «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона.

4. Глобальна екологічна катастрофа.

5. Перехід до інформаційного суспільства, до ноосфери (певною мірою можна вважати, що він вже відбувся).

Всі перераховані вище варіанти подальшого розвитку можуть розглядатися як можливі стійкі стани соціуму після завершення хаотичної стадії розвитку. Деякі дослідники вважають, що етап хаотичного розвитку вже наступив, і навіть дали назву цьому етапу розвитку: «постмодерн». Окремі характеристики постмодернізму дійсно відповідають уявленням про хаотичну стадію розвитку суспільства.

Багато учених зв'язують сучасну кризу цивілізації з кризою гуманізму і починають усвідомлювати, що у формуванні нового світогляду вирішальну роль повинні зіграти гуманітарні науки. Значення цих наук полягає в тому, що отримані з їх допомогою знання змінюють об'єкт дослідження: вивчаючи, перш за все духовний світ і мислення людини, пізнаючи його закони, гуманітарні науки тим самим удосконалюють мислення, і, отже змінюють людину. Засвоєння певної аксіологічної системи, нових ідей і розвиток самосвідомості приводять до зміни у людей картини світу. В результаті цього міняється шкала цінностей, а потім поведінка і дії людей. А, отже, змінюється і історія суспільства, оскільки історія – це і є результат дії людей.

Для узгодження людської активності з можливостями біосфери будуть потрібними нові форми поведінки і взаємовідношення людей, нове розуміння природи і місця людини в ній. Майбутнє всього людства в значній мірі залежить від того, наскільки ми виявимося здатними підпорядкувати свою індивідуальність певній суспільній необхідності, від того, в якому співвідношенні знаходитимуться утилітарні і духовні компоненти соціальних ідеалів. Негативні явища в навколишньому середовищі при взаємодії людини з природою виникають у разі зневаги або до духовних, або до утилітарних ідеалів. «Імператив екологічний неминуче спричиняє за собою імператив етичний. Його ще належить зрозуміти і відкрити для суспільства. Проте мені здається, що в його основі повинні будуть лежати принципи Нагірної Проповіді. Вже дві тисячі років ми знаємо її зміст, але тільки тепер починаємо розуміти, що вижити без затвердження цих великих принципів людям на Землі, найімовірніше, не вдасться» [198, с. 250-251]. Один з принципів цієї проповіді свідчить: «Блаженні покірливі, бо вони успадкують землю» (Матф., 5, 3-12). Екологічна криза, що насувається, на думку М. М. Моїсеєва, може змінити ситуацію і змусить всю світову спільноту діяти спільно у напрямі реалізації найбільш прийняттого з перерахованих вище сценаріїв розвитку – переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства.

Формування творчої, ініціативної особи, здібної до ефективної діяльності, як основна мета освіти визначає зміст її цільових установок. Внутрішня логіка саморуху суб'єкта освітнього процесу, яка організовує освітній простір, ґрунтується на уявленні про модель компетентності особи. Модель компетентності особи як цілі освітньої системи припускає:

- соціальну компетентність, яка полягає в освоєнні правил і норм базових соціальних практик;
- усвідомлення власної соціальної і культурної ідентичності в історико-культурному горизонті;

- інтелектуальну і комунікативну компетентність, яка полягає в здатності рефлексувати власну точку зору, критично її перевіряти, змінювати, співвідносити її з іншими точками зору і умінні використовувати сучасні способи, форми і технології комунікації;

- світоглядну компетентність, яка припускає толерантність до цінностей і норм інших культур, ухвалення цінності соціальної і культурної ініціативи, ухвалення етичних регуляторів, що лежать в основі відповідального вчинку;

- професійну компетентність.

Дана модель ґрунтується на уявленні про гуманітарне вимірювання інформаційного суспільства і пріоритети сучасної гуманітарної освіти. У індустріальному суспільстві пріоритет віддавався прагматичній, технократичній освіті. Особливістю сучасної ситуації становлення інформаційного суспільства є те, що пріоритету набуває гуманітарне вимірювання і гуманітарна освіта. На відміну від технократичного уявлення, гуманітарне розглядає розвиток особи і створення умов її безпечного і гідного існування як мету, а не як його засіб [50, с. 18]

М. І. Романенко, виділяючи характеристики посткласичної філософсько-освітньої парадигми, звертає увагу на те, що на перше місце виходить проєктивна складова освіти, яка заснована на синергетичній методології. Разом з тим через проєктивність освіта набуває риси естетичної творчості (цілком новий парадигмальний показник «суспільства освіти»). Ці висновки важливі насамперед як визнання відповідності загальної екзистенційно-ціннісної сучасної філософсько-освітньої парадигми, пов'язаної з «антропоцентричного перебудовою освітнього процесу і гуманізацією освітньої практики соціокультурної переорієнтацією в тлумаченні взаємовідносин людини і суспільства, з радикальною переоцінкою сенсу освіти як вкорінення індивіда в своєму соціокультурному оточенні і онтологізація цих взаємин через визнання їх екзистенціального сенсу для кожного індивіда» [273, с. 198].

Освічена людина повинна швидко і ефективно вирішувати завдання, що визначають рівень її особистої компетентності, від цього залежить ступінь її культурної продуктивності, її соціальна якість. Тому освіта може вважатися такою, що відбулася, тільки тоді, коли вона включає не тільки освоєння знань, але і формування цінностей. Більш того, рівень функціонального вдосконалення фахівця залежить від того, наскільки успішно сполучені функціональні знання і гуманітарна підготовка в його професійній освіті.

Традиційне уявлення про гуманітарну освіту полягає в тому, що вона має завдання навчання формам і способам взаємодії соціальних агентів, соціальним нормам, установкам і цілям, і завдання створення умов для усвідомлення і розуміння людиною свого місця в соціальній системі і в світі в цілому. Таким чином, вона націлена на формування фундаментальних основ, які дозволять людині вирішити світоглядні завдання, здійснити етичний, правовий або ідеологічний вибір, орієнтуватися в сучасній соціокультурній ситуації.

Становлення інформаційного суспільства пов'язане із змінами завдань гуманітарної підготовки [31, с. 87]. У сучасних умовах вони можуть бути піддані спотворенню. Спотворений образ гуманітарної освіти в інформаційному суспільстві і його реалізація в сучасній освіті пов'язані з двома крайнощами в розумінні функції і особливостей гуманітарної освіти. По-перше, гуманітарна освіта розуміється як спосіб конструювання людського буття, як універсальний засіб вирішення ідеологічних завдань. Вона розглядається як форма маніпулювання людською свідомістю. В умовах інформаційного суспільства цей шлях небезпечний тим, що він не дозволить сформувати і реалізувати необхідну особову компетенцію, оскільки нівелює відповідальність і автономію особи, засновану на її свободі. По-друге, затверджується вторинність і зовнішній характер гуманітарної освіти. Даний підхід базується на уявленні про технократичне суспільство, в якому гуманітарну освіту не визначає рівень і якість розвитку технологій, а тому не впливає на організацію і якість життя і не складає головний ресурс розвитку суспільства. Наслідки такого підходу очевидні – глобальна криза як наслідок руйнування форми існування людини [31, с. 79]

Зміна орієнтирів гуманітарної освіти пов'язана з тим, що вона стає фундаментальною підготовкою. В умовах становлення інформаційного суспільства теоретичне фундаментальне мислення, засноване на зразках суворой науки, опиняється в кризі, оскільки втрачається єдиний універсальний культурний горизонт. Проте соціальні практики стають інтелектуально насиченими, підвищуються вимоги до усвідомленої цілеспрямованої діяльності. Тому фундаментальність сучасної гуманітарної освіти визначена не трансляцією фундаментальних знань, через втрату універсального і єдиного контексту дослідження, а націленістю на формування творчої здатності як фундаментальної структури людського буття, на концептуалізацію діяльності, яка має продуктивні теоретичні потенції.

Динамічність суспільства, відвертість і невизначеність майбутнього створюють умови для розгортання інноваційних процесів, розвитку проектної культури, яка орієнтована на прогнозування і вибудовування нового, на цілеспрямовану зміну соціальних практик [50, с. 23]. Концепція в системі проектної культури починає виконувати функцію формування нового типу практики. Проектне мислення, в протилежність науково-дослідному підходу, завжди є практично-орієнтованим мисленням, направленим не тільки на розширення теоретичного горизонту, але і на вибудовування нового типу практики. Створення моделей побудови соціального майбутнього в умовах ціннісно-сислової варіативності спирається на розуміння гуманітарності як нової якості фундаментальності науки і освіти.

Організація простору діяльності і комунікації в умовах становлення інформаційного суспільства базується на її систематичному осмисленні, яке здійснює концептуалізація. Вона виконує як функцію уявлення, так і функцію управління діяльністю. Її інструментальний характер підкреслює взаємодія теоретичного і практичного.

Гуманітарну освіту формує здатність концептуалізації як фундаменту сучасних соціальних практик за допомогою освоєння ціннісно-сислових орієнтирів діяльності, освоєння способів її рефлексії, формування і освоєння системи розрізень і комунікації агентів соціальних і культурних практик, через формування здатності проектної конкретизації теоретичних підстав і розгортання концептуальних ідей. Спрямованість на проблематизацію підходів, що склалися, теорій і діяльності з метою підвищення їх ефективності в умовах здійснення гуманітарних цілей і завдань інформаційного суспільства відрізняє задум гуманітарної освіти в інформаційному суспільстві від традиційних уявлень про нього, згідно з якими воно обмежується завданням трансляції мінімально необхідних знань про людину, суспільство і форми їх життєдіяльності [51, с.11].

Гуманітарна освіта в цих умовах має завдання розкриття та реалізації фундаментальних структур людського буття, які служать умовою творчого освоєння і ефективного застосування сучасного гуманітарного знання. Це завдання відповідає постнеокласичному образу науки. Мова йде про єдності людської особи в її комунікації, розумінні, уявленні, самостворенні й світоопануванні, параметри і форми яких здатна задати сучасна гуманітарна освіта. Здійснення цього завдання зачіпає структуру, форму, зміст і методіку гуманітарної освіти.

Слід зазначити, що для реалізації гуманітарного підходу до освіти в сучасній освітній ситуації є сприятливі умови. У сучасному динамічному суспільстві необхідною є ціннісно-сміслова варіативність і признається вплив випереджаючого розвитку освіти на формування соціальних інновацій. Динамічно змінне концептуальне поле сучасних освітніх практик, прагнення і спроби гуманізації і гуманітаризації освіти з урахуванням реалій інформаційного суспільства, є сприятливими чинниками створення і реалізації концепції розвитку гуманітарної освіти, що допускає різні шляхи реалізації.

Необхідні поетапні зміни в структурі, змісті, технології гуманітарної освіти диктуються і відображають перетворення форм і змісту гуманітарних наук, гуманітарного пізнання і знання.

Зміна орієнтирів дослідження, відхід від позиції нейтрального спостерігача і універсального теоретичного горизонту гуманітарного дослідження приводять до зміни його характеру. Поліпарадигмальність гуманітарного знання визначає плюралістичний, відкритий характер гуманітарного дослідження. На зміну центровано-ієрархічній системі приходить простір додаткових систем, комунікація яких формує наочні області і зміст досліджень [51, с.14].

Гуманітарне пізнання набуває міждисциплінарного характеру, принцип додатковості визначає спосіб взаємодії різних дисциплін. Комплексний характер визначає ефективність, теоретичну продуктивність і напрям досліджень. Гуманітарна наука розвивається за шляхом виникнення спеціалізацій, появи суміжних областей дослідження, які розглядаються в контексті актуалізації фундаментальних структур людського буття. Інформаційні процеси і структури, що їх забезпечують, міняють не тільки технічну, інструментальну сторону дослідження, форми і способи роботи з гуманітарним матеріалом, але і самі стають істотним і необхідним предметом дослідження і чинником, що визначає уявлення про гуманітарне дослідження і його тематичну сферу. Вони орієнтують сучасні гуманітарні дослідження на соціокультурний контекст, який визначає прагматичний і проектний характер гуманітарного пізнання.

Цілісність гуманітарного дослідження задається історико-культурним горизонтом, щодо якого формується його об'єктивність і сенс і синтезуються його різні рівні і аспекти. Сучасне гуманітарне пізнання орієнтоване на розуміння, а не на пояснення, тобто прагне не до виявлення причинно-наслідкових закономірностей як детермінант культурного феномена, а до експлікації і актуалізації його сенсу. Гуманітарне пізнання орієнтується на генетичну і телеологічну інтерпретацію. Дослідження походження культурних феноменів розкриває його обумовленість, історичні взаємозв'язки, культурний контекст феномена, його культурне і гуманітарне вимірювання. Телеологічна перспектива існування феномена дозволяє тематизувати його культурну цінність, відкрити його світоглядну проекцію.

Актуалізація і розширення екологічної тематики, здійснення екологічних проектів є необхідною формою реалізації світоглядної установки, що формується в рамках сучасного гуманітарного дослідження. Вимоги екологічної безпеки і результати дослідження екологічного рівня існування людини визначають як пріоритет регулятивне, а не споживче відношення до природи як умову гармонійного існування людини і стійкого розвитку. В рамках формування світоглядної установки здійснюється синтез гуманітарного і природничо-наукового знання як необхідних і додаткових форм і рівнів освоєння світу.

Зміни, що відбуваються, і сучасний рівень гуманітарних досліджень визначає вектор перетворення гуманітарної освіти в умовах становлення інформаційного суспільства.

Розвиток гуманітарної освіти, з урахуванням вирішення поставлених завдань і тенденцій розвитку освіти і гуманітарного знання, припускає реалізацію принципу відвертості гуманітарної освіти соціальним практикам і принципу її доступності без обмеження віку і географічного розташування. Гуманітарна освіта в інформаційному суспільстві передбачає формування інтенції до безперервної освіти і здібності до самоосвіти за допомогою створення структур, форм і технологій, що їх забезпечують. Особлива роль в рішенні цієї задачі належить дистанційній освіті.

Розвиток гуманітарної освіти в інформаційному суспільстві націлений на реалізацію міждисциплінарного підходу, тобто припускає багаторівневу і всебічну аналітику гуманітарного феномена і його цілісне осмислення з погляду альтернативних інтерпретативних стратегій, які представляють різні культурні позиції. Такий підхід повинен забезпечити ефективність освоєння і застосування гуманітарних знань і сформувати свідомий відповідальний вибір в умовах різноманіття культурних значень, культурне самовизначення. На рівні організації освітньої практики передбачається варіативність змісту гуманітарної освіти.

Розвиток гуманітарної освіти в умовах інформаційного суспільства спрямовується на її інтеграцію з природничо-науковою освітою. Вона забезпечує суворість і точність методичної і технічної сторони гуманітарної освіти, яка багато в чому визначає її об'єктивність і результативність. Вона здійснюється на основі синтезу теоретичної і практичної діяльності, гуманітарна освіта набуває прагматичного характеру. Формою такого синтезу в рамках гуманітарної освіти є проектна освіта. Метод проектів дозволяє розкрити практико-орієнтований характер гуманітарної освіти і запропонувати прагматичний критерій гуманітарної освіти. Таким шляхом можливо залучити в процес освіти соціальне середовище, що є необхідною умовою формування соціальної і регіональної компетенції, здібності до ефективної соціальної дії.

Розвиток гуманітарної освіти передбачає розвиток творчого мислення, стимулювання пізнавальної діяльності, який здійснюється за рахунок підвищення рівня проблемної освітньої ситуації. Гуманітарна освіта носить проблемний характер. Проблематичний характер тлумачення задається акцентом на стикові, вузлові феномени культури, що лежать на тлі міжкультурної взаємодії, альтернативних стратегій і концепцій інтерпретацій. Їх осмислення розширює культурний горизонт, веде до критичного усвідомлення своїх культурних передумов, до саморозуміння і самовизначення. На рівні змісту гуманітарної освіти її розвиток передбачає поєднання принципів наочного і проблемного способу її організації.

Висновки до третього розділу

Продовжуючи логіку перших двох розділів, слід зазначити, що і віртуальність і дискурсивний характер моделі формування соціальної реальності ще з більшою гостротою актуалізуються в умовах інформаційного суспільства. В постнекласичній картині світу поступово відходять на задній план й ідея істинності пізнання та ідеали «ціннісно-нейтрального» дослідження. Якщо в класичному типі раціональності за дужки виноситься все, що відноситься до суб'єкта і засобів його діяльності, а в некласичному типі раціональності реалізується установка на відносність істинності знань, то постнекласичний тип раціональності вимагає обліку не тільки засобів і процедур пізнання, але і ціннісно-цільових установок суб'єкта пізнавальної діяльності.

В соціальній реальності не завжди можна розрізнити те, що є і те, що створюване самим суб'єктом, реальність є не тільки деяка об'єктивна реальність, але і екзистенціальний світ соціального агента. Діяльнісний підхід до соціальної реальності визначає широку амплітуду взаємодії особи, будь-якого іншого соціального суб'єкта з даністю: освоєння – привласнення – конституювання і дозволяє зняти дихотомію об'єктного і суб'єктного.

Оскільки інформаційні процеси лежать в основі нового типу суспільства і організують новий соціальний простір, впровадження інформаційних технологій в структуру освіти призводить до значних трансформацій і у цієї сфері.

Підвищення ефективності освіти за допомогою досягнення чіткості й точності гуманітарного пізнання, скрізь можливості обробляти великий масив інформації, все це забезпечується використанням математичного апарату і засобів інформаційних технологій. Проте інформатика має не тільки допоміжне значення, але і стає гуманітарною дисципліною. Особливе місце в рамках гуманітарної освіти відводиться мовній, риторичній підготовці, націленій на засвоєння, уявлення і створення нових культурних зразків, на діалог і полілог культур. Виходячи з цього, розвиток гуманітарної освіти орієнтований на діалоговий тип навчання. Представлена зміна установок гуманітарної освіти відповідає завданню здійснення функцій концептуалізації соціальних практик. Епістемологічні, нормативні, праксиологічні процедури сприяють виявленню у фактах мови фактів сенсу, що є найважливішим аспектом прояснення суті соціальної реальності. «Розмитість» і стохастичність як наочного, так і вербального виразу реальності дозволяють перебороти осмисленні, зв'язані з кількісними методами способи соціального аналізу.

Комунікативний підхід дозволяє висунути на перший план аналіз передумов, які зумовлюють характер, можливості та наміри суб'єктів, що говорять. Іншими словами, анонімні, неусвідомлювані структури, що керують процесами соціальних взаємодій, структури, що утворюють своєрідний каталог звичок індивідуальної і колективної поведінки. Очевидно, що необхідне «пожвавлення» цих звичок – артикуляція цих структур на рівні ясної свідомості, оскільки тільки на цьому шляху від небажаних звичок можна позбавитися, замінивши їх ефективнішими. Разом з тим, подальший розвиток індустріального суспільства породив ще одну розвинену і виключно активну в комунікативному відношенні інфраструктуру. Такою інфраструктурою ставали засоби масової інформації як інструмент активної організації соціально-політичного життя і формування масової культури. Головним моментом самовизначення людини або соціальної групи є участь в організації, підтримці і розвитку інформаційних процесів і обмінів.

Будь-яка репрезентація стає симулятивною, але не просто обманом, а соціальним конструктом, мета якого не обман, а творіння, адже в символічному просторі будь-яке спотворення негайно приводить до створення нового. Симуляція повергає реальне і сприяє «імплузії соціального» як жорсткої форми і в той же час виявляється єдиною формою, в якій можливе його єднання [37, с. 33]. Теорія комунікативної дії може бути розглянута як сучасний варіант розуміння практичного розуму, що не зводиться до його кантівського розуміння. На думку Габермаса, «практичним розумом ми називаємо здатність обґрунтовувати відповідні імперативи, причому залежно від характеру дії і виду майбутнього рішення міняється не тільки не обумовлений яким-небудь місцеположенням сенс «необхідного» або «належного», але і саме поняття волі, яка повинна в кожному випадку визначатися через розумно обґрунтовані імперативи» [325, с. 15]. При цьому раціональна, автономна воля керується моральною точкою зору, вважається як би «очищеною» від спонтанних проявів і зовнішньої обумовленості. Сам практичний розум виступає в проявах, відповідних основним типам дискурсів.

Спроба побудови моделі соціальних процесів, що претендує на «об'єктивність» в сенсі не обтяжуваності якою-небудь точкою зору, по шляху безпосереднього звернення до соціальних феноменів, як показує історія, неминуче закінчується ідеологією. З іншого боку, всяке соціальне явище, як правило, розглядається в якому-небудь аспекті, осмислюється в рамках обмеженої сукупності передумов, а будь-яка подальша інтерпретація здійснюється по приватних правилах («горизонт пізнання»). Це означає, що в соціальному житті не існує положення справ, не зачепленого інтерпретацією, більш того соціальне явище ніколи не розкривається повністю.

Універсальний ціннісний горизонт, уявлення про загальнолюдські цінності не знаходять віддзеркалення в сучасних культурних практиках. З одного боку, культура стає ціннісно-орієнтованою, її феномени стають предметом оцінки, цінності та структурують і організують, з іншого боку, очевидним є ціннісний плюралізм, поліпарадигмальність, релятивізм і нередукованість цінностей одна до одної.

Все сказане вище тісним чином пов'язано зі сферою освіти, як це і заявлено в темі дисертації. Ідея про провідну роль процесу освіти є в даний час однією з найбільш актуальних і насущних проблем. Справа у тому, що так званий процес переносу соціальної реальності з «фізичного простору» в план свідомості – це і є зміст процесу освіти;

Особливу роль у структурі вибору цінностей і пріоритетів соціального розвитку людства, визначенні перспектив його виживання і формування умов стійкого розвитку інформаційного суспільства знову починають грати такі фундаментальні сфери як мораль і право. А це вже предмет розмови наступного розділу.

Матеріали даного розділу були використовувані автором у наступних публікаціях:

1. Кравцов Ю. С. О развитии социальных качеств информации / Ю. С. Кравцов // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2009. — №2 (24). — С.79-83.

2. Кравцов Ю. С. Когнитивное моделирование в языке как фактор информатизации социальной реальности / Ю. С. Кравцов // «Перспективи». Соціально-політичний журнал. — 2012. — №1 (47). — С. 30-36.

РОЗДІЛ IV

МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДИНИ

4.1. Антиномічний характер взаємовідношень моралі і права

Україна на сучасному етапі розвитку в період трансформації та глобалізації суспільства, як і вся світова спільнота, потребує переоцінки ролі та впливу моральних норм в правовій системі держави. Від механізму індивідуалізації правових норм, від спрямованості їх змісту та їх відповідності нормам природного права залежить ступінь впевненості громадян цієї країни в наступному дні. Втратою якихось конституюючих початків суспільного життя, рівно як і нетерплячим прагненням в що б те не стало знайти їх наново, можуть бути пояснені фатальні антиномії недавнього часу: відвертий правовий нігілізм і маніакальна правотворчість, повсюдна деградація етичних засад і все більш зростаюча (особливо у радикально настроєних політиків) моральна дидактика, повчальний тон, резонерствування, і проповідницькі обороти думки.

Кризові явища перехідного періоду порушують життєві устої і приводять до ситуації, коли людина губить орієнтири і, навіть, сенс буття. Зростання уваги до прав людини, що відбувається у всьому світі, посилення тенденції до пошани гідності й цінності кожного індивіда викликає потреби в реалізації одного з основних прав людини і громадянина - права на освіту, яке все більше признається у всьому світі як одне з основних.

Головною ознакою правової держави, обов'язковою умовою її побудови є високий рівень правової культури і освіченості населення, професійної культури правозахисників і інших посадових осіб. Правова культура є різновидом загальної культури, яка складається з духовних і матеріальних цінностей, що відносяться до правової дійсності. При цьому правова культура включає лише те, що є в правових явищах соціально корисного і цінного. Вона – не тільки результат, але і спосіб діяльності, і в цьому сенсі духовно – правова культура розуміється як образ мислення, норми і стандарти поведінки. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури – політичної, моральної, естетичної. Це комплексний процес, їх поєднує спільність завдання – створення морально-правового клімату в суспільстві, який би гарантував особі реальну свободу поведінки в поєднанні з відповідальністю перед суспільством. Правова культура сприймається як система зразків правової поведінки, свідомості людей, предметів і явищ у суспільстві, і ця система постійно відновлюється, «відтворюється» при зміні поколінь. Як одна з природних частин духовного світу людини, вона перетворюється на найбільш дієвий механізм забезпечення розвитку правових форм відносин в суспільстві. Правова поведінка особи швидше буде визначена її внутрішніми, «привласненими» духовними цінностями і орієнтирами, ніж запропонованими ззовні, чужими результатами діяльності «професіоналів»-політиків. Дія людини підпорядкована її свідомості, яка, у свою чергу, керується системою «ідеальних» форм своєї роботи.

Метою нашого подальшого аналізу буде саме процес дослідження взаємозв'язку людини, моралі і права, мають бути виявлені антропологічні основи права, здійснені пошуки відповіді на питання: завдяки яким властивостям людини ми можемо ідентифікувати її як суб'єкта права. Яка роль дискурсивної моделі соціальної реальності у формуванні правової поведінки людини, як діє механізм «привласнення» духовних цінностей, як виникає правова реальність, яка і керує діями людини? Відповідь на ці питання, на наш погляд, дає можливість запропонування концепції органічного взаємозв'язку правових норм, регулюючих сферу освіти, і ідеалу освіченості, який, як уявляється, склався в суспільній свідомості і отримав цілком конкретну філософську світоглядну інтерпретацію.

Єдність етичних і примусових основ права. Етичними основами права є уявлення людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, борг честі, гідність і охороняються силою громадської думки і внутрішнім переконанням.

Мораль така ж динамічна регулятивна система, як і право. Її історичний шлях лежить від еквівалентних основ: око за око, зуб за зуб (і крупніше – «кровна помста», «мне отмщение и аз отдам» тощо) до основ нееквівалентних – «ударять по правій щоці, підстав ліву», тобто до початків терпимості (толерантності, як визначають ці початки), прощення, покаяння, віддання за зло добром тощо. У словнику російської мови С. І. Ожегова мораль визначається як «правила моральності й сама моральність», а моральність в свою чергу як правила, що визначають поведінку; духовні і душевні якості, необхідні людині в суспільстві, а також виконання цих правил, поведінка» [35, с.291, 339].

Мораль і моральність – одне і те ж. У науковій літературі й в практичному ужитку вони уживаються як ідентичні. Втім, деякі аналітики намагаються встановити тут відмінності, пропонуючи під мораллю розуміти сукупність норм, а під моральністю – ступінь їх дотримання, тобто фактичний стан, рівень моралі. В даному випадку ми виходимо з тотожності цих понять [201, с.292].

Мораль (лат. *moralis* – етичний; *mores* – вдачі) – предмет вивчення етики; суспільний інститут, що виконує функцію регулювання поведінки людини. У всякому суспільстві дії величезної безлічі людей, при всій своїй різноманітності, повинні бути об'єднаними в сукупну масову діяльність, при всьому своїй різноманітності підкорятися певним загально соціальним законам. Функцію такого узгодження і виконує мораль разом з іншими формами суспільної дисципліни, тісно переплітаючись з ними. Мораль регулює поведінку людини у всіх без виключення сферах його суспільного життя – в праці і побуті, в політиці і науці, в сім'ї і суспільних місцях, хоч і грає в них неоднакову роль [155, с. 168-172].

Визначення моралі дає С. А. Комаров: «Мораль (моральність) – це погляди, уявлення і правила, що виникають як безпосереднє віддзеркалення умов суспільного життя в свідомості людей у вигляді категорій справедливості і несправедливості, добра і зла, похвального і ганебного, заохочуваного і засуджуваного суспільством, честі, совісті, боргу, гідності тощо» [, с. 48]. Під мораллю розуміється моральність, як особлива форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин; один з основних способів регуляції дій людини в суспільстві за допомогою норм. В той же час і моральні установки усередині однієї культурної традиції можуть істотно розрізнятися в різних ситуаціях. Одним з найбільш яскравих прикладів такого варіанту є біблейська притча про людину, готову принести в жертву Богу свого єдиного сина, згідно божественному велінню. Зрозуміло, вбивство безневинної дитини є абсолютно не відповідним нормам християнської моралі. Проте у випадку, якщо цього хоче Бог, такий вчинок для християнина перестає бути антиморальним (хоча залишається особистою трагедією), оскільки джерелом встановлень, що становлять систему моралі для християнина, є Бог, а значить, жодне його веління за визначенням не може бути не моральним.

Ще мінливішими є моральні норми і пріоритети, що розділяються різними суб'єктами, оскільки в цьому випадку додатковим діючим чинником стають також особливості психіки й особистий досвід кожної окремої людини. Критеріями наших норм, оцінок, переконань виступають категорії добра, зла, чесності, благородства, порядності, совісті. З таких позицій даються моральна інтерпретація і оцінка всіх суспільних відносин, вчинків і дій людей. Сучасна наука про мораль приходить до переконання, що сукупність моральних відчуттів, що переживаються людьми, і моральних принципів, що визнаються ними, не піддається зведенню на єдину верховну аксіому, з якої всі вони витікали б, як висновки з логічної посилки. Не існує ніякого єдиного морального постулату, виходячи з якого можна було б розвинути логічну систему моральності так, щоб вона охоплювала всі без виключення думки, що підводять явища під категорії «добра» і «зла» [359, с. 4].

Завдання науки про мораль може полягати тільки в тому, щоб відокремити кожну з цих ниток від інших і показати, яким чином вони сплітаються в живу тканину морального життя. Сукупність моральних ідей і відчуттів може бути зведена, таким чином, тільки до ряду незалежних один від одного основних принципів. Кожний з останніх служить внутрішньою основою цілої маси явищ моралі і дає початок особливій замкнутій системі моралі; але самі ці принципи один від одного вже не залежать і тому не обґрунтовують один одного.

Навпаки, кожний з них як моральна аксіома вступає в колізію зі всіма іншими і веде з ними боротьбу за абсолютне верховенство в царстві моралі. «Кожна з твоїх чеснот, – говорить Ніцше своєю образною мовою, – жадає вищого розвитку; вона хоче всього твого духу, щоб він став її глашатаєм, вона хоче всієї твоєї сили в гніві, ненависті й любові; кожна чеснота ревнує тебе до другої» [103, с. 4]. Результатом цієї боротьби може бути повне і часткове витіснення одним принципом всіх інших або розподіл між ними влади на окремі компетенції кожного з них (так, наприклад, в суспільному житті та в житті особистому панують абсолютно різні етичні принципи, що суперечать один одному, так що те, що вважається хорошим в першому, визнається поганим в другому, і навпаки); можливо навіть і відсутність всякого результату, вічна боротьба моральних відчуттів в душі у людини.

Мораль не має об'єктивної реальності. Можна дивитися в мікроскоп, телескоп або осцилограф хоч все життя і не побачити ні краплі моралі. Там її і не має. Все це лише у вашій голові. Вона існує тільки в нашій уяві. З точки зору суб'єктно-об'єктної науки світ є абсолютно безцільним простором, що не має ціни. Сенсу немає ні в чому. Немає нічого вірного і немає нічого невірного. Все лише функціонує, як механізм. Немає нічого морально неправильного в лінощах, в брехні, крадіжці, самогубстві, вбивстві, геноциді. Нічого морально неправильного немає, бо ніякої моралі не існує, є лише функції [359, с. 149].

Ролі моралі в житті суспільства і окремої особи численні. Важко пояснити, чому існує моральність, зате ясно, для чого вона існує. Якщо для інших земних істот спосіб життя і доля наказані від природи, то людина – істота історичне – складає свою долю сама. Для неї немає раз і назавжди написаного закону. Що є людина, ніколи не може бути вирішено остаточно, бо ні історія, ні наша особиста доля ще не завершені. Кожну годину ми стаємо іншими, удосконалюємося за програмою, якої ще немає, яку ми самі собі пишемо. Справа не в тому, щоб придумати модель майбутнього і вирішити, як ми збираємося жити. Набагато важливіше вирішити, якими будемо ми самі, що вважатиметься людським і належним людині.

Які будуть не тільки наші права, але і обов'язки? Ким ми повинні стати, щоб повною мірою називатися людьми? Людина завжди на шляху цього пошуку, такий істинно людський шлях і є мораль. Думка мудреців про те, що людство рухається у напрямі добра - це не ілюзія або блага побажання, це суть моралі.

Мораль регулює поведінку, як окремої особи, так і суспільства. Суть в тому, що не одні люди контролюють життя інших, а кожен сам будує свою позицію, орієнтуючись на моральні цінності. Йде саморегуляція особи і саморегуляція соціального середовища в цілому. Особливо її значення розкривається по методу «від супротивного»: суспільну єдність не можна створити ні примушенням, ні навіть законом. Відсутність етичної перспективи губить найпрекрасніші економічні плани. Те ж і для конкретної людини: життя безглузде без активного особистого творення цього сенсу; так само, як і правильний життєвий шлях ніхто, тобі не вкаже, поки ти не вибереш його сам.

Мораль схожа на мюнхгаузенівське витягування самого себе за волосся з міщанського болота. Тут я сам пред'являю собі вимоги, і сам ж їх виконую. Автономія етичної свідомості дозволяє нам вибирати лінію поведінки самостійно, не посилаючись ні на авторитет, ні на закон. У критичних ситуаціях моральність стає єдиною опорою людини. Як перед смертю – коли справи вже не зробити і тіло не врятувати – залишається рятувати свою гідність. Найслабкіші і ненав'язливіші регулятиви на перевірку виявляються найголовнішими: вони відступають навіть перед смертю. Мораль цікавить знання не саме по собі, а знання, відображене в цінностях або освітлююче умови морального вибору. Ця функція моралі не тотожна науковому пізнанню. Вона дає індивіду не просто знання об'єктів самих по собі, а орієнтує його в світі навколишніх культурних цінностей, зумовлює переваги тих з них, які відповідають його потребам і інтересам. Моральна свідомість бачить світ через особливу призму і фіксує це бачення в поняттях добра і зла, боргу і відповідальності. Це не об'єктивно-наукове дослідження світу як він є, це збагнення не устрою, а сенсу явищ. Для людини таке знання нітрохи не менш важливе. Головна його особливість людиновимірність. А якщо суть людини – в пошуку свого шляху в світі, то «нашого» світу ще немає, він ще повинен з'явитися завдяки нашим зусиллям. Тому на нас лягає відповідальність за себе і за інших.

Отже, мораль дає можливість збагнення людської долі, але не як закон, а як регулятивна ідея, орієнтуючись по якій, можна побудувати своє життя. Це – надзадача, це знання того, що з об'єктивної точки зору знати не можна. Адже життя ще не завершене, а ми намагаємося судити про нього, не маючи повної і точної інформації. Щоб зрозуміти етичний сенс того, що відбувається, треба спочатку етично до нього віднестися; щоб пізнати етичну суть людини, треба її любити. Зацікавлений погляд на світ і людей дає можливість оцінити їх перспективи, одержати цілісне уявлення про сенс їх і свого життя. Мораль, як вже не раз повторювалося, робить людину людиною. Через те етичне виховання завжди вважалося основою всякого іншого. Моральність не стільки привчає до дотримання зведення правил, скільки виховує саму здатність керуватися ідеальними нормами і «вищими» міркуваннями. За наявності такої здібності до самовизначення людина може не тільки вибрати відповідну лінію поведінки, але і постійно розвивати її, тобто самовдосконалюватися. Всі конкретні достоїнства, які ми знаходимо у етично вихованої особи, витікають з фундаментальної її здатності поступати як повинно, виходити з ціннісних уявлень, зберігаючи при цьому свою автономію.

Те, що сьогодні звичайно називається «мораллю», охоплює лише один з цих наборів моральних кодексів, соціально-біологічний кодекс. У суб'єктно-об'єктній метафізиці цей єдиний соціально-біологічний кодекс вважається незначною, «суб'єктивною», фізично неіснуючою частиною всесвіту.

Історично склалося так, що не тільки в масовій, буденній правосвідомості, але і в професійній, науковій широко поширено думку про абсолютний зв'язок права і примушення. У цьому бачиться принципова відмінність права від моралі: норми права забезпечуються зовнішньою державною дією або примушенням, норми ж моралі – перш за все добровільністю їх ухвалення і лише в необхідних випадках – суспільним примушенням. Тому примусовість відноситься до найважливіших ознак права, без якого його існування, функціонування неможливе в державно-організованому суспільстві.

Так, найбільший німецький юрист ХІХ століття Рудольф фон Ієрінг в своїй книзі «Мету в праві» писав, що «ходяче визначення права свідчить: право є сукупність діючих в державі примусових норм (державна є єдине джерело права)». І це визначення, треба сподіватись, цілком правильне.

Погляд на право як на силу, що нав'язує суспільству сукупність витікає від держави велінь, наказів до належної поведінки, і був покладений в основу праворозуміння радянської загальнотеоретичної і галузевої науки. Ось тільки деякі типові думки. «Право – безпосередньо примусова сила, система правил, здійснюваних в безпосередньому порядку». «Держава забезпечує дотримання і виконання правових норм, примушуючи людей покорятися законам і іншим нормам права...». «Вся цінність права полягає в можливості його примусового здійснення» [217]. Тим самим примусовості в правовому регулюванні надається універсальне, загальне значення. Владна, адміністративно-командна дія права має місце у всіх випадках, відносно всіх суб'єктів, включаючи і тих, хто добровільно здійснюють закон (правопорядних). Розповсюдження примусовості правової норми тільки на тих осіб, які її порушували, зменшило б зобов'язуюче і організуюче значення диспозиції і звело б значення норми тільки до її санкцій норми [32, с. 37].

Всяка інша зовнішня дія на поведінку, наприклад за допомогою заохочувальних, рекомендаційних норм, не має юридично обов'язкового значення, не відображає специфіки права. Така точка зору на співвідношення права і примусовості цілком логічна для державоцентричного підходу, оскільки держава розглядається як первинне джерело права.

Інше бачення співвідношення примусовості і права дає людиноцентричний (людське вимірювання) підхід. Первинне джерело права – природа людини, основні права і свободи властиві йому від народження і невідчужувані. Кожна людина незалежно від визнання державою – правова особа, правопорядність якої передбачається. Тому буде спрощенням розкривати дію права тільки через призму державного примусу.

Забезпечення дії права - багатоаспектна проблема. Вона не обмежена рамками державо-примусової дії, не зводиться до неї, але і не може бути осмислена без неї. Заслуговує увагу в цьому відношенні міркування висловив французький вчений Жан Карбоньє: «Примусовість права не якийсь випадковий момент в його еволюції. Проте примусовість не є найважливішою межею юридичного» [, с. 170].

Дійсно, позитивне право не змогло б з'явитися на світ, зайняти своє значуще місце в системі соціальних цінностей без опори на примушення. Право як міра свободи виникає і тривалий час існує в державно-організованому суспільстві при обмеженому крузі повністю вільних людей і в збиток рівності. Тому обділеній в правах, нерівній перед законом значній частини суспільства разом з певними перевагами від входження в офіційний правовий простір доводиться випробовувати на собі всю тяжкість несправедливості із-за несення численних, часто односторонньо-обтяжливих обов'язків. При цьому від ущемлених в правах вимагалась незаперечність, сліпа беззаперечна покора навіть тим наказам власті, які суперечили їх волі, інтересам, принижували їх людську гідність. Тут примушення перш за все грає заголовну роль, що є незамінним засобом дії на людей. Тільки загрожуючи примушенням або застосовуючи його, держава має шанс примусити людину підкорятися навіть тому, що йде врозріз з його природною природою, суперечить його бажанням, потребам. Це було жорстке, грубе нав'язування юридичних правил (примушення може бути і в м'якших формах), проте, думається, саме з такого наділу нормативних розпоряджень зовнішньою примусовою силою стало складатися статичні уявлення про загальнообов'язковість права взагалі, про наказовий характер відносин держави до всіх своїх підданих.

Обґрунтування необхідності безумовної покори розпорядженням влади і недопущення якої б то не було критики їх з боку населення можна знайти як у дослідників старовини і середньовіччя, так і у буржуазних мислителів. На думку Бенедикта Спінози, всі повинні у всьому підкорятися верховній владі; всі «зобов'язані безумовно виконувати всі накази верховної влади, хоча б вона повелівала виконувати найбільшу дурість» [291, с. 208].

Отже, формула, згідно якої кожен зобов'язаний покорятися велінням влади, побудована на визнанні того, що відносини між державою і громадянином – це переважно односторонні владні відносини. На одній стороні – верховна влада, а на іншій – підлеглий їй громадянин; на одній – панування, що створює норми і що наказує застосовувати їх і слідувати їм, на іншій – покора [291, с. 151-152].

Проте не можна забувати, що суспільна користь в державі, що покоїться хоч би на частковій несвободі, нерівності людей має особливість, заломлення через пріоритети в першу чергу самої держави, що ототожнює себе з суспільством. Тому піклуючись про «благо кожного свого підданого», воно робить це, здійснюючи поліцейські функції, вирішуючи, дозуючи на свій розсуд здійснення прав. «Поліцейська держава, – вказує Б. А. Кістяковський, – вбиває... всяку особисту і суспільну ініціативу та самодіяльність. Воно замінює її детальною і формальною регламентацією казуїста. Притому поліцейська держава завжди ревниво оберігає свої прерогативи. У всякому прояві ініціативи з боку суспільства вона бачить замах на свої повноваження...» [, с. 159]. Якщо хто-небудь спробує звільнитися від опіки державних органів і проявить недозволену активність, він буде примушений до покори юридичним правилам. Кажучи словами Жан-Жака Руссо, його силою примусять бути вільним.

Таким чином, ідея зовнішньої примусовості права і лежить в основі вільної покори (підпорядкування) юридичним нормам. Але дана теорія пристосована до такого соціального середовища, в якому особа має в своєму розпорядженні права, суворо відміряні державою. Індивід повинен робити тільки те, що йому прямо дозволено, і всяка самодіяльність, ініціатива караються, а щоб емоції, відчуття, дії не випліскувалися через край (межу дозволеного), необхідна примусовість. Закріплення, оновлення примусових механізмів складає головну турботу державних органів. Адже для поліцейської держави людина тільки засіб, а не мета перетворень в суспільстві. Звідси логічно, що «категорія «належна поведінка», тобто поведінка, що забезпечується примусовою силою державного апарату і відповідна юридичній нормі, відображає специфіку права в цілому...» [43, с. 27].

Але невже свобода, нав'язана у сфері права, вичерпується свободою під зовнішньою опікою і примушенням? І чи в цьому суть соціального, зокрема правового, прогресу? Звичайно, що ні. У своїй еволюції людина звільняється від рабства, інших протиприродних форм несвободи, знаходячи рівність перед правовим законом у володінні правами і свободами незалежно від природних і соціальних рис, якостей. Все це трансформує відносини між особою і державою. Вони вже будуються на основі визнання людиною її гідності, прав і свобод вищою цінністю. Тепер турбота держави – створення основ, гарантій для розвитку самодіяльності, ініціативи, творчості кожної особи. З правової точки зору це припускає поворот в правовому регулюванні на 360 градусів. Дозвільний тип регулювання звернений перш за все до держави, його органів; для громадян визначальною стає правова дія, побудована за принципом: можна робити все, що правом не заборонено. Забороняється тільки те, що суперечить ідеалу: вільний, рівноправний розвиток кожного є умова вільного, рівноправного розвитку всіх. Втручання держави в приватну сферу не допускається.

У даному зв'язку напрошується очевидне питання: якщо людина в правовій державі вільна і може проявляти будь-яку бажану для неї ініціативу, що не обмежує свободу, права, інтереси інших людей, то чи вірно вважати, «...що правові норми видаються для того, щоб примусити всіх і кожного до певної поведінки...» [127, с. 36]. Навряд чи це вірно. «Цивілісти..., – писав він, – аж до теперішнього часу за загальним правилом визнають примушення єдиною гарантією і разом з тим істотною ознакою права. Придивляючись ближче до поняття примушення, ми бачимо, що воно виступає переважно як безпосереднє примушення, тобто що право досягає своїх цілей шляхом мотивації. Але абсолютно незрозуміло, чому тільки мотивація, що є результатом страху перед невігідними юридичними наслідками загрози тощо повинна роздивлятися як гарантія права». І далі: «...як безсило було б право, якби воно мало в своєму розпорядженні тільки засоби зовнішнього державного примушення. ...Вже можна було бачити на прикладі церковного права, що правопорядок можна було гарантувати іншими засобами, ніж ті, які звичайно об'єднуються під поняттям правового примушення. ...Правове примушення не здатне саме по собі гарантувати право. Правові норми суть не стільки примусові, скільки гарантовані норми» [132, с. 245-246.].

Г. Еллінек досить точно підмічає, наскільки односторонній підхід до розуміння права як засобу примушення. Примушення – такий фактичний стан, який якщо і не виключає рішення людини з ланцюга детермінації, то в усякому разі ставить його в положення, коли у нього немає вибору для обрання інших варіантів поведінки [132 , с.267]. Крім того, діючи з примусу, індивід поводиться всупереч своїй волі і на користь того, що примушує. Проте дійсна соціальна цінність права полягає не в підпорядкуванні, страханні людини, придушенні його активності, а в тому, що воно виступає як цілий комплекс юридично гарантованих можливостей вільного вибору особою позитивних рішень і дій, як система закріплених прав і свобод індивідів, що забезпечують їх самодіяльність, ініціативу, творчість.

Таким чином, в суспільстві з розвиненим правом людина повною мірою знаходить свободу, проявляє свою індивідуальність, одержує простір для власної активної поведінки, а оскільки це так, то абсолютно протиприродно примушувати громадянина жити по праву (до використання своїх прав і свобод), тобто до того, що відповідає його природі, вільній волі і інтересам. Інша справа – сформувані, підтримати, розвинути на основі згоди, рівноваги соціально-правову активність особи. Це настійна і гостра необхідність. Проте тут в першу чергу потрібні позитивні засоби забезпечення (правове заохочення, організація правомірної поведінки органами держави, правове навчання і виховання тощо). Зводючи ж забезпечення права до примушення, ми тим самим мовчазно визнаємо його другорядність, вважаючи головними в роботі юридичного механізму ті елементи, які пускаються в хід для боротьби з тим, що відхиляється від принципів і норм поведінкою. Насправді все повинно бути навпаки. Для затвердження в державно-організованому суспільстві саме права вся творча енергія, сила правової влади повинні бути направлена перш за все на зміцнення і розвиток позицій особи, що веде себе правомірно і правоактивно.

Безумовно, було б помилкою взагалі зводити нанівець роль примусовості в забезпеченні дії права, причому як в сьогоденні, так і в майбутньому. Соціальна необхідність примушення об'єктивна, історично зумовлена. Неспроможність позиції про те, що примушення не може служити ознакою права, абсолютно очевидна. Треба лише не забувати про суворо обкреслений круг ситуацій застосування жорстких державних заходів. Зокрема, примушення, допускається, коли не дотримуються, не виконуються обов'язки, відбулося зловживання правами. При цьому воно повинне носити правовий характер, тобто бути збагачено властивостями права і згідно цьому мати законне нормативне обґрунтування, будуватися відповідно до формальних вимог закону і реалізовуватися в передбачених законом формах і процедурах [9, с.78].

Разом з тим ні за яких обставин неприпустимо примушувати людину до використання прав або відмови від них; зменшувати права і гідність особи. Якщо це відбулося, індивіду слід рішуче захистити своє право. Отже, право забезпечується позитивними (праве заохочення, організуюча діяльність органів держави, правомірна поведінка, правове навчання і виховання тощо) і негативними (державне примушення) юридичними засобами. Відповідно, примусовість є складовою частиною більш загальної ознаки - забезпеченості права державою.

Прагнення до засвоєння цього характеру складає саму основну рису в розвитку права. Загрози, що містяться в законах, пряма спонука до здійснення юридичних норм, покарання за їх невиконання – такий апарат зовнішніх засобів, і яких виражається примусовий характер права і за допомогою яких підтримується його обов'язкове значення. Але чим більше право засвоює подібний характер, тим більше прагне воно до звільнення від безпосереднього зв'язку з моральністю, ідеалом якої є вільне здійснення закону незалежно від контролю влади і сили примушення.

Чим більш право набуває рис позитивного і примусового порядку, тим жвавіше позначаються потреби у відособленні моральності від тісного з ним союзу. Ця потреба виникає звичайно в тих випадках, коли особиста етична свідомість відмовляється слідувати авторитету громадської думки і заявляє домагання на свободу етичних дій. З поступовим ускладненням суспільних відносин і з постійно зростаючою різноманітністю положень і думок сама собою відкривається можливість зіткнення між етичною свідомістю окремих осіб і переконаннями середовища, до якого вони належать. Якщо у випадках подібних зіткнень суспільство розглядає всі свої етичні вимоги як норми, що підлягають примусовому здійсненню, це повинно викликати протести і протидію з боку осіб, які не погоджуються з цими вимогами. Поступати згідно із загальною нормою, але всупереч своєму етичному рішення для етично розвиненої особи представляється такою нестерпною внутрішньою суперечністю, що рано чи пізно вона повинна зажадати і завоювати для себе свободу в цьому відношенні. Примусова система моральності у разі незгоди особи із загальними вимогами не залишає інших виходів, як лицемірство для слабких і мучеництво для сильних. Віднімаючи у людини можливість робити добро із власної волі та досягнути істину силою власного внутрішнього розвитку, вона, по суті, перегороджує доступ до вищого етичного вдосконалення.

Суспільство не може не висловлюватися щодо поведінки своїх членів, і чим сильніше говорить в ньому голос етичного відчуття, тим різкіше і рішучіше воно буде засуджувати окремих осіб за відступ від заповітів моралі. Громадська думка впливає, тому з неминучою необхідністю на етичний настрій окремих осіб, і усунути подібну дію не уявляється можливим. Право, наприклад, дозволяє зігнати з квартири бідняка, що не сплатив вчасно гроші, бо воно дозволяє вимагати свого, допускаючи у відомих межах егоїзм. Навпаки, мораль за всіх умов, вимагає співчуття до ближнього, вона зіждеться на любові, а любов, по відомому вислову, тим і відрізняється, що «не шукає свого». У багатьох випадках те, що дозволяється правом, забороняється мораллю, яка звертається до людини із заповідями вищими і строгішими.

«Елементи правової і моральної системи явищ несуть у собі функціональне навантаження» [134, с. 39]. Свідомість, насамперед, виконує функцію знання. Моральна і правова свідомість – це знання моральних і правових норм, принципів, практики моральних і правових відносин. У сфері моралі знання норм є обов'язковим, тому що тільки в такому випадку вони виступають передумовою моральної відповідальності особистості як перед мораллю (суспільством), так і перед власною совістю. Тому що, тільки переломлюючись через свідомість індивіда, норми виступають як його індивідуальні (особистісні) цінності, тобто норми моралі суб'єкта. У правовій сфері незнання норм права не є підставою для звільнення особи від юридичної відповідальності. Унаслідок цього ця норма в якості конституційної знайшла юридичне закріплення в Основному законі нашої держави. Знання правових і моральних норм окремим індивідом забезпечує правильність та ефективність їхнього застосування у практичних відносинах.

Свідомість може виступати й у вигляді переконань у необхідності, справедливості й законності юридичних і моральних норм. Переконання особистості формуються у тому випадку, якщо знання закону і моральних норм підкріплено також почуттям усвідомлення необхідності, розумінням особливості, справедливості, розумності правових і моральних норм. У сучасному кримінальному процесі прийнята і діє правова норма, що передбачає оцінку суддею повноти та вірогідності доказів при розгляді кримінальної справи і винесення вироку за своїм внутрішнім переконанням. Знання і переконання особистості є важливими складовими частинами правової і моральної культури [257].

Природа правових та моральних норм суттєво відрізняється: правова норма є штучним утворенням, що створене людьми, які відданні інтересам такого штучного утворення, як держава. Моральна норма базується на устрої світобудови і природи людини, що є невід'ємною частиною світового устрою. Цінність правової норми полягає в забезпеченні можливості існування та функціонування конкретної держави та її інститутів. Моральна норма базується на універсальних всезагальних першоосновах буття, які знаходять віддзеркалення у правосвідомості індивідів.

Причини виникнення правових та моральних норм є різними. Правова норма виникає одночасно з державою. Моральна норма – одночасно із першими паростками людської цивілізації і культури. За формою вираження правові норми завжди передбачають письмову фіксацію у вигляді формалізованих нормативних актів юридичного характеру. Моральні норми виражені, крім юридичних документів, у вигляді неписаних звичаїв і традицій, присутні в змісті релігійних і етичних вимог.

Щодо відповідності норм природно-правовим доктринам права: держава, яка створює норми права, може не тільки дати, але й відняти у людини право на життя, свободу, власність, особисту гідність. Моральні норми визнають вищезазначені права людини з її народження. Норми права є тотожними з чинним законодавством і тому є атрибутом цивілізації.

Моральні норми не тотожні чинному законодавству. Вони базуються на морально-етичних і релігійно-метафізичних основах, що надзвичайно розширює та поглиблює їх юридичний зміст та пов'язує їх з багатьма цінностями світової культури і правові норми спираються на волю держави і переконання держави в необхідному і, достатньому характері такої основи. Моральні норми і принципи базуються на етичних та релігійних виправданнях.

Правова норма слугує виключно інтересам держави. Моральна норма претендує на служіння вищій справедливості, яка розуміється як універсальний ідеал, що відповідає корінним підвалинам світового порядку.

Якщо правова норма сприймається як самодостатня частина, здатна існувати автономно від цієї цілісності. Моральна норма не може існувати без нього. За способом викладення правова норма є стереотипом юридичного позитивізму, який базується на правилах юридичної техніки. Моральна норма базується на природно-правовому мисленні – здатності, яку мають філософський розум і метафізична інтуїція.

Враховуючи те, що Україна належить до романо-германської правової сім'ї, характерною ознакою якої є позитивістський підхід до розуміння права співвідношення моральних та правових норм в системі права та законодавства було не на користь моральних норм права. З моменту проголошення незалежності України з урахуванням перспективи входження нашої держави до Євросоюзу, цей баланс змінюється.

Особистість у сучасному соціумі постійно пізнає правові і моральні норми, розуміє правові або моральні вимоги, приймає або відкидає їх, пропускаючи через свою свідомість, тобто оцінює, застосовуючи на практиці ті з них, які вона вважає пріоритетними з огляду на їх цінність. Отже, функція оцінки є загальною функцією для усіх елементів правової і моральної систем.

У праві та моральності постійно знаходять свій прояв такі оцінні категорії, як справедливість, обов'язок, совість, відповідальність, основу яких складають особисті переконання індивіда про добро і зло, законне і незаконне. За допомогою оцінки встановлюється правова і моральна цінність окремих вчинків особистості для розвитку усього суспільства в цілому. Критерієм моральної і правової оцінки норм виступає їхня відповідність історично прогресивному і необхідному ходу розвитку, а безпосереднім критерієм правової і моральної оцінки – принципи і норми моралі і права, що відповідають цим прогресивним суспільним відносинам. Моральні норми і принципи як загальновизнані цінності виступають відносно конкретної поведінки особистості як моральна необхідність і як критерій моральності вибору варіанта її поведінки, який вона обирає відповідно до свого внутрішнього переконання (моральність). Оцінюючи поведінку особистості у складній системі соціальних відносин, правова і моральна системи надають індивіду право обирати свій варіант можливого вектора поведінки. Таким чином, право і моральність є не тільки елементами свідомості (суспільної та індивідуальної) та норми (як правила поведінки та особисті принципи), а також включають до свого складу і практику сформованих соціальних відносин.

4.2. Етична складова правової реальності: діалог суцього і належного

Навряд чи можна знайти більш значущу і одночасно складну проблему, якою є проблема дослідження етичної складової права у всіх його проявах. Як, свідчить досвід світового розвитку, питання взаємодії права і моралі актуалізуються в переломні періоди історії суспільства і держави, що спостерігається і в сучасній Україні: перехід до ринкової економіки і демократії супроводжується серйозними змінами наших уявлень про такі вічні цінності цивілізації, як свобода, рівність, справедливість, мораль.

Відроджувана в умовах реформування сучасної державності сучасна правознавча традиція виникла як форма пошуку релігійних і етичних підстав права. Про те, що справедливість, свобода, моральність є розумним і постійним початком права писали М. О. Бердяєв, І. А. Ільїн, П. І. Новгородцев, Л. І. Петражицький, В. С. Солов'йов, Б. М. Чичерін та інші видатні представники правової думки. Вказаний підхід дозволяє встановити «спорідненість» моралі і права як елементів загальнокультурної нормативної системи, що неминуче взаємодіють і доповнюють один одного, органічно включених в соціальний контекст, показати їх автономність і самостійність, проаналізувати етичну цінність самого права. Очевидно, що право невіддільно від моральності, від категорій свободи і справедливості, від самоцінності особи [208, с. 5].

У науковій літературі наголошується, що «право як складне суспільне явище має безліч вимірювань – соціальне, культурне, філософське, етичне, політичне, вольове тощо. «Вимірювання» в даному випадку, – це лексико-понятійний прийом, що дозволяє розглядати право під різними кутами зору; специфічний термін, означаючий певну сторону, зріз, бачення права, його оцінку та інтерпретацію в тому або іншому ракурсі» [211, с. 37].

Нас цікавить, перш за все, моральний аспект, етичне осмислення права. На ньому і буде зосереджена головна увага. Свобода, рівність, справедливість – морально-правові, вічно актуальні категорії, що мають багатий, але цілком визначений і зрозумілий розумом зміст. При розкритті етичних підстав права особливим завданням є усвідомлення моральних ідей, з яких право виростає і на затвердження яких направлено. Уявлення про справедливість, що закріплюються в праві, повинні трансформуватися. «До цих уявлень належать прагнення до високої якості життя, захист інтересів суспільства, дотримання норм моральності, стійкий, розумний розвиток суспільства. Майбутнє українського права, мабуть, за з'єднанням традиційних ліберальних цінностей з нашими уявленнями про справедливість» [211, с.139].

Ціннісні установки людей протягом історії людства постійно змінюються, еволюціонують. «Цей процес, з одного боку, детермінований культурно-історичними, науково-технічними та іншими реаліями, а з другого, залежить від суб'єктивних устремлінь індивідів, їхніх потреб і бажань дотримуватися аксіологічних орієнтирів свого часу» [1, с. 12].

Сьогодні на перше місце вийшли загальнолюдські проблеми, пов'язані з визнанням абсолютної цінності самого життя людини і необхідності зберегти середовище її мешкання. Процес розвитку сучасного українського соціуму полягає в трансформації соціального буття, що виникла на рубежі другого і третього тисячоріч. Цей період характеризується духовним шумуванням, «...коли інтенсифікується процес інтелектуальних шукань, загострюється почуття соціальної незадоволеності, підвищується інтерес до ірраціонального, апологетизується абсолютна воля» [1, с. 112].

Складність перехідного періоду виявляється у нігілізмі стосовно минулого сторіччя, у спробі дискредитації встановлених канонів і традицій [13]. У громадській думці велику роль починають грати цінності, «для яких характерним є негативний об'єктивний зміст і позитивна суб'єктивна оцінка» [1, с. 113]. До таких цінностей варто віднести модель ринкової раціоналізації, позбавлену позаекономічної, моральної мотивації, і фактори, що руйнують особистість (тоталітарна ідеологія та ідеологія споживчого суспільства, запущене на «благо народу» атомне виробництво, шкідливі звички, екологічно небезпечні продукти в естетично бездоганному упакуванні) [1, с. 113]. Набагато складніше виявити характер духовних запитів членів суспільства. Дискусії з приводу моральних і правових цінностей червоною ниткою проходять через усю філософію моралі і права. Не затихають вони і нині, тому саме сьогодні, на нашу думку, є актуальним з'ясування цінностей права і моралі у розбудові нової української державності.

У сучасному суспільстві йде «процес поглиблення етично-етичних початків права, зближення права і моралі, подолання виникаючих між ними суперечностей» [7, с. 62]. Право, безумовно, повинне відповідати етичним нормам, виражати глибинну ідею про те, що держава покликана служити інтересам суспільства і, зрештою, особи. Спроби «відлучення» права від моралі викликані прагненням затвердити неподільний авторитет держави, діяльність якої найчастіше не може розглядатися в рамках етичних категорій. Незнання моральної природи права приводить до неефективності функціонування всіх елементів правової системи і найбезпосереднішим чином позначається на розвитку суспільства.

Поступово долається підхід до права тільки як до продукту державної влади. Кожен крок по шляху підвищення моральності права, зміцнення його етичного фундаменту здатний наблизити людство до абсолютно нового ціннісного юридичного світогляду, сприяючому духовному відродженню суспільства[30, с. 404]. З розвитком і ускладненням суспільних процесів проблема взаємодії права і моралі набуває все більш значущості. Сучасне суспільство по своїй структурі стало незрівнянно складнішим. У ньому вже не існує якоїсь єдиної системи етичних цінностей, що повністю всіма розділяється. Плюралізм моральних ідей обумовлює і плюралізм праворозуміння. У свою чергу, неоднакове праворозуміння приводить до різного осмислення взаємодії права і моралі. Сьогодні, коли спостерігається об'єктивний процес зближення різних аспектів праворозуміння, неспівпадаючі трактування права повинні по можливості не боротися один з одним, а співіснувати і взаємодіяти. Етичне вимірювання права у принципі можливо здійснювати, використовуючи всі типи праворозуміння. Разом з тим, природно-правовий підхід, як нам уявляється, найбільш близький до досліджуваного аспекту права.

Теоретики класичних систем природного права відзначали існування логічних і концептуальних зв'язків між правом і мораллю, і ми не зможемо зрозуміти, що таке право, не звертаючись до моральності. Проте тут слід мати на увазі, що, «саме природне право як етичні і правові ідеї, принципи, ідеали, побажання і вимоги, не є правом в юридичному сенсі, а є мораллю, правосвідомістю, демократичними устремліннями, тобто найближчими і необхідними духовними (ідейними) передумовами права. Важлива роль у втіленні ідеалів природного права в життя належить заснованому на ньому позитивному, або власне юридичному праву» [7, с. 20]. Найбільші з позитивістів сучасності (Х. Харт), вимушені визнати, що право і мораль регулюють поведінку людей по відношенню до людських цінностей, і вже через це вони перетинатимуться, оскільки вимушені займатися одними і тими ж темами. З часом міняються підходи до правових явищ. Знов набувають гостроти проблеми (обмеження прав і свобод особи, зловживання суб'єктивними правами, вільний розсуд правовикористовувача тощо.), що раніше дослідилися, вимагають аналізу і з погляду етичної характеристики. В сучасній Україні, разом з іншими соціальними підставами права (економікою, політикою, релігією, ідеологією, культурою) мораль являє собою той фон, середовище, які зумовлюють появу, здійснення і зміну норм права. Розглянута під цією точкою зору мораль виступає як причина і умова, що визначають процес формування і функціонування права. По суті йдеться про моральні витoki права. «Правотворча діяльність вимагає особливого роду знань про можливе, рекомендоване і бажане майбутнє право, величезну ціннісну інформацію, припускає пошук змістовних законодавчих рішень, що задовольняють відомим критеріям справедливості й моральності. Люди прагнуть не просто до права, але до справедливого права з етичним потенціалом» [288, с. 204].

Головне досягнення останніх років полягає у відмові від трактування правотворчості лише як особливої форми і виду діяльності держави і його осмислення не тільки як юридико-технічного, але і як соціального процесу. У цьому ключі завдання юридичної науки – сприяти виявленню чинників, що знижують, а іноді навіть зводять нанівець загальну позитивну спрямованість роботи законодавчих органів. Встановлення таких негативних чинників, зниження їх дієвості, повинні відбуватися не стихійно, а на основі наукових рекомендацій [288, с.30-35].

Сам законодавчий процес також потребує моральних оцінок. Лобізм, популізм, корупція – ось далеко не повний перелік «недуг», які потребують «лікування». Етично-гуманістичні початки неминуче присутні і в процесі правозастосування. Недостатньо прийняти хороші, «мудрі» закони, потрібна їх правильна реалізація, що відповідає етичним вимогам. Важливі також моральні якості самого правовикористовувача, особливо судді.

Право і мораль – найважливіші форми людського буття, історично зв'язані між собою, в умовах духовної кризи в Україні все частіше не узгоджуються один з одним. Проте людині завжди властиві як відчуття свободи, так і відчуття справедливості, порядку, основою якого є упевненість в завтрашньому дні, безпека і надійність існування. Для України на нинішньому етапі її розвитку втрата національних духовних, етичних цінностей і орієнтирів надзвичайно небезпечна.

В умовах глобалізації, що хаотично розвивається, етично-правова тематика набуває особливого звучання. Світопорядку, що народжується, повинні бути задані морально-правові параметри. Прийшов час визнати: надозброєне матеріально, людство залишається безсилим в моральному відношенні. Його крихке буття мало не у будь-який момент може бути порушено глобальними наслідками не тільки здійснення злого наміру купки негідників, але і залежить від фатальних помилок політика, що втратив відчуття реальності, бізнесмена, проповідника – всякого, хто усвідомлено або неусвідомлено сповідає помилкові цінності або не відає моральних обмежень [284, с. 57]. Всі ці складні національні і загальнолюдські проблеми і зумовили постановку питань етичного вимірювання сучасного права у всіх його проявах.

Між правом і моральністю можуть бути і суперечності, що відображають відсутність їх належної узгодженості. Ці суперечності долаються, як шляхом вироблення нових етичних принципів і норм в ході розвитку суспільства, так і шляхом внесення коректив в чинне законодавство. І для права, і для моральності їх тісний зв'язок виявляється з часом незручним; обидві сфери відношення прагнуть до віддалення один від одного. Відділення права від моральності викликається розвитком суспільного життя, коли складніші відносини і частіші зіткнення окремих осіб примушують поклопотатися про встановлення більш твердих основ юридичного обороту. Відособлення моральності від права обумовлюється розвитком особи, у якої прокинулася свідомість і яка відмовляється слідувати у всьому примусовому керівництву суспільства і вимагає для свого духовного життя свободи переконань і дій.

Право повинне рано чи пізно виробити для себе такі форми, які ставить його у відому суперечність з початком етичної свободи і сприяють його відособленню від моральності. Першим кроком до цього відособлення є встановлення правил, точно і детально визначаючих відносини окремих осіб один до одного і до суспільства. І моральність має свої закони і свої правила, але ці правила і закони вказують лише загальний напрям людської волі, надаючи етичному відчуттю кожної окремої людини визначити подробиці і вибрати міру виконання етичних велінь. Висловлюючи заповідь любові до ближніх, моральність не визначає точно способів і розмірів прояву цієї любові. Все це надається нашій етичній свободі. Звідси постійні і цілком допустимі коливання у виконанні етичного закону, який у одних викликає лише слабку дань визнання до його вимог, у інших – пожертвування всіх своїх сил і засобів на служіння етичним цілям. Внести сюди які-небудь точні вимоги – це перевернути саму суть моральності, яка необхідно припускає свободу кожного у виконанні етичного закону. Це не значить, звичайно, щоб в моральній області не було загальних норм поведінки: не може бути для кожної особи абсолютно особливої моральності й свого особливого кодексу правил. Це значить тільки, що етичні заповіді не повинні ні зв'язувати свободи людини дріб'язковими і докладними визначеннями його дій, ні тим більше нав'язувати йому за допомогою актів примушення і насильства. Вони повинні лише керувати його вільною діяльністю і давати опорні пункти для його власних вирішень. Корінні етичні заповіді назавжди і для всіх повинні зберегти своє безумовне значення, але у відношенні до здійснення їх людині повинна бути надана повна свобода.

Особливу актуальність сьогодні мають ствердження відомого філософа М. Ф. Цибри відносно питання про сучасне самоствердження особистості, що може бути охарактеризовано як опосередкована соціальною діяльністю ідеальна представленість індивіда в інших людях, у міжособових відносинах і, врешті – у самій собі, як монаді соціального цілого. Самоствердження є таким станом особистості, який у даний момент, даний індивід напрацював,

надбав у самому собі, як у «другому», та для другого. Сутністю самоствердження є примноження спільного Добра. Потреба у самостверженні завжди синтезовано існувала у конкретно-історичній формі і займала особливе місце у системі потреб. Специфіка у тому, що самоствердження має чітко задану спрямованість на добротворчість, на коерцивне (лат. стримування) усвідомлення влади Зла, його саморуйнівну характерність. Добротворче самоствердження у цьому випадку – є здатність відмовитись від частини себе «некоханого», пожертвувати чимось у собі, заради інших, загального спокою чи блага. Добро прикрашає наше життя вищим змістом, надає людині божественної сутності, ідентифікує з ідеалом, спрямовує до бажаної досконалості [333].

Треба намагатись спокійно зазирнути у сутність другої особистості, у квінтесенцію прагнень її «я», свідомо не обмежувати одне з стрижневих завдань самоствердження – вияв та закріплення у свідомості інших власної добротворчої індивідуальності, свого роду продовження себе у часі та просторі, бо це віковічна мрія людини![333. с.123].

Абсолютно протилежно з цим, право, як тільки воно досягне відомого розвитку, повинне засвоїти для себе тверді і визначені норми, примусово пануючі в житті. Будучи покликане до того, щоб усувати суперечки, що виникають в суспільстві, воно повинне виробити точні і докладні правила, що визначають засади суспільного життя. В той час, коли судові вироки ухвалюються по вільному розсуду суддів, вони знаходяться в повній залежності від всіх коливань їх етичного відчуття. Не зв'язані в своїх рішеннях нічим, окрім своєї совісті і своїх етичних переконань, судді можуть ухвалювати різні вироки в схожих випадках залежно від свого настрою і відчуття. Але саме цього не може допускати розвинений юридичний оборот.

Призначене для того, щоб створювати надійний ґрунт для вирішення суперечок, право саме повинне бути безперечним. Маючи своєю метою охороняти окремих осіб від свавілля, воно не може залежати від суб'єктивного розсуду суддів. Воно повинне бути вільним від мінливих і тимчасових коливань особистого відчуття, бо тільки в цьому випадку воно може воно служити завданню встановлення суспільного миру. Воно повинне встановити певні норми, наділені авторитетом незаперечністю і з незмінною послідовністю що застосовуються до всіх випадків, які під них підходять. У цих якостях – твердості і визначеності – полягає головна застава успішної дії права в житті; без них воно позбавляється свого істотного значення. Ці властивості організованого правового порядку і складають те, що називається позитивним характером його.

За допомогою функцій пізнання та оцінки забезпечується і функція соціальної орієнтації, проявом якої служать соціальні установи і сформовані системи соціальної орієнтації. Схвалюючи або, навпаки, засуджуючи визначені вчинки особистості в соціумі, вимагаючи від неї визначеного поведіння, моральна і правова системи регулюють її поведінку. Тим самим виявляється взаємозв'язок і взаємозумовленість функцій соціальної орієнтації і регулювання поведінки. Регулятивна функція права і моральності виявляється в тому, що дані соціальні цінності забезпечують підпорядкування інтересів особи інтересам усього соціуму, окремих спільнот, об'єднань, встановлюючи відповідальність окремого індивіда за невиконання норм належної поведінки. Захищаючи права і законні інтереси окремої особистості, моральність і право при цьому відстоюють визначений порядок у соціумі, соціальну єдність.

Сьогодні стає актуальною необхідність подолання однозначної характеристики права тільки як продукту державної влади. Джерелами права виступають багато чинників і, перш за все, потреби і інтереси самої людини. Такими джерелами служать також свобода, мораль, справедливість, які повинні вивчатися разом з матеріальними, ідеологічними і юридичними. Дана сутнісна сторона права повинна бути, на думку автора, відбита в його визначенні. Етичному вимірюванню права повинні піддаватися всі елементи правової системи суспільства. Етичні і правові цінності (життя людини, його права і свободи, гідність особи), виступаючи механізмом узгодження конкуруючих інтересів, могутньою інтегруючою силою, здатною подолати суперечності і конфлікти, є правотворним чинником і повинні знаходити віддзеркалення в законодавстві. Природне право - система вищих моральних цінностей і норм, абсолютних і незмінних, що є підставою будь-якого права, що встановлюється в суспільстві, що історично детермінується. Якщо суспільство визнає і приймає ці цінності і норми, тоді воно найбільшою мірою забезпечує людині розкриття його потенції як істоти розумної, вільної і моральної.

Право закріплює, розвиває та охороняє суспільні відносини, а також бере участь у їхньому створенні. Розвиток сучасного соціуму відбувається внаслідок суспільної практичної діяльності його суб'єктів і виникнення нових суспільних відносин, які вимагають наступної правової і моральної регламентації. При цьому необхідно чітко розуміти, що дані норми повинні відповідати реальним можливостям українського соціуму сприйняти і засвоїти їх на конкретному етапі свого розвитку. Якщо ж юридичне законодавство буде випереджати ще не сформовані відносини в соціумі, то ця обставина може стати (служити) гальмом розвитку суспільства.

Правові та моральні цінності відіграють значну роль у розвитку свободи особистості і реалізації її законних прав та інтересів у перехідний період. Конституція України у статті 1 визначає Україну як «суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу» [136]. Характеристика України як соціальної держави свідчить про «її орієнтацію на здійснення широкої та ефективної соціальної політики: реальне гарантування прав людини, створення систем освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, підтримку малозабезпечених верств населення» створення умов, які забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини [254].

Охорона трудових прав працюючих знайшла своє законодавче закріплення у значному розширенні прав профспілок, комісій із трудових суперечок при розгляді трудових конфліктів між працівником і власником підприємства, відшкодуванні заподіяних матеріальних збитків [45]. Юридичною гарантією прав і свобод громадян є державно-правові інститути, які захищають і охороняють їхні права відповідно до проголошеного Конституцією принципу законності.

Проте формування визначених прогресивних тенденцій у правовій сфері відбувається одночасно з проявами «нового» правового нігілізму, який відбиває руйнування старої правової системи. Ними виявилися суперечливі правові, а то й неправові або навіть антиправові погляди, які вносили сум'яття у свідомість людей, збільшували хаос і беззаконня. Крім того, у процес правотворчості були залучені люди, мало підготовлені до цієї тонкої і складної роботи. Позначився відрив економіки від права, нестача правових знань у багатьох керівників у сфері економіки. Негативний вплив мали «групи тиску», що спотворювали призначення законів, підкоряли правовий розвиток приватним, груповим і регіональним інтересам.

Таким чином, у період трансформації виникло безліч протиріч не тільки між новим і старим законодавством, але і між новими, щойно прийнятими законами і кодексами. Нерідко порушувалася ієрархія правових актів. Проголошене в Конституції України «верховенство закону» [136] багато в чому перекреслювалося практикою прийняття підзаконних актів, особливо відомчих інструкцій, правил, які реально розходяться з чинним законом. Усе це позбавляє українську державність правової опори. У підсумку склалася така ситуація, при якій право, яке повинне бути головним інструментом регулювання соціальних відносин, після усунення колишнього примату партійних норм, не завжди відповідає своєму призначенню.

В охороні прав і свобод особистості величезна роль належить моральності, якій не властивий такий поділ прав і обов'язків, як у праві. Моральність розглядає право як обов'язок і обов'язок – як право, що є кращою гарантією прав і свобод особистості. Мораль сучасного соціуму, на думку авторів, повинна будуватися на високих ідеалах гуманізму, розглядати права і свободи громадян українського суспільства як вищу соціальну цінність і тому сама повинна представляти величезну цінність. Цей висновок треба взяти до уваги, бо її відсутність призведе до кризи духовності у суспільстві. Споживче товариство – бездуховне та безідеологічне, його «рай» – це «безкоштовний супермаркет», де кожен прагне мати більше, ніж інший. Тільки через духовність та ідеологію як механізм можна вибудувати правову державу та дійсно громадянське суспільство.

Таким чином, осмислення досвіду пострадянського розвитку нашої країни, дозволяє виявити і розкрити етичну складову сучасного права, його значний моральний потенціал, роль в духовному і практичному житті суспільства. Моральний аспект права має найважливіше значення у формуванні свідомої, високоактивної людини, її позитивної правомірної поведінки.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що сучасне право, при всіх його недоліках, має міцне етичне і духовне коріння, гуманістичну природу. Моральні норми носять універсальний характер і прикладені майже до будь-якої дійсності, дозволяючи оцінювати її як етичну або аморальну. Така моральна оцінка доречна і по відношенню до права. Мораль утворює соціально-ціннісну основу суспільних відносин, що складаються у всіх сферах суспільного життя, додаючи їм людський початок. Як критерій цінності, моральні норми мають свою специфіку. Вони не тільки регулюють суспільні відносини, але і сприяють їх вдосконаленню, виробленню духовних цінностей і вимог. Право є найважливішою самостійною формою духовного освоєння світу. Тільки через визнання ціннісного аспекту буття права можуть бути розкриті тісні взаємостосунки між правом і мораллю. Вихолощення з правової системи вічних, універсальних етичних цінностей приводить до втрати правом своєї духовної суті, до втрати людиною в праві особового життєстверджуючого сенсу тоді як будь-який суб'єкт права повинен бачити в ньому свою тверду духовну опору.

Етичні норми і принципи, працюючи в правовій сфері, набувають юридичних рис і властивостей. Не випадково така, наприклад, базова для сфери права категорія, як справедливість, що є свого роду стрижнем, що скріплює всю ієрархію соціально-значущих цінностей від духовно-етичних глибин до норм публічного права, визнається аксіологічною морально-правовою категорією. Значною мірою це можна віднести і до категорії свободи, і до категорії рівності (у сфері права вона набуває вигляду формальної рівності – рівноправ'я). Вказані цінності знаходяться в зоні перетину права і моралі. До морально-правових цінностей слід відносити і права людини, що мають не тільки юридичну, але і етичну природу. Етична складова будучи фундаментом, основою, одухотворяє їх, намітивши прагнення до ідеалу, правова – конкретизує, «заземляє», додає людські риси.

Етичне вимірювання права можливо здійснювати використовуючи і позитивістську концепцію (проблема моральності того або іншого закону), і соціологічний підхід (зокрема, проблеми правотворення), і філософський (право як міра свободи), і природно-правовий. Останній, як представляється автору, найбільш близький до досліджуваного аспекту права. Він припускає бачити в праві не стільки норми, скільки в першу чергу основоположні правові ідеї – свободи, рівності, гуманізму, справедливості, моралі.

Особливою важливістю відрізняється проблема зближення позитивного і природного підходів до розуміння права. Принциповим тут є визначення природи природного права. Природне право – це етичні і правові ідеї, принципи, побажання. Воно має етичні та релігійні, а не власне юридичне коріння. Природне право має соціальне, людське, а не державне походження.

Сказане зовсім не зменшує ролі держави в розвитку позитивного права. Останнє, як юридична освіта, дійсно, без держави виникнути не може. Право – це не тільки міра, але гарантія свободи, засіб її охорони і захисту. Прогресивний характер ідеї «Право як міра свободи» має практичне значення лише за умови об'єктивних критеріїв: суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, дозволів, заохочень, заборон, обмежень. У контексті дослідження моральних джерел права особливої значущості набуває проблема обмеження прав і свобод особистості, не випадково законодавство серед критеріїв, що обмежують права і свободи помістило моральність.

Зловживання правом має безпосередні виходи на зазначену проблему, оскільки в більшості випадку має характер порушення норм моральності. Воно відбувається при реалізації суб'єктом своїх прав у вигляді використання правових розпоряджень. Особливе значення серед цих критеріїв має відповідальність. Свавілля саме тому не є свободою, що не припускає відповідальності. Якщо людина втрачає відповідальність, він випадає з суспільства, втрачає зв'язки з іншими людьми. Дане положення набуває особливої ролі в сьогоденні умовах, коли свобода сприймається як вседозволеність. Розширення меж свободи, обумовлені демократизацією українського суспільства, об'єктивно вимагає підвищення відповідальності. В умовах становлення цивільного суспільства йде складний процес перенесення відповідальності на всіх членів суспільства.

Оскільки права людини концентрують головні цінності людського співіснування, такі, як життя, свобода, гідність, особиста автономія вони є особливою по своїй значущості галуззю права. Ці цінності одержують в правах людини своє нормативне закріплення і гарантії здійснення за допомогою правових засобів й інститутів. Але внутрішній зміст і цілі концепції прав людини не вичерпуються рамками одного лише правового регулювання. Правові способи їхнього забезпечення є важливою частиною (ймовірно, найважливішою) загальної проблеми стандартів і норм життя в цивілізованому суспільстві. А доповнення правових гарантій прав людини міститься в системах інших нормативно-ціннісних орієнтирів, перш за все в моральній системі

Право – це соціальне відкриття людства. Таке ж геніальне, за думкою сучасного російського історика Дмитра Фурмана, як і наукові або технічні відкриття. Колесо і закони Ньютона, книгодрукування й рентгенівське випромінювання забезпечували науково-технічний прогрес. Далєбі, визначаючи межі свободи, дає можливість удосконалювати відносини в суспільстві, регулювати відносини між людиною і владою.

Право, за словами І. Канта, забезпечує «висхідний розвиток людства». Але тільки таке право, яке побудоване на невід'ємних правах людини. Дж. Локк до таких прав відносив природне право людини на життя, право на свободу, право на власність. Якої б значної суспільної проблеми ми не торкнулися, ми незмінно стикаємося з необхідністю вивірити, поглибити розуміння своїх основних, природних прав. Про це, по суті справи, нагадав нам чудовий російський поет і мислитель Йосип Бродський, коли в своїй Нобелівській лекції розмірковував про значення індивідуального існування. «Незалежно від того, чи є людина письменником або читачем, завдання його полягає перш за все в тому, щоб прожити своє власне, а не нав'язане або приписане ззовні, навіть найблагороднішим чином виглядає життя».

Взаємодія двох основних нормативно-ціннісних систем моралі і права може бути розглянута з двох сторін – взаємододатковості й конфлікту. Взаємододатковість є проявом загальних властивостей моралі та права, а конфлікт породжується відмінностями у внутрішній природі цих феноменів і ускладнюється реальними соціальними суперечностями, що виникають з приводу неспівпадіння моральної і правової оцінок. В ситуації конфлікту виявляється ціннісно-нормативна різноспрямованість даних феноменів.

Взаємододаткове відношення, навпаки, демонструє можливість дії моралі і права в одному напрямі, доповнюючи одне одного в здійсненні єдиних цілей, таких, як, наприклад, регулювання і нормування суспільних відносин.

Першорядна значущість «загальних для всіх» цінностей формує комплекс соціальних норм підвищеної значущості, направлених на задоволення цих цінностей. Цей комплекс і міститься в правах людини, що мають нормативно-ціннісне значення і для правової, і для моральної системи.

Іншими словами, в правах людини поєднуються правові і моральні цінності, та це поєднання збагатило значення всієї конструкції. Наприклад, ст.І Загальної декларації прав людини і громадянина містить таке формулювання: «Всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні поступати у відношенні один до одного у дусі братства». В цьому положенні містяться і моральні постулати (братство, совість), і правові принципи (рівність), і категорії, що відносяться до морально-правових встановлень (свобода, гідність). Таке ж співіснування категорій моралі і права можна побачити і в інших нормах з прав людини. Це ще раз підтверджує, що в них «сконцентровані всі найважливіші соціальні норми і принципи – не тільки правові, але й моральні, політичні, релігійні, філософські».

Права людини в сучасну епоху близькі саме етичним і необов'язково релігійним нормам. В них акцентуються встановлення світської моральності, що припускають свободу совісті й морального вибору. Так, положення американської Декларації незалежності про те, що люди «обдаровані Творцем певними невід'ємними правами», сьогодні має не релігійне, а етичне значення: права людини не можуть даруватися або делегуватися поза залежністю від того, чи вірить людина в своє походження від Бога чи від природи.

Історія розвитку концепції прав людини свідчить, що правовий і моральний чинники утвердження політичних цінностей як загальних працюють спільно, підштовхуючи і доповнюючи загальний розвиток. В Новий час саме «етична криза супроводжувалася народженням і зміцненням нової нормативно-ціннісної системи – системи правосвідомості» [15, с. 32] невід'ємним елементом якої став каталог невідчужуваних прав і свобод, від народження дарованих кожному індивіду.

Відомий український філософ В. П. Плавіч відзначає, що «успіх будь-якої справи залежить від того, як людина з'єднує об'єктивні оцінки із суб'єктивною готовністю діяти відповідно до тих, тобто від глибини переконаності в справедливості своєї справи. Тому для підвищення рівня світоглядної культури необхідно формування стійких переконань з урахуванням їх взаємозв'язку з переконаністю в цілому. Саме вона є дійсно пусковим механізмом перекладу світоглядних переконань у практичні дії суб'єкта [243, с.42].

Мораль і право в конструкції прав людини діють однонаправлено, оскільки саме тут відбувається позитивація основних (у тому числі моральних) цінностей цивілізованого суспільства, їхнє розповсюдження і вкорінення в правових системах різних держав, в яких вони, «залишаючись етично-політичним імперативом, набувають юридичної форми і стають найважливішим інститутом конституційного права» [6, с. 6]. В правах людини в юридичній формі висловлені загальні людські цінності, які базуються на етиці людської солідарності, що визнає індивідуальність і автономію особи. Тому морально-правовий зміст прав людини – це не прояв синкретизму і недостатньої диференційованості елементів конструкції, а сутнісна і стійка ознака. Він виявляється на всіх етапах розвитку теорії прав людини – від античності до наших днів.

Всі норми, що становлять права людини, мають сукупний морально-правовий зміст і практично кожний інститут прав людини може бути розглянутий з точки зору принципу взаємододатковості.

Так, наприклад, право на гідне людське існування базується на етично-філософській категорії «людська гідність» [116, с. 59]. В етичній сфері ця категорія співвідноситься з індивідуальним проявом людського духу, однаково «притаманного всім», як сказано вже у першому рядку преамбули Загальної декларації прав людини. Саме ця «притаманність всім» і робить моральне почуття людської гідності однією із значущих ознак правової рівності. Таким чином, особисте відчуття моральної гідності як самоповага може бути різним, але гідність, значущість людини перед законом однакова. І в тексті правового документа цей термін закріплюється як морально-правова цінність, що захищається як особисте суб'єктивне право. З нього логічно розвивається наступна ланка юридичного забезпечення людської гідності (з числа прав людини другого покоління) – правовий і економічний обов'язок суспільства забезпечити гідне життя людини [116, с. 65].

На наш погляд, питання про необхідність позитивного юридичного підкріплення деяких етичних цінностей до цих пір є дискусійним в теорії прав людини. Пригадаємо хоча б той факт, що американський Білль про права прийнятий як поправка до основного тексту Конституції США. Не включивши каталог прав в первинний текст Конституції, її автори виходили з того, що природні права людини не потребують додаткового юридичного підтвердження. В теперішній час законодавча практика більшості країн визнає значення нормативно-правового регулювання найважливіших принципів соціального життя (у тому числі певного кола етичних принципів), що і дозволяє зробити висновок про поступове згладжування протистояння природно-правового і позитивістського типів праворозуміння в концепції прав людини.

Мораль і право є спорідненими, але далеко не однаковими нормативно-ціннісними системами, кожна з яких має свої цілі і специфічний набір інструментів і засобів для досягнення цих цілей, свої різноспрямовані ціннісні пріоритети (каральна справедливість – милосердя, рівність – індивідуалізм та ін.). Проте, характеризуючи взаємовідношення права і моралі в сфері прав людини, ми фактично ведемо мову про однонаправлену дію цих феноменів, що не суперечить відмінності їхньої внутрішньої природи.

Можливість однонаправленості закладена у формуванні такої взаємодії в правах людини, де право і мораль сполучаються одне з одним самими загальними, спорідненими сторонами. Право в такій взаємодії представлене рівнем теоретичної правосвідомості, що зростає з концепції природного права, а мораль – галуззю етики громадянського суспільства, складовими частинами якої є етика політична і етика контрактна.

Права людини – конструкція, що утілює у собі основне значення права в його відмінності від закону. Це необхідний, невід’ємний і неминучий компонент всякого права як права взагалі. Саме права людини є певним (суб’єктно-людським) аспектом виразу сутності права як особливого типу і специфічної форми соціальної регуляції: «Право без людини так само неможливе, як і права людини без і поза правом» [102].

Моральна система в сфері прав людини направлена перш за все на гуманізацію публічних відносин – як міжнародних, так і внутрідержавних. Тому мораль тут проявляє себе перш за все як політична мораль (етика). Політична етика, згідно з сучасними дослідженнями, з’являється на світ «в результаті додатку зрілої моралі з її універсальними приписами і оцінками, з формальною загальністю до партикулярних сфер і видів людської».

Структура морального феномена надзвичайно складна і багат шарова. Сучасний етичний ідеал «гібридний» – в ньому співіснують різні ціннісні орієнтації. В цих умовах питання про однозначне визначення етичного і аморального (особливо в політичній і діловій сферах) дійсно значно утруднене. Критерії моральності неможливо визначити за допомогою законодавчої техніки. Така спроба може привести до встановлення моральності примусовими заходами, а примусова моральність є аморальністю.

Вивчення прав людини – завдання не тільки суто юридичних досліджень. Фактично йдеться про розвиток особливої філософії прав людини, яка може розглядати цю конструкцію як етично і юридично значущий кодекс, самоціллю якого є сама людина. Саме ця філософія може стати загальною визначальною базою моральної і правової свідомості, основою їхньої взаємододатковості й не конфліктності.

Подальший прогрес людства, рух до нового світового порядку принесе з собою нову моральність і нове право, яке випливає з єдності людської природи, із загальнолюдяності, її нормативного потенціалу», що розгортається. Таке нове право і нова моральність зможуть бути несуперечливими тільки в одному випадку – якщо доповнюватимуть одне одного на підставі загальних ціннісних основ.

Висновки до четвертого розділу

Підводячи підсумки, слід зазначити, що сучасне право, при всіх його недоліках, має міцне етичне і духовне коріння, гуманістичну природу. Моральні норми носять універсальний характер і прикладені майже до будь-якої дійсності, дозволяючи оцінювати її як етичну або аморальну. Така моральна оцінка доречна і по відношенню до права. Мораль, етичні відносини утворюють соціально-ціннісну основу суспільних відносин, що складаються у всіх сферах суспільного життя, додаючи їм людський початок.

Як критерій цінності, моральні норми мають свою специфіку. Вони не тільки регулюють суспільні відносини, але і сприяють їх вдосконаленню, виробленню духовних цінностей і вимог. Право є найважливішою самостійною формою духовного освоєння світу. Тільки через визнання ціннісного аспекту буття права можуть бути розкриті тісні взаємостосунки між правом і мораллю. Вихолощення з правової системи вічних, універсальних етичних цінностей приводить до втрати правом своєї духовної суті, до втрати людиною в праві особового життєстверджуючого сенсу тоді як будь-який суб'єкт права повинен бачити в ньому свою тверду духовну опору.

Етичні норми і принципи, працюючи в правовій сфері, набувають юридичних рис і властивостей. Не випадково така, наприклад, базова для сфери права категорія, як справедливість, що є свого роду стрижнем, що скріплює всю ієрархію соціально-значущих цінностей від духовно-етичних глибин до норм публічного права, визнається аксіологічною морально-правовою категорією. Значною мірою це можна віднести і до категорії свободи, і до категорії рівності (у сфері права вона набуває вигляду формальної рівності – рівноправ'я). Вказані цінності знаходяться в зоні перетину права і моралі. До морально-правових цінностей слід відносити і права людини, що мають не тільки юридичну, але і етичну природу. Етична складова будучи фундаментом, основою, одухотворяє їх, намічавши прагнення до ідеалу, правова – конкретизує, «заземляє», додає людські риси.

Етичне вимірювання права можливо здійснювати використовуючи і позитивістську концепцію (проблема моральності того або іншого закону), і соціологічний підхід (зокрема, проблеми правотворення), і філософський (право як міра свободи), і природно-правовий. Останній, як представляється автору, найбільш близький до досліджуваного аспекту права. Він припускає бачити в праві не стільки норми, скільки в першу чергу основоположні правові ідеї - свободи, рівності, гуманізму, справедливості, моралі.

Особливою важливістю відрізняється проблема зближення позитивного і природного підходів до розуміння права. Принциповим тут є визначення природи природного права. Природне право – це етичні і правові ідеї, принципи, побажання. Воно має етичні і релігійні, а не власне юридичне коріння. Природне право має соціальне, людське, а не державне походження.

Зловживання правом має безпосередні виходи на зазначену проблему, оскільки в більшості випадку має характер порушення норм моральності. Воно відбувається при реалізації суб'єктом своїх прав у вигляді використання правових розпоряджень. Особливе значення серед цих критеріїв має відповідальність. Свавілля саме тому не є свободою, що не припускає відповідальності. Якщо людина втрачає відповідальність, він випадає з суспільства, втрачає зв'язки з іншими людьми. Дане положення набуває особливої ролі в сьогоднішніх умовах, коли свобода сприймається як вседозволеність. Розширення меж свободи, обумовлені демократизацією українського суспільства, об'єктивно вимагає підвищення відповідальності. В умовах становлення цивільного суспільства йде складний процес перенесення відповідальності на всіх членів суспільства.

Права людини є особливою по своїй значущості галуззю права, оскільки в них концентруються головні цінності людського співіснування, такі, як життя, свобода, гідність, особиста автономія. Ці цінності одержують в правах людини своє нормативне закріплення і гарантії здійснення за допомогою правових засобів й інститутів. Але внутрішній зміст і цілі концепції прав людини не вичерпуються рамками одного лише правового регулювання. Правові способи їхнього забезпечення є важливою частиною (ймовірно, найважливішою) загальної проблеми стандартів і норм життя в цивілізованому суспільстві.

Право, за словами Канта, забезпечує «висхідний розвиток людства». Але тільки таке право, яке побудоване на невід'ємних правах людини. Локк до таких прав відносив природне право людини на життя, право на свободу, право на власність. Якої б значної суспільної проблеми ми не торкнулися, ми незмінно стикаємося з необхідністю вивірити, поглибити розуміння своїх основних, природних прав.

Взаємодія двох основних нормативно-ціннісних систем моралі і права може бути розглянута з двох сторін – взаємододатковості та конфлікту. Взаємододатковість є проявом загальних властивостей моралі і права, а конфлікт породжується відмінностями у внутрішній природі цих феноменів і ускладнюється реальними соціальними суперечностями, що виникають з приводу неспівпадіння моральної і правової оцінок. В ситуації конфлікту виявляється ціннісно-нормативна різноспрямованість даних феноменів.

Взаємододаткове відношення, навпаки, демонструє можливість дії моралі і права в одному напрямі, доповнюючи одне одного в здійсненні єдиних цілей, таких, як, наприклад, регулювання і нормування суспільних відносин.

Першорядна значущість «загальних для всіх» цінностей формує комплекс соціальних норм підвищеної значущості, направлених на задоволення цих цінностей. Цей комплекс і міститься в правах людини, що мають нормативно-ціннісне значення і для правової, і для моральної системи [1, с. 59].

Права людини в сучасну епоху близькі саме етичним і необов'язково релігійним нормам. В них акцентуються встановлення світської моральності, що припускають свободу совісті й морального вибору. Так, положення американської Декларації незалежності про те, що люди «обдаровані Творцем певними невід'ємними правами», сьогодні має не релігійне, а етичне значення: права людини не можуть даруватися або делегуватися поза залежністю від того, чи вірить людина в своє походження від Бога чи від природи.

Права людини – конструкція, що утілює у собі основне значення права в його відмінності від закону. Це необхідний, невід’ємний і неминучий компонент всякого права як права взагалі. Саме права людини є певним (суб’єктно-людським) аспектом виразу сутності права як особливого типу і специфічної форми соціальної регуляції. Вивчення прав людини – завдання не тільки суто юридичних досліджень. Фактично йдеться про розвиток особливої філософії прав людини, яка може розглядати цю конструкцію як етично і юридично значущий кодекс, самоціллю якого є сама людина. Саме ця філософія може стати загальною визначальною базою моральної і правової свідомості, основою їхньої взаємододатковості й не конфліктності.

Подальший прогрес людства, рух до нового світового порядку принесе з собою нову моральність і нове право, яке випливає з єдності людської природи, із загальнолюдяності, її нормативного потенціалу», що розгортається. Таке нове право і нова моральність зможуть бути несуперечливими тільки в одному випадку – якщо доповнюватимуть одне одного на підставі загальних ціннісних основ.

Матеріали даного розділу були використовувані автором в наступних публікаціях:

1 Кравцов Ю. С. Філософське призначення освіти у морально-правової ідентифікації людини / Юрій Сергійович Кравцов. — Дніпродзержинськ: Видавництво ДДТУ, 2012. — 225 с.

2 Кравцов Ю. С. Психолого-педагогічні аспекти правової ідентифікації / Ю. С. Кравцов // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2010. — №1 (25). — С. 96-100.

РОЗДІЛ V

ЗМІНИ У ПРАВОВІЙ ОСВІТІ – ВИМОГА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ

5.1. Світоглядне призначення освіти у процесі правової ідентифікації людини

Кожне суспільство, як соціокультурне утворення, характеризується своїм змістовним і цільовим наповненням, своєю динамікою і напрямом розвитку. У звичайних умовах у ньому природним чином складаються механізми освітньої діяльності, адекватні даним цілям, змісту і напрямку розвитку, що обумовлює отримання сенсу культурної парадигми суспільства, модернізованої по ходу його розвитку. В даний час система освіти освоює новий досвід побудови і реалізації освітніх програм розвитку. Цей досвід фахівці пов'язують із зміною парадигми освіти, з переходом суспільства, що реформується, «від культури корисності до культури гідності» (А. Р. Асмолов). Цьому сприяє переосмислення ролі психолого-педагогічної школи Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, П. Я. Гальперіна, А. У. Запорожця та інших учених, а також методологічної школи Р. П. Щедровицького, Ю. В. Громико в створенні принципово нової за своїми цілями і завданнями практики розвиваючої освіти.

Кардинальним фактом ситуації в освітній сфері є зміна освітньої парадигми: від педагогічної «машини» як засобу педагогічної дії до розуміння освіти як сфери стратегічного розвитку. Освітня сфера, яка є своєрідним полігоном суспільних перетворень суспільства, покликана задавати перспективи випередження інших країн світу, оскільки саме освіта забезпечує розвиток інших галузей.

Будуючи соціокультурний освітній «ривок», необхідно сформулювати цілі або набір завдань соціокультурного розвитку, які визначають тип нового формованого освітнього устрою, що забезпечить появу нової культурно-освітньої парадигми.

Для того, щоб перетворювати освіту на сферу стратегічного розвитку, повинна бути створена наступна конструкція з цілей розвитку. Відмінність освіти від сфери проектування і проектних розробок полягає в тому, що в освіті проект реалізується лише для того, щоб виявити методологічні передумови мислення, що здійснює його, способів дії і комунікації. Потім ці методи мислення, способи дії і комунікації стають предметом спеціального історичного аналізу і соціокультурного перетворення для розвитку людей і придбання ними досвіду. Але для того, щоб дані проектні розробки не були фіктивними, а забезпечували б реальне перетворення суспільства, необхідно реалізувати три напрями розвитку з позиції освіти:

- забезпечувати розвиток зв'язків освіти з іншими сферами суспільної практики;
- створювати усередині і на основі освіти систему нових наук і практик;
- забезпечувати в системі освіти вирощування нових форм організації свідомості.

Співорганізація цих трьох блоків один з одним сприятиме переходу до нової освітньої парадигми і представляє найважливішу методологічну освітню проблему.

При інтегральному розвитку утворення можуть бути досягнуті результати принципово іншого рівня і в інших галузях суспільної практики. Реалізація проектної позиції від сфери освіти до інших сфер суспільної практики означає виявлення стратегічних політичних цілей освіти в системі суспільного цілого і припускає лише перший крок розгортання проектного методу. Результатом його здійснення є своєрідний проект «Освітнього суспільства» – «Пайдея поліса», що включає підрозділи освітньої економіки, освітньої реформи армії, освітньої безпеки, освітнього регіонально-державного будівництва, освітньої етнонаціональної політики, освітнього права, освітньої персонології тощо[237, с. 33]

Освіта повинна сприяти тому, щоб людина була у всеозброєнні перед вимогами суспільства. Освіта по своїй структурі задумана так, щоб забезпечувати захист особи, надаючи в її розпорядження якийсь капітал, що дозволяє знайти їй своє місце в сучасному світі, чітко орієнтуючись у ситуації, що склалася. У цьому полягає соціокультурна функція освіти, її соціально-критичний потенціал, що дозволяє особам критично відноситися до явищ сучасності [237, с. 66].

Процес переходу від індустріального до постіндустріального або інформаційного, суспільства ставить під питання можливість розуміння сучасних форм соціальності з позиції соціальної теорії. Безперервно змінні реалії інформаційного суспільства не можуть розглядатися з позицій класичної теорії, що розглядає суспільство як якусь визначеність, доступну раціональному опису [113, с. 43].

Аналізуючи особливості розвитку освіти у спонтаності трансформації сучасного суспільства, відомі філософи В. В. Ільїн і В. Г. Кремень стверджують, що сьогодні ідеї самоорганізації становлять самоцінність не лише для учнів. Ці знання впливають на наукову картину світу, основою якої є природна картина світу. Вона ґрунтується на ідеях теорії відносності й квантової механіки (матерія існує у вигляді речовини і полів, їй властивий корпускулярно-хвильовий дуалізм, рух пов'язаний з матерією, простір і час відносний); теорія самоорганізації додає в наукову картину світу нове розуміння спрямованості часу, нееквівалентність минулого і майбутнього, яке однозначно передбачити не можна. Ідеї самоорганізації впливають і на стиль мислення сучасної епохи загалом. Детермінізм замінюється непередбачуваністю; у відкритих, нерівноважних (нелінійних) системах будь-якої природи можуть спонтанно з хаосу виникати просторово-часові структури, випадковість при цьому є однією з провідних ланок, тому можливі різні сценарії.

Таким чином, суспільство, що ґрунтується на знаннях, породжує ряд проблем і викликів, складність і багатовимірність яких не можна подолати традиційними методами і способами наукового пізнання. Виникає потреба в залученні методології синергетики, яка безпосередньо стосується не лише природних, а й соціогуманітарних процесів, до яких належить освіта [110, с. 237].

Як автентичний спосіб опису суспільства виступає критична теорія суспільства, представлена, перш за все, в працях представників франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Хоркхаймер), і системна теорія суспільства функціоналістського типу (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс). Проте з переходом суспільства до інформаційної моделі розвитку виникає необхідність створення теорії, що адекватно описує комунікативний характер інформаційного суспільства. Опис сучасних соціальних процесів з позиції традиційних теорій виявляється неможливим хоч би внаслідок того, що аналіз соціальної проблематики припускає звернення до теорії комунікації.

Як ми говорили раніше, особливістю сучасного соціального пізнання, яке задає нову парадигму, на наш погляд, є те, що воно здійснюється не через безпосереднє звернення до соціальних явищ, а через аналіз того, якими уявленнями опосередковане саме пізнавальне відношення до соціальних феноменів.

Стан постсучасного суспільства визначається перш за все культурою. Саме культура інтеріоризує в масштабах соціуму зовнішні дії, у тому числі і економічні, в життєвий світ людини. Саме культура виступає механізмом, що опосередковує зовнішні дії суспільства на право. Стан культури в постіндустріальному суспільстві іменується малозмістовним терміном «постмодерн». Небачена популярність ідей Ж. Бодрійяра, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Ф. Джеймсона, Ж.-Ф. Ліотара, Р. Рорті, І. Хассана, У. Еко та ін. змушує серйозно поставитися до інших претензій на осмислення постсучасності і відповідно до одержаних висновків визначити, як нова картина світу обумовлює онтологію права.

«Постмодернізм... від імені якоїсь суміші Ф. Ніцше, М. Фуко, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, злегка приправленої Ж.-Ф. Ліотаром і Ж. Бодрійяром... здійснює щось подібне до радикального перегляду підстав науки», – пише П. Бурдьє [30, с. 9]. Це не що інше, як продовження (радикалізація) положення постпозитивістської філософії про відсутність абсолютної істини. Жодна теорія не володіє монополією на істину, коли критерієм науковості визнається «фальсифікаціонізм». У дусі «методологічного анархізму» П. Фейєрабенда, Р. Рорті пропонує взагалі відмовитися від теорії пізнання (бо наука не є «дзеркало природи») на користь «здорового прагматизму» [279, с. 47].

Стосовно юриспруденції така позиція може бути позначена як радикальний релятивізм. Згідно з даною точкою зору жодна концепція права не може бути визнана обґрунтованою, бо жоден опис права не є адекватним.

Наукова мова не є більше «дзеркалом природи», а є такою ж частиною «інвентарю реальності, як і об'єкти, що вивчаються наукою. Мова, що використовується в науці, є предметом; предмети реальності, у свою чергу, набувають мовної природи» [275, 59]. По суті, такий підхід – це різновид «лінгвістичного перевороту» в наукознавстві. Достатньо активно ця ідея використовується в соціологічній феноменології, з погляду прихильників якої соціальну реальність утворюють не речі або події матеріального світу, а сенс, що вкладається в ці предмети і події.

Що ж можна сказати про соціальну і правову реальність, про буття права? Що це – результат волюнтаризму осіб, що самореалізуються? Представники постмодернізму намагаються «схопити вислизаюче соціальне буття» за допомогою двох концептів – метафор: ризоми і симулякра. Метафора ризоми – кореневища бульби, в уявленні її авторів Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, символізує картину буття, що принципово відрізняється від класичної [365, с. 32]. Основним принципом «ризомного буття» є гетерогенність: будь-яка крапка пов'язана зі всякою Іншою і, як наслідок, відсутній ієрархічний порядок. Тут одиничне домінує над множинністю (цілим). І головне – це відсутність жорстко заданої структури, яку замінює постійно мінлива конфігурація буття, що сталося. Термін «симулякр» (simulacra) відомий ще з часів Епікура. Він позначав копію, образ предмету. Дещо інше звучання йому надали Ж. Дельоз і Ж. Бодрійяр. Симулякр – це не копія, що характеризується своєю схожістю з референтом, а «неправильне наслідування», головна риса якого – відмінність від відбиваного. Симулякр через свій нереальний, «несправжній» статус є «порожньою формою», яка байдужа до будь-якого у принципі змісту. Але саме такий симулякр, що набуває, наприклад, форми ідеології, картини світу, примушує людину бачити державу і право як реально існуючі речі, тоді як їх реальність – «магічно-ритуальна мова системи» [350, с. 35]. У цьому випадку буття права не має більш менш фіксованої структури і є міфічно ідеальною вигадкою, за якою ховається претензія однієї соціальної групи нав'язати своє бачення реальності решті соціальних груп (а значить, і підпорядкувати їх саме цьому баченню) [43, с. 46]. «Найгрубіші відносини сили в той же час завжди є символічними, а дії підпорядкування, покори – когнітивними актами...» [43, с. 52].

Відомий російський юрист М. М. Алексєєв, писав: «Всі визначення права, побудовані і загальною юридичною теорією, і філософією права, однаково мають характер деякої одновимірності. Насправді зведення до одного основного моменту не може не бути неминучою потребою і емпіричних, і апіорних теорій, що шукають визначення права... У зазначеному сенсі однаково одновимірні такі визначення, як «право є норма», «право є воля», «право є інтерес», «право є порядок», «право є свобода» тощо. Головне утруднення, що впливає тікаючи від подібних визначень, полягає в тому, що правові феномени у всій їхній повноті ніяк не можуть в них уміщатися. Не потрібно докладати особливих зусиль до того, щоб довести, що жодне з них не точне, що право може бути не тільки волею, але й нормою, не тільки інтересом, але й свободою – словом, що право не зводиться до жодного виміру» [9, с.71]. Отже, необхідно визнати правоту «поміркованого постмодернізму» в тому, що буття права багатовимірне, є не статикою, а динамікою (становлення) і не може бути зведене до одновимірного опису [2, с. 76].

Не претендуючи на остаточність вирішення поставлених завдань (а вони, швидше за все, і не мають «остаточного» вирішення), на погляд І. Л. Честнова, слід приділити увагу діалогічній онтології права, що, сподіваємося, дозволить намітити можливий підхід до їхнього вирішення [338, с. 54].

Теорія діалогу має два напрями. Перш за все виділяється філософська (екзистенціальна) традиція, представлена творчістю М. М. Бахтіна і продовжувачів його ідей сьогодні (наприклад, В. С. Біблера), а також учасників гуртка «Патмос», організованого в Берліні в 1919 р., серед яких слід зазначити М. Бубера і О. Розенштока-Хюссі. Головна увага тут приділяється становленню особистості, унікального життєвого світу людини, що можливе лише завдяки зустрічі з іншим. «Всяке справжнє життя є зустріч» [43, с. 42], – стверджував М. Бубер. Ще краще цю ж думку висловив М. М. Бахтін: «Я... стаю самим собою, тільки розкриваючи себе для іншого, через іншого і за допомогою іншого. Відрив, відокремлення, замикання в собі як основна причина втрати самого себе... Саме буття людини (і зовнішнє і внутрішнє) є якнайглибше спілкування. Бути – значить спілкуватися» [25, с. 311-312]. При цьому слід мати на увазі, що «ти» – не просто інший суб'єкт, а взагалі зовнішня (соціальна) реальність, яка звертається до «я» з певними імперативами і змушує адекватним чином реагувати на це, перетворюючи в той же самий час самого себе. У «хресті дійсності» О. Розенштока-Хюссі «ти» – це майбутній час, що створюється наказовою (імперативною) мовою [270, с. 55].

Другий підхід до дослідження діалогу представляє семіотика, що достатньо активно розробляє цю проблематику в рамках структуралізму і постструктуралізму. У семіотиці діалог розглядається як різновид комунікаційного процесу. При цьому передбачається наявність єдиного коду у суб'єктів цього процесу, їхня (суб'єктів) асиметричність (принаймні, нетотожність), перемінність напрями інформаційних потоків, а також бажання підтримувати комунікацію [177, с. 193].

Таким чином, перед нами два підходи не тільки до онтології буття як такого, але й до онтології права. У першому (екзистенціальному) випадку акцент робиться на суб'єкті, що знаходиться у правовідношенні з іншим суб'єктом, а в другому – на нормі права, інституті, галузі, системі права. На перший погляд, це дві несумісні точки зору. Проте, як уявляється, сам принцип діалогу, який багато в чому схожий на принцип доповненості, дозволяє виявити риси схожості, взаємопроникнення даних підходів.

Норма права – це, з одного боку, позбавлена індивідуальності модель (правило) поведінки, але, з іншого боку, це одночасно і конкретні дії людей відповідно до даного правила, дії, що реалізують і відтворюють його. Реальність, фактичність норми права залежить від того, чи використовується (дотримується, виконується) вона в практичній життєдіяльності людей. Таким чином, право – це і структура (правила поведінки), і її відтворення (що супроводжується як практичними діями, так і ментальними процесами) в поведінці людей.

Отже, загалом і в цілому діалог – це суперечність буття, що містить у собі одночасно і механізм вирішення цієї суперечності. Сьогодні визнається доведеним, що реальність дихотомічна (антиномічна в онтологічному сенсі): вона включає протилежні моменти, сторони, що знаходяться в стані не тільки розрізнення, але й взаємної обумовленості (завдяки чому підтримується цілісність структури і одночасно можливість її видозміни, реагування на зовнішні дії). Діалог – це і є напруга, обумовленість і взаємоперехід антиномій. Те ж саме стосується і права.

Можна використовувати підхід П. Бергера і Т. Лукмана (найвидатніших соціологічних феноменологів) [33, с. 73], відповідно до якого такий механізм являє собою стадії, які послідовно змінюються, в яких і відбувається вирішення суперечностей соціальної (в даному випадку – правової) реальності між матеріальним й ідеальним, суцим і належним, одиничним і загальним тощо, а тим самим – відтворення правової реальності. Початковою стадією даного процесу виступає екстерналізація, тобто прояв активності людини зовні. В даному випадку мається на увазі юридично значуща екстерналізація – здійснення правових актів – дій. Зовнішня правова активність людини неминуче опредметнюється в юридичних наслідках, які, «відриваючись» від суб'єкта – їхнього «автора», набувають самостійного життя, тобто об'єктивуються. Об'єктивація – друга стадія механізму відтворення права. Поведінка і її результат неминуче співвідносяться (як індивідом, так і суспільством) з нормою права, функціонально передуючої цій поведінці. В більшості випадків поведінка узгоджується з нормою права (навіть якщо це правопорушення, в більшості випадків воно відповідає заборонній нормі права). Тому, як правило, механізм відтворення права вміщує ці дві стадії, які на іншому рівні – рівні ментальних процесів – супроводжуються стадією інтеріоризації (відображення, відтворення, пізнання та іншого зовнішнього прояву правової активності людини) [33, с.74].

Проте можливі й складніші випадки, пов'язані не з традиційною, а з творчою активністю людини, коли правова поведінка (в даному випадку така, що має соціальне значення) і її наслідки «не вписуються» в існуючу нормативно-інституційну систему. Цей інноваційний процес уявляється найбільш важливим і цікавим, бо він показує не механічне відтворення права, а його зміну, коли формуються нові норми. Оцінка правової поведінки і її результатів, як інноваційних, передбачає відповідь суспільства на це нововведення. Часто (особливо в традиційних суспільствах) така реакція буває негативною. Але не завжди. Іноді інновація оцінюється позитивно. Позитивна оцінка з боку правлячої еліти або референтної щодо широких мас населення групи – наступна стадія відтворення права (вже інноваційного), яка іменується селекцією. Тільки конкретно-історичний і соціологічний аналіз може прояснити (хоча не завжди, і ніколи – повністю), чому був вибраний той або інший новий правовий інститут, особливо у сфері публічного права. Проте ухвалення закону ще не означає, що він став правом, тобто увійшов до плоті і крові правопорядку, життєвого світу людини, в правову культуру даного суспільства. Для цього потрібна легітимація даного нововведення. Механізм легітимації правової норми ще складніший, ніж механізм її селекції, тобто вибору відносно вузькою групою можновладців (особливо в умовах мультикультурного суспільства). Тут включається і історичне минуле народу, і сьогоденні очікування, і культурна спадщина (архетипи колективного несвідомого), і маніпулювання суспільною свідомістю ЗМІ, і ситуація в економіці, і політична кон'юнктура тощо. При цьому легітимація – це не просто хвилине схвалення політичного курсу якогось лідера, але впровадження нового правила поведінки в колективні і індивідуальні установки на рівні «мови тіла» (практичного стереотипу поведінки). Цей момент зближує правову легітимацію із змістом інтерналізації (або інтеріоризації – за Л. С. Виготським), тобто з правовою соціалізацією, яка, як відомо, супроводжує кожен дію людини все її життя.

Отже, після успішної легітимації (яка практично завжди спотворює первинний задум розробників законопроекту) можна говорити, що виникли нова норма права або інститут права. Практично одночасно здійснюється її традиційне відтворення, яке, по суті, і означає, відбулася легітимація чи ні [33, с.76].

Так можна представити механізм відтворення права і показати його діалогічну природу, що розуміється в онтологічному сенсі як взаємообумовленість протилежних моментів права. Зокрема, механізм відтворення права продемонстрований на прикладі діалогу норми права і правовідношення (фактичної взаємодії персоніфікованих суб'єктів, правової за своїм соціальним змістом) – їхні взаємозв'язки, відмінності, взаємопереходи. Саме цей момент уявляється найважливішим для теорії права, оскільки вміщує в собі деякий контрапункт інших опозицій права, що знаходяться в діалогічному відношенні: суб'єкт і суспільство, форма і зміст права, минуле, сьогодення і майбутнє права, матеріальне (об'єктивування правової активності в наслідках, формах) й ідеальне (інтерналізація) тощо, і показує, як одиничне (унікальне) – правова поведінка визначається загальним – невиразною нормою, і, у свою чергу, обумовлює останню і видозмінює. Запропонований підхід, як уявляється, «відгукується» на виклик теорії права з боку постсучасності та, сподіваємося, є перспективною «відповіддю».

Тільки з логіко-методологічної, вельми односторонньої, точки зору вирішення конфлікту між парадигмами може полягати в побудові більш загальної глобальної теорії, що містить конфліктуючі парадигми як свої окремі випадки. У найзагальнішому випадку взаємодії декількох парадигм їх узгодження повинне полягати в узгодженні різних систем цінностей, і далі – різних технічних прийомів, різних способів вимірювання, різних способів обчислення, різних способів спостереження явищ, тобто різних дослідницьких практик, як теоретичних, так і емпіричних, що може бути описане тільки в рамках концепції комунікативної дії.

Випускник сучасної вищої школи повинен володіти не тільки певною сумою знань, розвиненим формальним інтелектом (формованим, наприклад, засобами математики), але й іншими здібностями – «критичним» мисленням, умінням діяти в реальних соціальних умовах, будувати власну життєву траєкторію, мати досвід самостійної діяльності і особистої відповідальності [135, с. 149].

Значущим щодо цього убачається зауваження В. П. Плавича: «приєднання до Болонського процесу, дозволить нам просунутися в культурі освіти від традицій дев'ятнадцятого сторіччя до системи сторіччя двадцять першого, у якій кожна людина повинна мати право керувати собою, своїм часом і нести за це відповідальність»[243, с.7].

У виявленні ідентифікації власної життєвої траєкторії, набутті досвіду самостійної діяльності і особистої відповідальності людини праву сьогодні належить особливе місце. Право є одночасно і галуззю науки, і галуззю практичної діяльності, воно надає унікальні можливості для вирішення сучасних педагогічних завдань, дозволяє не тільки набути правових знань, але й розвинути особливі здібності і практичні навички дії в соціальній сфері. Унікальність права, як специфічної форми суспільної свідомості та суспільної практики, обумовлює також значний виховний потенціал правових курсів.

Позицією того, хто діє, його ідентичністю визначаються ситуації в правовому просторі. Від його цілей, ціннісних установок, особистих уподобань залежить вибір того або іншого способу дії. Знайомство з правовими ситуаціями як ситуаціями вибору, аналіз позиції і дій людини, яка є їхнім суб'єктом, створює умови для особистісного самовизначення – для пошуку відповіді на питання «Хто я, чого я хочу?».

Правове регулювання охоплює всі сфери суспільного життя. Діюча в суспільстві людина є суб'єктом багатьох типів правових відносин – цивільних, адміністративних, трудових, сімейних тощо. Використовування в навчанні відповідного правового матеріалу сприяє формуванню складного

багатовимірного уявлення про себе, проходженню процесу ідентифікації. Необхідність діяти з урахуванням позиції інших людей, з урахуванням правових норм стає умовою для розвитку «Я» дитини як складно організованого щодо «Я» інших людей.

Таким чином, право як навчальний зміст задає умови для розвитку здібностей, істотним чином відмінних від здібностей, що формуються на науковому змісті, у тому числі на матеріалах інших курсів соціально-гуманітарного циклу – це розвиток уявлення про себе і Я-концепції [107, с. 48].

Крім того, робота з правовим змістом створює умови для формування низки здібностей, пов'язаних з розвитком мислення і мови, які, якраз, і складають основу ідентифікації людини ще з одного боку – правового.

З одного боку, в праві, як і в більшості навчальних курсів, задача, вправа дозволяють практикуватися у вживанні правила. З іншого – аналіз і вирішення кожного окремого правового випадку вимагає багатовимірного його розгляду, обліку різноманіття законодавчих актів, різних норм, інтересів і позицій сторін. При застосуванні правових норм до кожного конкретного випадку реалізує себе діалектика загального і одиничного.

Здатність проектувати норму на конкретну ситуацію і бачити конкретне кризь призму норми – абсолютно унікальна здатність до ідентифікації, яка виникає саме у сфері права і яка базується на особливому типі мислення (критичне мислення). Цей тип мислення забезпечує аналіз ситуацій відкритого типу: в них немає еталонного рішення, вони пов'язані не тільки з традиційними розумовими операціями, але й з ціннісним вибором, з визнанням множинності правильних рішень. Матеріал для його розвитку присутній і в інших соціально-гуманітарних науках, у першу чергу в деяких галузях філософії. Але принципова відмінність правових курсів полягає в тому, що мислення в них формується усередині практичних дій щодо аналізу ситуацій, тобто формується як сторона практичної свідомості [134, с.33].

Робота людини (особливо учнів) з правовим матеріалом стає умовою розвитку особливих мовних засобів виразу власних думок. Розвиток мови – особливе завдання, яке розв'язується підчас роботи з будь-яким навчальним матеріалом, якщо він оформлений вербально. Але у сфері права потрібна розгорнена аргументація своїх думок, використання особливих мовних засобів для посилення впливу на слухача, вибудовування і вербальне оформлення складних багаторівневих логічних висновків. Особлива правова риторика, звичайно, недосяжна в школі, але знайомство з кращими її зразками, спроби самостійної організації складних мовних періодів – все це може і повинне відкритися учням у вигляді можливості побудови власної дії.

Таким чином, робота з навчальними курсами права забезпечує розвиток у учнів уявлень про себе, відносин до себе і співтовариства людей, засвоєння загальноприйнятих і вироблення особистих ціннісних орієнтацій, правил і норм поведінки, способів дії в суспільстві, а також розвиток мислення і мови. Все це разом і визначає правову ідентичність людини.

Досягнення цілей правової освіти може бути забезпечене в рамках системи правової освіти в школі, яка ґрунтується на єдності:

- навчальних курсів, програм, навчально-методичних матеріалів, які забезпечують отримання знань у сфері права;
- системи практичних занять, котрі дозволяють на спеціально розроблених модельних ситуаціях одержати досвід експериментально-проектної діяльності на матеріалі права;
- устрою навчального закладу, який забезпечує навчанням, здобуттям досвіду дії в ситуаціях, регульованих правом.

Ці три елементи системи правової освіти будуються і реалізуються стосовно віку тих, хто вчиться і залежно від ступеня освіти набувають різного значення.

У пропедевтичному курсі початкової школи основного значення набувають навчальний, а також практичний компоненти. Правові аспекти устрою школи є на цьому етапі фоновою умовою розвитку правосвідомості.

Правова освіта – невід’ємна частина загальної культури громадянина, умова формування правосвідомості. Життя в громадянсько-правовому суспільстві формує правову свідомість (позитивну або негативну), незалежно від того, чи відбувається це стихійно або цілеспрямовано в рамках правової освіти. Але правова освіта є запорукою того, що право стане регулятором життя індивіда, а не перешкодою, завадою на його шляху реалізації своїх особистих завдань. В сучасних умовах саме правова освіта може стати найважливішим чинником розвитку особи, становлення громадянського суспільства і демократичної правової держави, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій згоді один з одним і з державою [239, с.11].

Оскільки саме освіта забезпечує розвиток галузей нового формованого освітнього устрою, будує соціокультурний освітній «ривок», то вона і повинна сформулювати цілі або набір завдань соціокультурного розвитку, що забезпечить появу нового розуміння правової реальності, яка і буде предметом нашого подальшого аналізу, де ми розглянемо правову реальність в її сучасній інтерпретації.

Правові феномени мають давню історію свого існування та не менш давню історію їх вивчення. За минулі сторіччя був накопичений надзвичайно великий дослідницький матеріал і засновано безліч різних наукових і філософських шкіл. Не дивлячись на це, правова реальність як відносно самостійний зріз цілісної суспільної реальності залишається навіть зараз мало дослідженою темою. Проблема полягає в тому, що до теперішнього часу все ще не вироблена єдина категорія, яка призначена для позначення усієї сукупності правових явищ. З цією метою використовуються найрізноманітніші терміни: «правова реальність», «правова система», «правовий простір», «правова картина світу», «правова матерія», «юридична географія світу», «співтовариство правових систем» тощо. У результаті юридична наука пістрявить самими різними термінами, але при цьому немає жодної категорії, яка відображала б всю правову реальність в її цілісності і єдності. Ситуація стає все більш серйозною перешкодою для подальшого розвитку правової теорії і підвищення ефективності юридичної діяльності. Назріла необхідність, з одного боку, в осмисленні правових феноменів стосовно самостійного компонента суспільної реальності (буття), з іншого – комплексного дослідження правової реальності, що проводиться на з'єднанні сучасних досягнень не тільки юриспруденції, але і філософії.

Потреба у філософському осмисленні правової реальності детермінується цілим рядом причин. По-перше, в рамках юриспруденції сьогодні накопичений величезний теоретичний потенціал та можливості продуктивного освоєння, використання якого виходять за рамки можливостей юридичної науки і лежать у площині філософських роздумів. Так, при зіставленні юридичних і філософських репрезентацій правової реальності і різних її елементів часто доводиться зустрічатися з різночитаннями в підходах до розуміння суті основоположних правових категорій. Немало правознавців, що займаються дослідженням тих або інших правових явищ, схильні претендувати на універсальність своїх висновків. При цьому, ними ігнорується той факт, що цілісний погляд на правову реальність може бути вироблений тільки в рамках філософії, формою теоретичного світогляду, а не юриспруденції як науки. Очевидно, що існуючий розрив, а нерідко і протистояння між ними згубним чином впливає як на сучасну юриспруденцію, так і на філософію. Подолати ситуацію, яка склалася, можливо шляхом побудови цілісної філософської концепції правової реальності, що враховує сучасні науково-юридичні розробки, і це закладає основу подальших, зокрема детальніших, як філософських, так і юридичних досліджень правових явищ [181, с. 26].

По-друге, останнім часом все більш актуального характеру набувають дослідження, які направлені на вивчення складових елементів цілісної соціальної реальності (технічної, гендерної, віртуальної та ін.). В рамках такого процесу стає зрозумілим зростаючий інтерес до створення саме філософської картини правової реальності, оскільки остання є важливим зрізом суспільної реальності та впливає на функціонування і розвиток людського співтовариства.

Філософський (онто-гносеологічний) аналіз правової реальності, на наш погляд, представляє собою важливий інструмент формування складної мозаїки загальної картини світу і має не тільки теоретичний потенціал, але і практичну значущість, оскільки закладає науково-світоглядну і методологічну основу в процес побудови правової держави, яка проголошена Конституцією України.

Питання про правову реальність не має особливої ясності, оскільки у вченні Платона під дійсністю виступає світ істинно суцього буття, а, скажімо, для філософії аристотелізму таким є плотський сприйманий світ, який виявлявся реалізацією вічних і незмінних форм. Так В. Соловйов, що пропонує більше десятка аспектів розгляду поняття «дійсності», завершує своє міркування наступними словами: «У звичайному слововживанні під дійсністю мається на увазі сукупність побутових і суспільних форм і відносин даного часу, причому така дійсність протиставляється ідеалу» [284, с.77].

Розглядаючи поняття «правового», можна виявити не тільки численні інтерпретації цього визначення, але і те, що навіть в спеціалізованих працях автори нерідко уникають давати чітке визначення «права». Так, в роботі Ф. Регельсбергера «Загальне вчення про право», у розділі, що носить назву «Поняття права», йде мова про принципи, що діють в праві (порядок і свобода), про правовий порядок; про те, що утворює право в об'єктивному і суб'єктивних сенсах, але визначення права там немає. Далі вчений достатньо детально говорить про співвідношення моральності й права, законів моральності і права, розглядає проблему примушення і проблему особистої свободи, питання взаємовпливу позитивного і природного права [266, с. 56], проте і тут ми не знаходимо відповіді на питання: «що є право?». З наведеного вище добре видно відносний характер розуміння права, його жорстка залежність від тієї системи координат, в якій проводиться тлумачення цього явища.

В роботах П. І. Новгородцева можна спостерігати більш зважене відношення до філософських проблем права. Праці П. І. Новгородцева відрізняються явним прагненням синтезувати переконання правової і філософської науки. Така точка зору цікава з тієї причини, що достатньо точно відображає не тільки розуміння правознавцями суті філософії права взагалі, але і пріоритети окремих напрямів самої філософії права і її витоків. Адже навіть у «Філософії права» Г. Гегеля при первинній онтологічній посилю: «Право є перш за все безпосереднє наявне буття, яке дає собі свободу безпосереднім чином», – ми можемо бачити підвищену увагу саме до проблематики етичного (морального) характеру, оскільки процитоване визначення виступає в оточенні наступних тез: «Грунтом права є взагалі духовне, і його найближчим місцем і початковою точкою – воля, яка вільна; отже свобода складає її субстанцію і визначення, і система права є царство здійсненої свободи, світ духу, породжений ним самим як якась друга природа»; «... Ідея держави і полягає в тому, щоб в ній знімалася протилежність між правом як абстрактною свободою і наповнюючи її особливим змістом благом...» [68, с. 236].

Інший напрям у філософії права представлений, в першу чергу, працями М. М. Алексєєва, виводить на перший план ціннісну складову: «Найбільш глибоким елементом цієї структури правової – є те, що в праві можна назвати «суб'єктом» або носієм цінностей, що виявляються в праві... Другим елементом цієї структури є цінності, що самі виявляються в праві. Присутність якої-небудь цінності є безумовним припущенням для правових явищ... Нарешті, третім елементом правової структури потрібно вважати ті основні визначення, якими характеризується особливе, специфічне, правове відношення цінностей, як між собою, так і до їх носіїв» [9, с. 56]. Не дивлячись на присутні відмінності в інтерпретаціях різних шкіл, можна все-таки побачити, що є ряд моментів, які визнаються всіма мислителями, а саме: право входить в якусь систему, необхідними складовими якої виступають суб'єкт-індивідуум і актуальне буття у всьому своєму різноманітті.

Звернення до сучасної філософії права показує, що, з одного боку, кардинальних змін в даній області не відбулося. Так, у С. С. Алексєєва як початкові тези дослідження виступають слідуєчі положення: «Право має три образи, в яких воно виступає перед людьми, з'являючись нам у вигляді:

– загальнообов'язкових норм, законів, діяльності судових та інших юридичних установ;

– особливої, складної соціальної освіти – підсистеми в суспільстві, що має свою природу і логіку, – такої ж підсистеми, як наприклад, держава, мистецтво, мораль;

– явища світоглядного порядку – одного з початків і проявів життя розумних істот, людей» [10, с.32].

У роботі В. С. Нерсесянца, в розділі, присвяченому загальним проблемам філософії права, йдеться про внутрішню смислову рівноцінність «таких зовні різних визначень, як: право – це формальна рівність; право – це загальна рівна міра; право – це загальна справедливість тощо», оскільки «ці визначення права фіксують розуміння права як самостійної суті, відмінної від іншої суті» [209, с. 43].

З іншого боку, спостерігається тенденція до переосмислення спадщини минулого в тому ключі, який раніше був неможливий через причини ідеологічного характеру. Особливо яскраво це виявляється в посиленні ціннісного аспекту в дослідженнях, а також в перекладі в онтологічний план «людської» і «формальної» складових права. Так, в роботі І. Л. Честнова можна зустріти наступні міркування, що стосуються співвідношення права і норми: «Їх діалогічність полягає в тому, що вони, по-перше, несхожі ..., а по-друге, взаємопроникають один в одного, містять один одного як інобуття іншого... Об'єктивне право – це не тільки сфера «чистої» повинності, воно потенційно включає суще як існування, тобто втілення в життя через суб'єктивне право [339, с. 43]. І. А. Попов, міркуючи в тому ж ключі, переводить проблему в соціально-філософський аспект, стверджуючи, що «норма права є невід'ємна складова соціальної онтології, фундаментальною якістю якої є системність, (впорядкованість, безперервність, динамічність», а «феноменологія норми права має три ступені її онтологічної визначеності», виступаючи «як первинна форма впорядкованості і регуляції довільних дій індивідів в суспільних відносинах, що виражається в «таких феноменах буття права як: тиражування, суб'єктивація, об'єктивування, актуалізація норм права» [208, с. 76].

Інші дослідники, переводячи міркування в площину «сенсу», висувають тези про те, що «непрацюючі пострадянські моделі соціально-правової взаємодії є результатом «семантичної непрозорості» (синкретичності) соціальної реальності». Сама соціальна (вона ж у ряді випадків – соціально-правова) реальність виступає якимсь дивним субстратом, усередині якого відбувається «гра сенсів», що приводить то до «зсуву когнітивного горизонту», то до «створення деспотичного механізму конструювання і підтримки когнітивного горизонту соціальної реальності» [212, с. 77].

Культурологічне осмислення досліджуваної нами проблематики також цілком вписується в загальну картину. Правова культура входить в систему культури як цілого і перш за все спирається на культуру суб'єктів правової сфери, носіїв правової свідомості. У своєму взаємопроникненні суб'єктивна і об'єктивна правова культура виступають підставами культури в цілому. Правова культура повинна розглядатися не тільки і не стільки як професійний навик, скільки як готовність суспільства до переживання своїх неправових традицій, готовність особи до її правової самореалізації, до правового, цивілізованого способу життя. Подібне розуміння ключових аспектів проблеми не є винятковою власністю дослідників права. По суті, тут ми бачимо відображення загальних для філософії сьогодення тенденцій до переосмислення класичної і радянської спадщини, коли аналіз поступається місцем безмежному синтезу.

Для підтвердження наших слів досить звернутися до достатньо великого кола сучасних робіт, присвячених питанням свободи, моралі, цінності. Наприклад, у Л. Б. Румянцева, що досліджує філософські підстави свободи, ми знаходимо наступне ствердження: «...Онтологічні підстави буття і свободи людини виявляються через бачення процесів самоорганізації в суспільстві і розгляді свободи на рівні родового буття, в ході дослідження сутнісних рис процесу антропосоціокультуро генеза, якими є свідомість, соціальність, діяльність, точніше, свідома суспільна діяльність. В результаті діяльності, що постійно ускладнюється і збагачується, виникає ще одна підстава свободи людини – культура, яка є не тільки результатом діяльності сукупної людини, але і сама перетворює і творить людину» [26, с. 14].

Можливо, саме дана обставина привела до того, що власне «правова реальність», не дивлячись на те, що поняття це достатньо вживане, якимсь чином випало з поля зору дослідників. Навіть І. А. Честнов у своїй монографії взагалі відмовляє «правовій реальності» в праві на самодостатність як виду реальності: «Право, на наш погляд, це і є самі суспільні відносини як у формі інституціоналізованих зв'язків, так і безпосередніх взаємодій... Співвідношення права і суспільства, правової і соціальної реальності – це співвідношення особливого і загального, при якому загальне включає (швидше – обумовлює) істотні характеристики особливого. При цьому особливе – право – слід відмежовувати не від загального, а від іншого особливого – політики, економіки тощо... Спробувати виділити і відособити юридичну картину світу, звичайно, можна, але нічого, окрім «чистої» системи права Г. Кельзена побудувати не вдасться» [338, с. 56]. І знову – відсутність потрібного нам визначення.

Стан проблеми правової реальності в сучасній науці ми зустрічаємо в праці С. С. Алексєєва. У розділі «Реальність права», автор починає розмову з твердження «право – явище з світу об'єктивних реалій», далі звучить твердження про те, що «... позитивне право (саме позитивне право як людське творіння!) – це не просто думки, ідеї, вольові зусилля, якісь рішення, плід творчості, а, скажімо так, наявна об'єктивна реальність» [10, с. 267].

Таким чином, існування правової реальності признається багатьма правознавцями і філософами, але «що є правова реальність?», – вичерпної відповіді на це питання ми поки не маємо. Дійсно актуальне питання формування правової реальності в даний час вимагає достатнього філософського обґрунтування.

Особливої значущості набуває аналіз філософсько-правового поняття правової реальності (правового буття), зокрема на основі його зіставлення з такими науковими термінами, як «правове життя» і «правова система». Термін «правове життя» фактично означає одну із сторін існування правової дійсності і багато в чому аналогічній категорії «діяльність», яка трактується як динамічний, процесуальний спосіб існування суспільної реальності. Термін «правова система», також не може претендувати на універсальність, характерну для філософських категорій, оскільки при його використанні застосовується досить специфічний варіант системного підходу, який має конкретно-науковий характер, відмінний від загально філософського [181, с. 24].

У рамках філософських досліджень для позначення особливого зрізу соціального буття – дійсності правових явищ – найбільш прийнятним і перспективним, на нашу думку, є термін «правова реальність», і це можна пояснити рядом причин.

По-перше, в картині світу – науковій, філософській, релігійній або іншій – аналізується саме реальність – вся в цілому або окремий її аспект.

По-друге, для фіксації гранично широкої сутності необхідне і граничне поняття, яким і виступає термін «реальність», який позначає собою деяку єдність, світ у його цілісності, що слугує полем практичної і пізнавальної діяльності людини.

По-третє, введення в контекст методологічних і світоглядних проблем правознавства категорії «правова реальність» дає можливість розглядати право не просто як надбудовне явище, суспільство (вторинного соціального відношення, інституту, форми суспільної свідомості тощо), яке живе лише відбитим життям економічної структури, а як особливий світ, автономну царину людського буття, яка має власну логіку і закономірності, на які не можна не зважати.

Таким чином, нині назріла гостра необхідність послідовного тлумачення правової реальності як особливого зрізу соціальної реальності, об'єднуючого у собі всі правові явища – як матеріальні, так й ідеальні.

У чому ж полягає специфіка правової реальності у порівнянні з іншими зрізами суспільної дійсності?

Сутність правової реальності – це те, чим вона є сама по собі, на відміну від всіх інших речей і мінливих станів речей під впливом тих або інших обставин. Шукана суть правової реальності полягає в державно-владному регулюванні поведінки людей в людському співтоваристві з метою досягнення на нормативній основі такої стабільної організованості суспільства, при якій реалізуються демократія, економічна свобода, свобода особистості.

Слід погодитися з думкою більшості сучасних дослідників про те, що основоположними ознаками правової реальності є нормативність, формальна визначеність й імперативність.

У процесі демократичної трансформації сучасного українського суспільства в ньому відбувається докорінна зміна ролі права, яке поряд з інструментальним значенням набуває рис основного ціннісного орієнтиру, однієї з фундаментальних суспільних засад. Оскільки в сучасному українському суспільстві стійкі стереотипи поваги до права, на жаль, відсутні, потрібне більш фундаментальне обґрунтування ролі права у житті людини і суспільства та відповідне орієнтування політики. Від міри адекватності такого обґрунтування залежить спрямованість та ефективність як реформування суспільства в цілому, так і здійснення правової реформи як складової частини трансформаційних процесів зокрема.

У цій ситуації концептуальні схеми, які орієнтують на дещо спрощене розуміння права як засобу здійснення політичних цілей, є, очевидно, недостатніми. Виникає потреба у нових методологічних підходах, які б дали можливість поглянути на право як на найважливіший елемент людського буття, особливу реальність, яка має складну структуру і власну логіку функціонування і розвитку. Особливе значення послідовних теоретичних досліджень, які виходять на філософський рівень, полягає в постійній критиці існуючого і в обґрунтуванні нових тенденцій розвитку. Тому осмислення правової реальності як суперечливої єдності усіх сторін такого явища, як право, є одним з актуальних завдань філософії права і соціальної філософії взагалі.

Не менш актуальною, на наш погляд, є проблеми методологічного обґрунтування дослідження розвитку освіти. Сьогодні разом з класичними вимогами виявити структуру, закони функціонування і розвитку об'єктів, що вивчаються, наукові дослідження освіти все частіше регламентуються вимогами знайти спосіб, як їх «направлено змінити», «сконструювати», «осмислено відтворити», «побудувати в заданих умовах». Досліджувані об'єкти структуруються, виходячи із специфічно конкретних людських потреб і практичних цілей, а також індивідуальних психологічних особливостей людей, що ухвалюють рішення.

Відмічені тенденції спонукають необхідність розробляти засоби і методи дослідження, адекватні характеру системної організації пізнавальних об'єктів і процесів, а також детальніше досліджувати співвідношення класичних форм виразу знання і їх аналогів у сучасній постнекласичній науці (апроксимація, комп'ютерний опис, історична реконструкція та ін.). В даний час йдуть процеси, викликані опозицією традиційного технологічного орієнтування цілей і завдань науки, які можна назвати цілісним перемиканням її дослідницького інструментарію, оскільки трансформується (якісно оновлюється) практично весь набір наукових засобів і методів [258, с. 193].

Претензійний інструментарій наукового дослідження, що постійно розвивається, вимагає осмислення дій з його створення (розширеному відтворенню) і ефективного застосування. Цим обумовлена наявність у сфері наукового пізнання особливого роду діяльності, що має на увазі вироблення знань про засоби його регуляції і осмислення рефлексії, тобто засобах, які забезпечують відтворюваність та контрольованість пізнавальних дій в науковій формі, а також обґрунтованість і достовірність отриманих знань. Зміст й результати такого роду діяльності суб'єкта пізнання по розвитку методологічного інструментарію зв'язані перш за все з розвитком раціональності, як способу осмислення змісту досліджуваного об'єкту. Раціональність виражає відношення людини до пізнаваного об'єкту через цілеспрямоване використання арсеналу методів логічного інструментарію. Вона на всіх етапах розвитку людства виступає як сенсоутворюючий стрижень, і більш точна характеристика його діяльності. Раціональність виражає розумність і цілеспрямований характер цієї діяльності, це глибинний прояв духовно-практичного буття соціуму. В ході цієї діяльності розширюється методологічний інструментарій соціального пізнання в цілому.

Поза сумнівом, в ході пізнання соціальних явищ, у тому числі й обґрунтування суті освіти, має місце абдуктивне відображення дійсності. Під абдукцією розуміється етап пізнавальної діяльності, що полягає у формуванні висновків на основі емпіричних фактів і передуює висуненню гіпотези, що пояснює їх. Поза абдуктивним відображенням процес обґрунтування змісту і сенсу освіти неможливий.

Застосування абдукції дозволяє використовувати новітню раціональну методологію в обґрунтуванні освіти, її структурній організації. Звичайно, дослідження освіти педагогікою, психологією, лінгвістикою і іншими науками завжди спиралося на певну методологію, яка є частиною філософського знання і розроблялася ним.

У аналізі освіти сьогодні широко використовуються вище перелічені методи наукового пізнання. Ми ж ставимо за мету конкретизувати методологію освіти за рахунок: по-перше, зміст освіти, який сьогодні необхідно проаналізувати з позицій системно-структурного аналізу, а точніше з позицій загальної параметричної теорії систем, провести її системно-дескрипторний аналіз; по-друге, використання філософської критики, як раціональної форми пізнання соціальних явищ, що розкриває в освіті рух думки суб'єктів освітнього процесу; по-третє, розкрити конструктивний потенціал синергетичного підходу до аналізу освіти [258, с. 195-196].

На наш погляд, сьогодні можна констатувати наявність нагальної потреби і можливості формулювання цілісної концепції правової реальності з точки зору онтологічного підходу до права, який репрезентує його як особливий вимір людського буття.

Бурхливий розвиток семіотики і теорії комунікації останніми роками повинен примусити і правознавців звернути пильнішу увагу на перспективи отримання нового теоретико-правового знання, що відкривається у зв'язку з цим. У сучасній науці комунікація розуміється і як передача інформації від однієї системи (індивід, група, організація тощо) до іншої за допомогою спеціальних матеріальних носіїв, сигналів, і як процес соціальної взаємодії, спілкування, узятє в знаковому аспекті. Таким чином, теорія комунікації, з одного боку, має прямий вихід на кібернетику.

Цікаво, що сам Н. Вінер, який вважається основоположником даної науки, визначав право як етичний контроль над комунікацією і мовою як каналом комунікації, підкреслюючи в той же час поведінкову спрямованість права: «Право є процесом регулювання «зчеплень» («coup-lings»), що сполучають поведінку різних індивідуумів в цілях створення умов, в яких можна відправляти так звану справедливість і які дозволяють уникнути суперечок або, принаймні, дають можливість розсудити їх». Тому, на думку Н. Вінера, теорія і практика права спричиняють за собою дві групи проблем: групу проблем, що стосуються загального призначення права, розуміння справедливості в праві, і групу проблем, що стосуються технічних прийомів, за допомогою яких ці поняття справедливості можуть стати ефективними. За Вінером, проблеми права можна розглядати як комунікативні і кібернетичні, тобто вони є проблемами впорядкованого управління відомими критичними станами, що повторюються [58, с. 108].

З іншого боку, проблема комунікації тісно пов'язана з семіотикою (семантикою) і герменевтикою і може бути прочитана з позицій цих галузей знання. За Г. Г. Гадамером герменевтика зосереджується на внутрішній стороні поводження з цим світом знаків або, краще сказати, на такому глибоко внутрішньому процесі, як мова, яка ззовні предстає як освоєння світу знаків. Як семантика, так і герменевтика, кожна по-своєму, тематизує всю сукупність людських відносин до світу, як вони виражені в мові. Втім, можливості інтерпретації теорії комунікації цим не вичерпуються. Вона прочитується і з позицій персоналістичного екзистенціалізму і в ракурсі ідеології «комунікативності» тощо [45, с. 60-61].

Найважливішим постулатом феноменологічного трактування права є констатація неможливості його (права) існування зовні і окремо від правового суб'єкта як правового діяча. Як інтерсуб'єктивне соціальне явище право виникає в результаті текстуального об'єктивування і легітимації соціальних практик, що має «імперативно-атрибутивне» (вираз Л. І. Петражицького) психічне значення і соціокультурний сенс. Тому буття як суб'єкт права означає соціальне визнання особи автономним центром нормованої правової активності, правової свободи, закріпленої в обов'язках інших осіб. У цьому сенсі суб'єкт права *locus natura munitus* (за природою) є і суб'єктом правових відносин, і суб'єктом правової поведінки. Одне неможливе без іншого. Право припускає правову комунікацію. Феноменологічний опис структури права дозволяє виявити такі його структурні елементи як «правомірність» і «правозобов'язання», що констатуються корелятивною взаємообумовленістю і відношенням до загальної нормативної підстави, що виступає як соціально легітимне (і через це загальнозначуще і загальнообов'язкове) і соціально функціонуюче правило поведінки. Правова норма при цьому розуміється як «тотальна» соціальна цілісність, тобто осмислене і соціально визнане (позитивно цінне) нормовідношення. В цьому випадку денотатом (предметом, що позначається) «правомірності» і «правозабов'язання» будуть активні і пасивні форми поведінки суб'єктів правового відношення. Право в цьому аспекті предстає як порядок комунікативних відносин, що виникають на основі нормативно-правової інтерпретації різних правових текстів, що мають як вербальний, так і невербальний характер. Наприклад, використання свого права (виконання правового обов'язку) припускає як наявність первинних правових текстів, що констатують саме суб'єктивне право і його нормативну підставу, так і створення вторинних правових текстів. Такі тексти створюються, зокрема, шляхом адресного поводження з письмовою або усною заявою, вимогою, пропозицією (офертою) тощо, а також шляхом самих правомірних дій. Це може бути жест регулювальника, який вказує напрям руху, включення

сигналу повороту перед виконанням відповідного маневру водієм та інші (вторинні невербальні правові тексти).

Особливого значення в рамках такого підходу набувають первинні правові тексти – ті джерела правової інформації, на основі яких конститууються правові норми: закони, підзаконні акти, присудження, правові звичаї тощо. Це дає підставу розрізняти, наприклад, закон як семіотичну систему, систему знаків, що становлять правовий текст, і правову норму, що означає зредуковане до семантико-прагматичного правила, яке існує в соціальній свідомості і в соціальній практиці. У цьому сенсі право також не є закони, як мелодія не є ноти, за допомогою яких здійснюється її музичний запис.

Правові норми констатуються як на основі первинної правової комунікації «суб'єкт права – правовий текст» (рівень правової семантики), так і на основі соціально-правової легітимації текстуальних правил в процесі їх соціального функціонування в рамках «вторинної», міжсуб'єктної правової комунікації (рівень правової прагматики). Легітимація правових текстів здійснюється не стільки на раціональному, скільки на ірраціональному рівні. Цим пояснюється сенс висловленого Н. Луманом твердження про те, що цінності комунікуються непомітно.

Отже, в рамках позначеного підходу самі правові норми не є правовими текстами, якщо під текстами розуміти систему знаків, тобто систему матеріальних предметів, відтворюючих властивості, відносини деяких інших предметів (що не виключає, як було відмічено, їх вторинної текстуальної інтерпретації як вторинних правових текстів в практиці міжсуб'єктної правової поведінки). Цим пояснюється принципова несумісність правової норми до правового тексту і її інтеграційна властивість, що дозволяє об'єднувати семантичні значення декількох правових текстів. Оскільки будь-який правовий текст існує в соціальному контексті, виникає проблема інтерпретації правових текстів, і таким чином виокремлюється проблема метатексту.

Дана проблематика, як і проблема генезису правових текстів і правових норм, може розв'язуватися на основі соціолого-феноменологічного підходу, в рамках якого правові тексти розуміються як результат хабітуалізації і об'єктувань визначених практик соціальної поведінки (П. Бергер, Т. Лукман), із залученням, наприклад, концепції «центральної зони» культури (Е. Шилз), у межах якої акумулюються базові цінності суспільства, що служать критерієм для легітимації правових текстів і норм. Сказане дозволяє характеризувати висловлюваний підхід одночасно як комунікативний, онтологічний і культурологічний варіант інтегрального праворозуміння.

Розгляд філософсько-правових аспектів формування правоосвіченої особистості, на наш погляд, буде логічним продовженням сказаного вище.

Освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства.

Освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету й конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

За роки незалежності на основі Конституції України визначено пріоритети розвитку освіти, створено відповідну правову базу, здійснюється практичне реформування галузі згідно з Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття»).

Глобалізація, зміна технологій, перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку, інші властиві сучасній цивілізації ознаки зумовлюють розвиток людини як головну мету, ключовий показник й основний важіль сучасного прогресу, потребу в радикальній модернізації галузі, ставлять перед державою, суспільством завдання забезпечити пріоритетність розвитку освіти і науки, першочерговість розв'язання їх загальних проблем.

У ст. 23 Конституції України говориться, що «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». У ст. 53 Конституції мова йде про право на освіту: «Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання: надання державних стипендій та пільг учням і студентам» [136, с. 67].

Претензійний інструментарій наукового дослідження, що постійно розвивається, вимагає осмислення дій з його створення і ефективного застосування. Цим обумовлена наявність у сфері наукового пізнання особливого роду діяльності, що має на увазі вироблення знань про засоби його регуляції і осмислення рефлексії, тобто засобах, які забезпечують відтворюваність і контрольованість пізнавальних дій у науковій формі, а також обґрунтованість і достовірність отриманих знань.

У аналізі освіти сьогодні широко використовується вище перелічені методи наукового пізнання. Ми ж ставимо за мету конкретизувати методологію освіти за рахунок: по-перше, і це також сьогодні необхідно проаналізувати, зміст освіти з позицій системно-структурного аналізу, а точніше з позицій загальної параметричної теорії систем, провести її системно-дескрипторний аналіз; по-друге, використання філософської критики, як раціональної форми пізнання соціальних явищ, що розкриває в освіті рух думки суб'єктів освітнього процесу; по-третє, розкриття конструктивного потенціалу синергетичного підходу до аналізу освіти. Вирішення даних методологічних проблем дозволяє збагатити методологічну базу дослідження освіти як соціокультурного феномена. [258, с.195-196].

Кожне суспільство як соціокультурне утворення характеризується своїм змістовним і цільовим наповненням, своєю динамікою і напрямом розвитку, що визначають, як природним чином складаються механізми освітньої діяльності, адекватні даним цілям, змісту і напрямку розвитку, що обумовлює отримання сенсу культурної парадигми суспільства, модернізованої по ходу його розвитку.

Зміна освітньої парадигми задає перспективи, що забезпечують розвиток інших галузей, а також визначає тип нового формованого освітнього устрою, який забезпечить появу нового типу соціальної онтології.

Зміст освіти відображає стан суспільства, або перехід від одного його стану до іншого, наприклад, нині – це перехід від індустріального суспільства ХХ ст. до постіндустріального або інформаційного суспільства ХХІ ст.

Кризові явища перехідного періоду порушують життєві устої і приводять до ситуації, коли людина губить орієнтири і, навіть, сенс буття. Зростання уваги до прав людини, що відбувається у всьому світі, посилення тенденції до пошани гідності і цінності кожного індивіда викликає потреби в реалізації одного з основних прав людини і громадянина – права на освіту, яке все більше признається у всьому світі як одне з основних.

Провідною вимогою правової освіти та культури є засвоєння положень Конституції України, Закону України «Про освіту» та Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Всі ці документи розглядають правову освіту і виховання як процес засвоєння знань про основи держави і права, можливість гармонійного узгодження загальнодержавних, міжнародних та індивідуально-особистісних інтересів, що є реальними тільки за умови дотримання конституційних норм усіма громадянами. Таке ставлення до права, законних вимог, до Конституції України може сформуватись тільки під впливом систематичної та послідовної діяльності всіх навчально-виховних структур по формуванню правової культури особистості, реалізації змісту її правової освіти.

Народ України у своїй Конституції однозначно закріплює єдності прав і обов'язків громадян України на працю й освіту як основних джерел забезпечення всіх інших прав і волевиявлень людини та гідних умов життя, що є фундаментом розвитку й зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Законодавство України про вищу освіту базується на Конституції України, і його предметом є регулювання суспільних відносин у сфері навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України. Сьогодні також сформовано значний блок міжнародно-правових актів у сфері освіти, які гарантують права людини на освіту. У пункті 1 статті 26 Загальної декларації прав людини і громадянина йдеться про те, що «кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безкоштовною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного» [99].

Ст. 2 Європейської конвенції прав людини встановлює: «Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава, при виконанні будь-яких функцій, бере їх на себе в галузі освіти й навчання, визнає право батьків забезпечувати освіту й навчання своїх дітей відповідно до власних релігійних і філософських переконань» [95].

При цьому норми, котрі регулюють суспільні освітні відносини, можуть бути як у міжнародних договорах та угодах, що регулюють виключно освітні відносини, так і в різних міжнародних договорах та угодах, у яких питання освіти зачіпаються прямо чи опосередковано, разом з іншими питаннями.

Головна мета прийняття Конвенції – забезпечити верховенство людини над державою, пріоритетність її прав перед будь-яким правовим актом держави, запобігти поверненню фашизму та перешкодити наступові комунізму [94].

Починаючи з 1950 року, людина, за влучним висловом відомого юриста-міжнародника Г. Лаутерпахта, перетворилася з об'єкта міжнародного співчуття на суб'єкт міжнародного права. Тому з моменту ратифікації Конвенції в Україні питання забезпечення верховенства людини над державою, перетворення її на суб'єкт не тільки конституційного, а й міжнародного права, набуває практичного характеру. Прикладом останніх є Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (Нью-Йорк, 1966 р.), у ст. 13 якого закріплено право кожної людини на освіту й визначено основні гарантії його реалізації [191]. Інший приклад – Конвенція про права дитини (1989 р.), де низка статей (зокрема, ст. 28, 29, 32, 33 та ін.) також стосуються освітніх відносин. Тому потрібна експертиза кожної з пропонованих змін до національного освітнього права на відповідність гарантіям прав людини [127].

Система освіти України повною мірою забезпечує можливості громадян щодо реалізації їхніх прав на освіту і є сукупністю взаємодіючих документів, що встановлює визначені норми і положення стосовно: реалізації освітнього процесу; навчальних закладів; інших юридичних осіб, які надають освітні послуги; органів, що здійснюють керування у сфері освіти, підвідомчих їм наукових, проектних, виробничих, клінічних, медико-профілактичних, культурно-освітніх організацій і установ, які забезпечують функціонування та розвиток системи освіти.

Основним документом, який регламентує функціонування системи освіти, є Закон України «Про освіту». Закон встановлює, що освіта в Україні є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [206, с. 36].

У червні 2011 року Кабінет Міністрів України прийняв положення «Про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення» [254], де основними завданнями Ради визначаються:

- розроблення пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних закладів та закладів культури у сфері правової освіти населення;
- підготовка пропозицій щодо визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань правової освіти населення;
- сприяння підвищенню ефективності діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних закладів та закладів культури, наукових установ, видавництв та видавничих організацій, засобів масової інформації та удосконалення нормативно-правових актів з питань правової освіти населення;
- надання методичної допомоги органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, навчальним закладам та закладам культури, щодо організації заходів, спрямованих на підвищення правосвідомості та правової культури населення;
- розроблення пропозицій (рекомендацій) щодо удосконалення правової навчально-виховної роботи;

– поширення позитивного досвіду з питань правової освіти населення [254].

Як ми бачимо, питання подальшого розвитку правової освіти та виховання громадян у дусі поваги до закону та прав людини, підвищення правосвідомості громадян, їх правової культури та право освіченості сьогодні, як і раніше є найбільш актуальними.

Правову освіченість, на наш погляд, слід розглядати як якісний критерій діяльності освітніх правових інститутів суспільства, з одного боку, і як сукупність соціально – і культурно-правових властивостей суб'єкта, придбаних в ході соціалізації, тобто через занурення в певний світ правової культури, з іншого. «Сутність правової освіченості полягає передусім у тому, що особа знає свої конституційні права та обов'язки і відповідно до цього обирає той чи інший варіант поведінки, який не суперечить закону та характеризує її реальну підготовленість і можливість діяти зі знанням справи» [100, с. 478].

Зараз система освіти України освоює новий досвід побудови і реалізації освітніх програм розвитку. Цей досвід фахівці пов'язують із зміною парадигми освіти, з перебудовою суспільства, що реформується, «від культури корисності до культури гідності» [198, с.589]. Цьому сприяє новий етап інформаційно-комп'ютерного, інформаційно-сотового виробництва, який починається з 40-х років ХХ ст. і «дійсно «стоїть на порозі» нашої історії, і від того, як люди зможуть його зрозуміти і інтерпретувати, залежить характер цивілізації майбутнього світу» [198, с.428-451].

Найбільш тісним виявляється зв'язок освіти і культури, бо вже ранні стадії становлення інституту освіти пов'язані з культом, ритуалом. Взагалі, одним із принципів існування і розвитку освіти є «культуродоцільність». При цьому освіта розглядається, перш за все, як «соціальний інститут з функцією культурного відтворення людини або відтворення культури людини в суспільстві» [275, с.20].

Принцип же «культуродоцільності», імперативно сформульований ще А. Дистервегом: «Навчай культуурообразно» означає навчання в контексті культури, орієнтацію освіти на характер і цінність культури, на засвоєння її досягнень і її «відновлення», на прийняття соціокультурних норм і включення людини в їх подальший розвиток [90, с. 147].

Головною ознакою правової держави, обов'язковою умовою її побудови є високий рівень правової культури і освіченості населення, професійної культури правозахисників і інших посадових осіб. Правова культура є різновидом загальної культури, яка складається з духовних і матеріальних цінностей, що відносяться до правової дійсності. При цьому правова культура включає лише те, що є в правових явищах соціально корисного і цінного. Вона – не тільки результат, але і спосіб діяльності, і в цьому сенсі духовно – правова культура розуміється як образ мислення, норми і стандарти поведінки. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури – політичної, моральної, естетичної. Це комплексний процес, їх поєднує спільність завдання – створення морально-правового клімату в суспільстві, який би гарантував особі реальну свободу поведінки в поєднанні з відповідальністю перед суспільством [21, с.17-22].

Правова культура сприймається як система зразків правової поведінки, свідомості людей, предметів і явищ у суспільстві, і ця система постійно відновлюється, «відтворюється» при зміні поколінь. Як одна з природних частин духовного світу людини, вона перетворюється на найбільш дієвий механізм забезпечення розвитку правових форм відносин в суспільстві. Правова поведінка особи швидше буде визначена її внутрішніми, «привласненими» духовними цінностями і орієнтирами, ніж запропонованими ззовні, чужими результатами діяльності «професіоналів»-політиків. Дія людини підпорядкована її свідомості, яка, у свою чергу, керується системою «ідеальних» форм своєї роботи. «Ідеальне народжується в правовій діяльності й осідає в мисленні як загальне. Усвідомлення ідеального як загального здійснюється в процесі правової теоретичної діяльності, яка піднімається над рутиною фактів і утримує з безлічі конкретних актів діяльності загальне, стійке, необхідне» [186, с. 34-41].

Ігноруючи ідеальні основи сучасного права, що об'єктивно склалися, законодавці в цьому питанні часто захоплюються автономно сприйманою матеріальною стороною нашого суспільного буття або іноземним досвідом, який довів своє право на існування, але в інших, ніж українських, соціокультурних умовах. Практика доводить безперспективність такої позиції. Як альтернативна може бути запропонована концепція органічного взаємозв'язку правових норм, регулюючих сферу освіти, й ідеалу освіченості, який, як уявляється, склався в суспільній свідомості та отримав цілком конкретну філософську світоглядну інтерпретацію. В Україні повинний забезпечуватися прискорений, випереджальний інноваційний розвиток освіти, а також створюватися умови для розвитку, самоствердження та самореалізації особистості протягом життя.

Новий закон України « Про вищу освіту» от 1.07.2014 року визначає систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію й основні напрями розвитку вищій освіти у першій чверті XXI століття.

Формування і реалізація державної політики у сфері вищої освіти забезпечуються шляхом:

- гармонійної взаємодії національних систем освіти, науки, бізнесу та держави з метою забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку держави;
- збереження і розвитку системи вищої освіти та підвищення якості вищої освіти;
- розширення можливостей для здобуття вищої освіти та освіти протягом життя;
- створення та забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти, у тому числі забезпечення осіб з особливими освітніми потребами спеціальним навчально-реабілітаційним супроводом та створення для них вільного доступу до інфраструктури вищого навчального закладу з урахуванням обмежень життєдіяльності, зумовлених станом здоров'я;
- розвитку автономії вищих навчальних закладів та академічної свободи учасників освітнього процесу. Автономія вищого навчального закладу зумовлює необхідність таких самоорганізації та саморегулювання, які є відкритими до критики, служать громадському інтересові, встановленню істини стосовно викликів, що постають перед державою і суспільством, здійснюються прозоро та публічно;
- визначення збалансованої структури та обсягу підготовки фахівців з вищою освітою з урахуванням потреб особи, інтересів держави, територіальних громад і роботодавців;
- забезпечення розвитку наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів та їх інтеграції з виробництвом;
- надання особам, які навчаються у вищих навчальних закладах, пільг та соціальних гарантій у порядку, встановленому законодавством;

- належної державної підтримки підготовки фахівців з числа осіб з особливими освітніми потребами на основі створення для них вільного доступу до освітнього процесу та забезпечення спеціального навчально-реабілітаційного супроводу;

- створення умов для реалізації випускниками вищих навчальних закладів права на працю, забезпечення гарантії рівних можливостей щодо вибору місця роботи, виду трудової діяльності на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності з урахуванням здобутої вищої освіти та відповідно до суспільних потреб;

- запровадження механізмів стимулювання підприємств, установ, організацій усіх форм власності до надання першого робочого місця випускникам вищих навчальних закладів.

Держава сприяє розвитку вищих навчальних закладів як центрів незалежної думки [101].

Таким чином, сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується відходом від тоталітарної уніфікації і стандартизації педагогічного процесу, інтенсивним переосмислення цінностей, пошуками нового в теорії та практиці навчання і виховання. Якщо раніше інноваційна діяльність обмежувалася використанням рекомендованих зверху нововведень, то сьогодні вона набуває дослідницько-пошукового характеру. Активізуються процеси національної самоідентифікації особистості, підвищується її громадянський авторитет, а також статус громадянина України у міжнародному соціокультурному середовищі. Освіта, здобута в Україні, стане конкурентоспроможною в європейському та світовому освітньому просторі, а людина – захищеною та мобільною на ринку праці.

5.2. Зміни у правовому полі освіти і нові правові вимоги в українському освітньому просторі

Формування правового поля освіти є однією із головних детермінант ефективного функціонування і розвитку державного управління неперервною освітою в Україні. Становлення нормативно-правового освітянського поля ще продовжується, головне в цьому питанні – відповідність європейським та світовим стандартам на рівні законів, відображення державницької позиції щодо підвищення професіоналізму працюючих осіб завдяки безперервній освіті.

У межах колишнього СРСР Україна не мала власного правового освітнього поля. Закони, норми, правила, які регулювали життєдіяльність освітянської галузі, відтворювали й повторювали загальну ідеологію колишнього СРСР. Зусиллями працівників Міністерства освіти і науки, відповідних наукових, освітянських та державницьких інституцій на сьогодні Верховною Радою України прийняті й діють закони «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність». До внутрішніх та зовнішніх пріоритетів у становленні освітянського правового поля слід віднести: вплив головних орієнтацій у розбудові української держави; створення демократичного суспільства; всебічне забезпечення прав і свобод людини; шанування національних прав усіх народів; повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України; побудова правової держави; підготовка людини до життя у відкритому суспільстві; інтеграція загальнонаціональної ідеї із загально цивілізаційними духовними орієнтаціями [174, с. 216-225].

Закони, що регулюють відносини в освітянській галузі, мають бути демократичними, спонукати до творчості, вибору моделей і технологій навчання, виховання, сприяти самовизначенню учасників навчально-виховного процесу. Освітянське правове поле повинно надавати громадянам реальні демократичні права і свободи щодо здобуття повноцінної освіти, участі їх в організації та управлінні освітою та самоосвітою. Освітнє законодавство має утверджуватися як ринково спрямоване, сприяти становленню особистої відповідальності, мобільності особистості щодо прийняття рішення, вибору варіантів реалізації власної свободи у сферах суспільного виробництва. Освітянські закони повинні не тільки регулювати питання вибору типу чи виду навчального закладу, змісту навчальних дисциплін чи курсу, але й характеру самого навчально-виховного процесу, матеріального забезпечення учнів та студентів, їх працевлаштування, соціального захисту випускників тощо. Нинішні проекти закону «Про вищу освіту», а їх винесено на розгляд Верховної Ради України цілих шість варіантів мають спрямовувати освіту в широкому миротворчому розумінні на перспективу розвитку цивілізації, а також на націо- і державотворення.

У процесі демократичної трансформації сучасного українського суспільства в ньому відбувається докорінна зміна ролі права, яке поряд з інструментальним значенням набуває рис основного ціннісного орієнтиру, однієї з фундаментальних суспільних засад. Оскільки в сучасному українському суспільстві стійкі стереотипи поваги до права, на жаль, відсутні, потрібне більш фундаментальне обґрунтування ролі права в житті людини і суспільства та відповідне орієнтування політики. Від міри адекватності такого обґрунтування залежить спрямованість і ефективність як реформування суспільства в цілому, так і здійснення правової реформи як складової частини трансформаційних процесів зокрема.

Перефразовуючи відомий афоризм Г. Гегеля, можна сказати наступне: «Кожен народ має той правопорядок, який він заслуговує». Соціальний порядок породжується соціальною культурою людей, що включає у себе зокрема їх політичну, економічну, правову, моральну культуру.

«Правова криза в Україні є перманентною, вона стала «інститутом запуску» інших національних криз – політичної, влади та управління, демографічної, економічної, моральної тощо. Одночасно правова криза підсилювалась і продовжує посилюватись політичною та іншими видами криз, створюючи загальну системну кризу в державі [229]. Вона, з одного боку, є «рукотворною» і за всіма ознаками «вписується» в процеси, які у світі отримали назву «керований хаос». З іншого боку, ця криза стала однією з перших в світі, яка свідчить, що цивілізація досягла вершини в своєму спіральному розвитку і розпочалися зворотні процеси – регрес» [142].

Ознаки кризи правопорядку в Україні сьогодні очевидні. Її витoki, на наш погляд, слід шукати у кризі правової культури громадян. Правова культура формується під впливом не будь-якої юридичної освіти чи будь-якого юридичного досвіду, а саме залежно від характеру (типу) освіти чи досвіду, тобто лише завдяки певному типу юридичної освіти і досвіду. А це, в свою чергу, визначається відповідною соціальною реальністю, яка і детермінує типи духовної парадигми.

Сьогодні як ніколи виникає потреба в нових методологічних підходах, які б дали можливість поглянути на право як на найважливіший елемент людського буття, особливу реальність, що має складну структуру і власну логіку функціонування і розвитку. Особливе значення послідовних теоретичних досліджень, які виходять на філософський рівень, полягає в постійній критиці існуючого і в обґрунтуванні нових тенденцій розвитку. Тому осмислення правової реальності як суперечливої єдності всіх сторін такого явища, як право, є одним з актуальних завдань філософії права.

З появою неklasичної парадигми соціального знання, коріння якої сягає феноменології Е. Гусерля і В. Дільтея (середина ХХ ст.), сформувалось уявлення про конституюючу діяльність суб'єкта як частину об'єктивного світу. В центр уваги нової суб'єктивістської парадигми були поставлені не об'єктивні процеси соціальної упорядкованості, а порядок, який формується у свідомості суб'єкта у процесі інтерпретації ним соціальної дійсності. Людина не відображає у своїй свідомості світ, а конструює його; і у такий спосіб наповнює іншим смислом, який обумовлюється належністю суб'єкта до певного типу культури, соціального, ціннісного контекстуального простору [30, с. 206].

Як ми вже говорили раніше, радикальний онтологічний поворот у сучасній соціальній філософії, в результаті якого проблематика свідомості, мислення, пізнання, науки виявилася проблематикою буття, його процесуальності, його структурності, складає одну з головних характеристик сучасності. Це у повній мірі відноситься і до правової реальності. Важливою є необхідність відповісти на питання, хто відтворює і відбудовує форми правового буття, в яких суб'єктних взаємодіях та ситуаціях вони відтворюються, змінюються, проектуються і конструюються.

Сама по собі дійсність, як природна, так і соціальна, може вишиковуватися за принципом вкладених подібно до матрьошок реальностей. Так, наприклад, державу можна розглядати як віртуальний суб'єкт, що існує в своїй власній віртуальній дійсності, каркас якої складають закони і рішення, що приймаються органами влади, причому цей каркас держава вільна змінювати, як захоче. Проте, для господарюючих суб'єктів закони держави не є віртуальними, вони об'єктивні і обов'язкові для виконання. Так, К. Майнцер зазначає, що господарський суб'єкт творить своє віртуальне середовище, яке для його співробітників і підрозділів буде об'єктивним. Тобто в наявності своєрідна ієрархія реальностей, які є генетично спорідненими і утворюють різноманітність [180, с.52].

Сьогодні віртуальність є феноменом, іманентним самій структурі буття, що утілює можливість творчої, генеруючої діяльності. Багато в чому це пов'язане з тим, що віртуальна реальність будується за принципом «зворотного зв'язку», що дозволяє здійснити максимальне входження людини в інформаційний простір. Причиною віртуалізації сучасного суспільства є об'єктивна потреба в переході інформаційно-комунікаційних технологій на новий якісний рівень, а також іманентна людині потреба в творчості, в створенні нової реальності, таких світів, по відношенню до яких вона була б деміургом [136, с. 49-54].

Зміни у соціальній реальності супроводжуються змінами і в правій освіті. Як підкреслює С. І. Максимов, в умовах подолання ідеологічного диктату і масштабності завдань, які стоять перед суспільством, сучасна вітчизняна юриспруденція дедалі частіше звертається до філософського обґрунтування розв'язання її проблем, що вимагає значної світоглядно-методологічної переорієнтації на основі визнання людини найважливішою соціальною і правовою цінністю [181, с. 3-4].

Найбільш актуальною проблемою змін у правовій освіті є корегування моделі професійної підготовки фахівців-юристів, яка нині практично має «доганяючий» характер і здійснюється «від практики», що могло б бути допустимим для стабільного правового суспільства, зі сталими професійними традиціями і стабільним соціальним порядком. Для українського суспільства і держави, які перебувають у стані реформування, базова підготовка юриста всіх кваліфікаційних рівнів має спиратися на підготовку юриста широкого профілю, що дасть можливість забезпечити академічну та професійну мобільність фахівця., така модель має призвести, з одного боку, до формування широкого світогляду фахівця-юриста, а з другого боку, має включати в себе вимоги до обсягу знань та навичок у певних видах юридичної діяльності.

Українські студенти-юристи, нажаль, не уявляють, що крім позитивістської правової ідеології, заснованої на вивченні «букви» закону, існує ще натуралістська правова ідеологія, заснована на вивченні «духу» закону. А студенти-юристи країн Європи навчаються таким чином, щоб уміти віднаходити «дух» закону за його «буквою», – бо той, хто має культуру керуватися «духом» закону, не буде вважати, що зловживання «буквою» закону є нормальним явищем для будь-якого юриста. Це і зумовлює різницю у юридичній практиці в Україні та Європі. Наприклад, такий факт: у США 97 відсотків договорів виконуються сторонами добровільно і належним чином. А в Україні зовсім інша практика. Навіть рішення судів у більшості випадків не виконуються! І це руйнування правопорядку відбувається не без участі українських юристів.

Правова культура країн Європи сформувалася під впливом натуралістської правової ідеології епохи Просвітництва, а громадяни України були позбавлені цієї правової ідеології. Вони виховувались, зокрема, на комуністичній ідеології правового волюнтаризму і утопізму, яка є сумісною лише з позитивістською юриспруденцією. Корінною вадою нашої юридичної освіти є те, що вона залишається у полоні позитивістської правової ідеології, яка і «відкриває двері» для різноманітних зловживань законом, що руйнують правопорядок в Україні.

Отже, сьогодні актуальною проблемою є так «переформатувати» юридичну освіту, щоб український студент-юрист засвоїв «золоте правило» юриспруденції: «буква» закону – це ще не саме право, а лише форма, що має містити у собі «дух», тобто ті закони природного права, які законодавець намагався відобразити з допомогою «букви». А тому маніпулювання «буквою» закону всупереч його «духу» є не нормальною правовою практикою, а зловживанням законом («правовим свавіллям»), що руйнує правопорядок у суспільстві [142].

Нагальна необхідність реформи юридичної освіти є суспільною потребою. В юридичних вузах, зокрема, Росії, вже тривалий час читають лекції студентам з сучасних дисциплін, випускають фахівців з конституційного права. А в базових класичних університетах України, на жаль, до цього навіть не підійшли. Тому що навчальні програми побудовані так, що, наприклад, в Київському національному університеті імені Т. Г. Шевченка на четвертому курсі юридичного факультету 58 годин присвячено архаїчній «квазидисципліні» організації діловодства, а про курс законодавчої техніки і законотворення студенти навіть не чули [279].

Відомий авторитетний вчений А. Селіванов вказує, що попит з боку найдинамічніших галузей господарського комплексу, соціальної і культурної сфер життєдіяльності суспільства потребують формування інноваційних форм і рівнів юридичної освіти, підготовки фахівців-юристів на основі корекції змісту і характеру юридичної освіти, орієнтацію на потреби соціального розвитку [279].

Поглиблення міжнародних аспектів юридичної освіти, розробка навчальних програм, інших матеріалів, які спрямовані на інтеграцію вищої юридичної освіти України в Європейський та світовий освітній простір, участь у загальних європейських проектах з провідними вузами Європи також, на наш погляд, допоможе подолати неконкурентоспроможність українських ВНЗ на європейському і світовому ринках освітніх послуг, проголошує провідний вчений В. Тацій [299].

Інтеграція економік різних країн, міжнародного економічного ринку, глобальні проблеми людської цивілізації, зобов'язання України щодо гармонізації національного законодавства з міжнародним, приєднання України до Лісабонської конвенції «Про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні» з необхідністю викликають до життя низку практичних заходів на шляху інтернаціоналізації вищої юридичної освіти. Інтернаціоналізація як процес міжнародної орієнтації вузів має у своїй основі три основні елементи: наявність міжнародного компонента в змісті навчальних планів і програм, міжнародну мобільність студентів і професорів, наявність програм технічного співробітництва і взаємодопомоги.

Відповідно змінюється і завдання юридичної науки. Вона намагається осмислити залежність права від людини. Посилення процесів глобалізації у сучасному світі та перспективи побудови гуманістичної, ліберально-демократичної цивілізації відіграли роль суттєвих стимулів до інтеграційних пошуків, спрямованих на теоретичні побудови, здатні «примирити» позитивістський і природноправовий напрями у розвитку сучасного правознавства. Пошуки розгортаються у площині інтегративного праворозуміння, точніше інтегрального типу праворозуміння. Причому інтегральний підхід застосовується у найширшому розумінні слова - від інтеграції, яка здатна подолати предметні полярності в середині всіх типів праворозуміння, до інтеграції, спрямованої на нову, загальнонаукову методологічну єдність позитивістських, природноправових і соціологічних пізнавальних моделей. В останній позиції, звичайно, не йдеться про створення єдиної універсальної теорії права, а виключно про вектор розвитку правової думки у третьому тисячолітті, вважає авторитетний правник П.Рабінович [261, с. 2-16].

Мова йде про персонологічну динаміку осмислення проблем класичної юридичної науки, гуманізацію юридичних знань. Немає потреби доводити, що гуманізація можлива винятково за умови реалізації певного міждисциплінарного комплексу. Це пов'язано з природою самого пізнання соціальної дійсності, що передбачає певний взаємозв'язок смислових структур і яке здатне змістовно розкритися на міждисциплінарному рівні. Ефективність інтегративного праворозуміння буде визначатися концептуальними рамками тієї загальнонаукової парадигми, методологічний потенціал якої стане на заваді еклектичному (механістичному) поєднанню різних типів праворозуміння, результати якого навряд чи можна назвати науковими. У такому аспекті зростає роль категорії права як інструмента наукового пізнання.

Таким чином, зміни у правовій освіті є запорукою того, що право стане регулятором життя індивіда, а не перешкодою, завадою на його шляху реалізації своїх особистих завдань. В сучасних умовах саме правова освіта може стати найважливішим чинником розвитку особи, становлення громадянського суспільства і демократичної правової держави, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій згоді один з одним і з державою.

Ми бачимо, що зміни у правовій освіті – вимога зміненої соціальної реальності, а це, у свою чергу, вимагає формування нових правових вимог в українському освітньому просторі.

Упродовж XX – початку XXI ст. у світовій практиці тривають інтенсивні експерименти з пошуку нових шляхів розвитку школи і ВНЗ. Усі країни об'єднує розуміння, що сучасна освіта має стати міжнародною; шкільна й університетська освіти набувають рис полікультурної освіти, яка розвиває здатність оцінювати явища з позиції іншої людини, різних культур, іншої соціально-економічної формації, створює полікультурне середовище.

Ситуація в українському освітньому просторі сьогодні може бути охарактеризована як вельми складна. Екс-міністр освіти, Президент Національної академії педагогічних наук України (В. Кремень) відзначає, що в українському суспільстві немає чіткого розуміння, чому, що і як треба змінити в освіті. «У основі цього часто лежить нерозуміння суті сучасних цивілізаційних змін і нових вимог, які вони ставлять перед людиною, її життєдіяльністю, нездатність помістити розвиток освіти в контекст підготовки людини до життя в ХХІ столітті» [145]. Сьогодні стає вочевидь зрозумілим, що «якщо зараз не реформувати систему освіти, у нашій країні ніхто не буде вчити, і ніхто не буде вчитися» [238].

Українська система вищої освіти опинилася перед дилемою: йти шляхом вдосконалення традиційних і раніше створених механізмів, або ж слід знаходити альтернативні й більш прогресивні напрямки розвитку вищої школи. Переорієнтація цілей освітнього процесу супроводжується зміною його моделі. Проблематичність і складність розвитку вищої освіти в Україні в контексті вимог Болонської системи визначається рядом суттєвих чинників, від вирішення яких, на наш погляд, буде залежати його життєздатність та ефективність розвитку.

На зміну наочно онтологічної моделі навчання повсюдно приходять гносеологічна модель, де основу предмета навчальної дисципліни складає методологія та історія досліджуваної науки, її пізнавальні засоби і технології. Вона формує у тих, хто навчається здатність самостійного створення цілісної системи вирішення професійних проблем, стимулює потреби продуктивного творчого характеру.

Зміна ставлення до людини як складної системи і до знання, яке має бути звернено в майбутнє, а не в минуле, формує новий критерій реалізації нової освітньої моделі – випереджаюче відображення або ступінь «пізнання майбутнього». Діалогічні відносини, коли учень стає суб'єктом пізнавальної діяльності, а не об'єктом педагогічної дії, визначають основні форми організації навчального процесу. Підтвердженням цьому служать слова відомого економіста Лестера Туроу: «Знання стає єдиним джерелом довгострокової стійкої конкурентної переваги, оскільки все останнє випадає з рівняння конкуренції, але знання може бути використано тільки через кваліфікацію індивідів» [5, с. 96]. Сучасному суспільству потрібні люди, які вміють вчитися, самостійно працювати з інформацією – тільки вони зможуть розраховувати на успіх в інформаційному суспільстві. Але особливо актуальними відмічені проблеми для нашої країни, де, за умов утвердження незалежності й одночасного переходу до постіндустріального, а в перспективі й інформаційного суспільства, не тільки відбуваються докорінні трансформації в галузі освіти, а й на якісно новий щабель підноситься його суспільна значущість і цінність. Всі складові проблемного поля і смислових акцентів освітньої реальності відображають процес опредмечування конкретних знань, розпредмечування них здійснюється в практичній діяльності суб'єкта.

Освіта, володіючи багатим змістом, ціннісна за природою, поза часна в духовному прояві людством своїх потенційних можливостей і в той же час розгортається в конкретному культурно-історичному контексті. У понятті «освіта» виражається гранична орієнтація знань певної епохи, що дозволяє характеризувати її як граничний і в той же час унікальний вид теоретизування. Освіта – сфера людської діяльності, спрямована на структурування та теоретичну систематизацію достовірних знань про природну, соціальну і духовну реальність, вироблених наукою, а також про форми і методи трансполяції цих знань у свідомість індивіда та соціуму.

Становлення інформаційно-комунікаційних технологій перетворює обличчя всієї системи освіти. Це пов'язано з тим, що сьогодні в освіті широко впроваджуються нові способи донесення інформації до суб'єкта освіти. Це не тільки розширило сферу дистанційного навчання як комплексу освітніх послуг, який за допомогою спеціалізованого інформаційно-освітнього середовища надає необхідну для суб'єкта освіти інформацію, але, що важливо, сприяє розширенню безперервної ціннісно-орієнтованої освіти. Інформаційні технології виступили в якості основи формування загального освітнього простору.

Якість освіти, як її внутрішня визначеність, обов'язково відображала зміни змісту і цілеспрямованості в різних історичних парадигмах. Освіта, що синтезує в своїх категоріальних структурах духовно-моральний досвід багатьох поколінь і парадигм свого розвитку, покликана виявляти в собі соціальне замовлення на творення і конструктивно-творче ставлення до реальності. У філософії якість відбиває стійке взаємовідношення складових елементів об'єкта, яке характеризує його специфіку, що дає можливість відрізнити один об'єкт від іншого. Саме завдяки якості кожен об'єкт існує і мислиться, як щось відмежоване від інших об'єктів. Сьогодні, в контексті інформаційно-телекомунікаційної парадигми якість освіти висловлює фундаментальне засвоєння учнем-суб'єктом змісту інформаційно-комунікаційних технологій як детермінуючу систему знань, і, звичайно, використання телекомунікаційних засобів оновлення знань.

Головним завданням процесу реформування системи вищої освіти є оцінка нововведень з точки зору їх впливу на підвищення якості освітніх послуг та задоволення потреб споживачів. Болонська декларація сприяє європейському співробітництву в забезпеченні якості з метою вироблення порівняльних критеріїв і методологій. Європейська асоціація забезпечення якості вищої освіти за дорученням Конференції міністрів освіти європейських країн розробила в 2003 році та рекомендувала в 2005 році впроваджувати «Стандарти та рекомендації для гарантії якості вищої освіти в Європейському просторі» [4]. У березні 2008 року Групою Е4 заснований Європейський реєстр забезпечення якості вищої освіти.

Особливий інтерес викликає обґрунтування філософсько-правових аспектів управління. Цей аспект сьогодні реально перебуває в центрі дискусій про освіту. Це викликано тим, що, підписавши Болонську концепцію, Україна повільно вводить її в дію.

Міжнародна сертифікація освітніх програм, кредитно-модульна система навчання, регулювання процесів зовнішнього та внутрішнього відтоку кваліфікованих кадрів та багато іншого вимагають сьогодні правового закріплення. Рішення перерахованих вище завдань, без сумнівно сприятиме теоретичній розробці фундаментальних проблем освіти, а через них прилученню людини до вищих цінностей, з якими повинні гармоніювати потоки людських думок і дій, без яких неможлива прогресивна хода загальнолюдської культури.

Саме керівникам належить велика роль у залучення інновацій до галузі освіти у сфері створення зон високих технологій. Частіше за все вони створюються на базі університетів та наукових центрів, які займаються науковими розробками, мають багатий кадровий потенціал, готують майбутніх фахівців, які у своїй діяльності використовують передові технології. Це колосально продуктивна, інтелектуальна, творча сила, яка здатна вирішувати економічні та соціальні завдання, що постають перед державою і суспільством. Провідні вузи країни мають свої лабораторії, виробничі приміщення, які можуть надаватися у користування малим підприємствам і фірмам; готувати фахівців для малих фірм та підприємств, надавати консалтингові послуги, обладнання у лізинг, транспортні засоби тощо.

Повинна бути організована співпраця освітніх закладів, як між собою, так та із профільними підприємствами та установами. У такому варіанті – це напівзаходи, які у результаті є недостатніми. Кардинальніші заходи, на наш погляд, передбачають наступне. В умовах економічної кризи, хронічного браку грошових коштів на розвиток освіти і науки, нам уявляється можливим створення моделі заробляння вищою школою реальних грошей самостійно, без залучення бюджетних засобів. Суть моделі у наступному: будівлі, споруди, верстати, невеликі прокатні стани, дослідно-промислові установки також можуть бути використані для вироблення реальної продукції, яка користується попитом на ринку.

Більшого ефекту, слід чекати, коли наукові лабораторії будуть перетворені на малі підприємства, контрольний пакет акцій (50 % + 1) яких буде належати державі, а решта частини – у поєднанні інтелекту учених і з інвестиціями підприємців.

У результаті цих дій наука отримає великі можливості для скорішого запровадження своїх наукових розробок у виробництво; вузи отримають місця для практичної підготовки майбутніх фахівців, які вже на перших етапах навчання будуть мати можливість застосувати свої знання на практиці. Для того щоб ця схема спрацювала необхідні не лише міцна підтримка на державному та регіональному рівні, але й зміни в самій системі освіти – власне педагогічні інновації [138, с.27-29].

Технічна база вищих навчальних закладів та диференційована конкурентоспроможна заробітна платня для фахових кадрів залежать від покращення рівня матеріального забезпечення науки та освіти. Фінансування науки та освіти в Україні значно менше, ніж у розвинених країнах.

Сьогодні вже не є дивним таке явище, як відтік кращих наукових кадрів з України. Особливо, слід відмітити, що деякі норми права загрожують ще більшою комерціалізією освіти в Україні, а також узаконенням умов для високого рівня хабарництва у школах та вищих навчальних закладах. Якщо відповідний законопроект буде прийнятий в такому вигляді, то в країні поступово майже зникнуть студенти-бюджетники, захмарно схуднуть гаманці батьків студентів-контрактників, гаманці студентів дистанційної (заочної), вечірньої та екстернатної форм навчання.

Сучасна соціокультурна ситуація в Україні така, що ці процеси не підкріплені правовою традицією, і в масовій свідомості право не є безумовною цінністю. У міру оновлення законодавства і накопичення відповідної право застосованої практики все більш явним стає розрив між новим демократичним законодавством і низьким рівнем правосвідомості населення. Це тривожний чинник, що ставить проблему формування правової свідомості і правової культури в ранг пріоритетів державної політики. Світова практика показує, що провідна роль у вирішенні цієї проблеми належить системі освіти. У тих проектах реформи освіти, що розробляються міністерством освіти України, на наш погляд, сьогодні пріоритетними орієнтирами для утворення особи стають уміння відстоювати свої права, знання основоположних правових норм і уміння використовувати можливості правової системи держави.

Випускник сучасної вищої школи повинен володіти не тільки певною сумою знань, розвиненим формальним інтелектом (формованим, наприклад, засобами математики), але й іншими здібностями – «критичним» мисленням, умінням діяти в реальних соціальних умовах, будувати власну життєву траєкторію, мати досвід самостійної діяльності і особистої відповідальності [138, с. 149].

Право, що є одночасно і галуззю науки, і галуззю практичної діяльності, надає унікальні можливості для вирішення сучасних педагогічних завдань. Знайомство з правовими ситуаціями як ситуаціями вибору, аналіз позиції і дій людини, яка є їхнім суб'єктом, створює умови для особистісного самовизначення – для пошуку відповіді на питання «Хто я, чого я хочу?».

Вітчизняна юридична наука перебуває на етапі системної трансформації, яка передбачає формування нової парадигми правового знання. У переліку актуальних досліджень методологічних засад сучасного правознавства пріоритети відводяться системному пізнанню права [350, с. 143]. Загальне поняття права є вихідним, предметоутворюючим поняттям юридичної науки у цілому і окремих галузях юридичних знань, зокрема. Отже, воно має враховуватися і бути присутнім у всій системі понять, що розробляються в рамках юридичної науки [206, с. 59-60].

Закономірно, у такій якості поняття «право» набуває статусу системно-категоріальної визначеності (предметоутворюючої категорії), яка у взаємодії з іншими категоріями і поняттями формують стійку систему наукових знань з потенційними можливостями розвитку. Між тим останнім часом у наукових публікаціях з проблем юридичної науки все частіше спостерігається парадигмальна інерція мислення, пов'язана з труднощами подолання канонів класичної наукової парадигми, заснованої на принципах методології юридичного позитивізму в цілому і класичного юридичного позитивізму, зокрема. Характерними рисами цієї світоглядної парадигми є догматизм і формалізм. Сутність класичного юридичного позитивізму зводиться до того, що крім позитивного знання про право нічого знати не потрібно, що пізнання не може виходити за межі предмета позитивного права у пошуках його витоків і смислу. Для юристів-позитивістів характерне єдине прагнення: сформулювати найбільш формалізоване, чітко зрозуміле поняття позитивного права, засноване на формальній логіці і емпіричній даності [262, с. 65].

У контексті формування концепції правової освіти важливим, на наш погляд, є розгляд права як регулятора суспільних відносин, що виховує і направляє поведінку людей. Тому першорядним завданням права є формування у особи правової свідомості на користь побудови цивілізованого суспільства. Специфіка правової свідомості полягає в тому, що вона сприймає, а потім і відтворює життєві реалії через призму справедливого, праведного і вільного, вимагає встановлення загальнообов'язкових норм поведінки, обкреслює межі правового і не правового, правомірного і протиправного, вимагає юридичних мір для забезпечення права.

Також слід звернути увагу на наступний момент. Що в країнах з тривалою правовою традицією повага до права виховується самою практикою життя, народжується в сім'ї, виникає як би природно, в українських умовах даний процес повинний бути предметом цілеспрямованого формування. Це вимагає серйозної і систематичної роботи по правовій освіті і вихованню. Як і будь-яка система, освіта і наука потребують планування, контролю та підрахунку ефективності. Законодавче врегулювання основних моментів – це єдиний шлях до дієвої організації освітнього процесу.

5.3. Формування нової парадигми правового знання, як системна трансформація вітчизняної правової освіти

Модернізація освіти виступає найважливішою умовою успішного розвитку процесів модернізації суспільства. Адже саме у сфері освіти готуються й виховуються ті люди, які не тільки формують нове модернізаційне середовище суспільства, але і ті, яким саме й належить жити та працювати в цьому новому середовищі. Модернізація освіти – це процес, система підготовки людини до повноцінного життя в умовах модернізаційного суспільства. На початку XXI століття велика частина розвинених країн світу знаходиться на стадії індустріального суспільства, а країни «великої сімки» – вже на стадії переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства (ще в 1986 році загальний обсяг господарської діяльності США в інформаційній сфері становив 60% валового національного продукту). Сучасна Україна за своїми макроекономічними показниками відноситься до країн, що розвиваються, й у ній тільки почався перехід від індустріального до постіндустріального суспільства.

В Україні виникла парадоксальна ситуація: суспільство нікого не задовольняє, і ні в кого немає достатніх сил для змін. Чому так трапилося? Чому ейфорія свободи початку 1990-х років трансформувалась у побудову не демократичного, а кланово-олігархічного суспільства, структури якого підпорядкували собі державу, виробництво і розподіл національного багатства, ідеологію і культуру? Чому результатами економічного зростання скористалася відносно нечисленна група, а не все суспільство? Чому серед населення домінують апатія і розпач? Чому так поширені утриманські настрої? І врешті-решт, чи потребує принципових змін сама ідеологія розвитку українського суспільства? Відповідь на ці питання має бути науковою, а не політично заангажованою. Зрозуміло, що жити в суспільстві і бути вільним від його проблем не можна.

Але одна справа, коли програми соціально-економічних перетворень формують партії і політичні сили, які за визначенням мають реалізовувати інтереси певних класів і соціальних груп, а інша – коли пропозиції щодо шляхів подальшого розвитку надають громадянському суспільству і владі вчені Академії наук, які за своїм професійним обов'язком мають об'єктивно характеризувати предмет свого дослідження і краще за інших знати закономірності та шляхи розвитку суспільства [220, с.69].

Особливості сучасного етапу розвитку національної системи освіти визначаються світоглядно-методологічними, теоретичними і практичними потребами щодо її модернізації, необхідністю переосмислення ціннісних засад освіти в ХХІ ст. через призму пріоритетів сталого розвитку України як незалежної держави [59].

Включеність тієї або іншої країни в цей світовий модернізаційний простір, а також рівень розвитку власного національного інформаційного простору – є тими двома найважливішими необхідними умовами, які можуть дозволити цій країні вступити на шлях прискореного науково-технічного та технологічного розвитку. Проте, внаслідок нерівномірності соціального й економічного розвитку, а також у результаті відставання у сфері освіти, багато країн світу не зможуть забезпечити виконання цих основних умов і – навпаки – можуть бути витіснені на узбіччя світового простору.

Прогнози фахівців свідчать про те, що глобальна модернізація суспільства в XXI столітті істотно підсилить технологічну й економічну диференціацію між передовими країнами та країнами, так би мовити, приреченими перманентно «наздоганяти», країнами «відсталими назавжди». Виникає проблема інформаційної нерівності різних країн у новому високоавтоматизованому світовому інформаційному середовищі. Рівень модернізації суспільства, наявність і доступність достовірної інформації про стан і динаміку розвитку економічних, соціальних і політичних процесів вирішальним чином визначають можливості владних структур і суспільства в цілому по виробленню й реалізації ефективних рішень не лише в освітній, а й у військово-стратегічній, економічній, екологічній і соціальній сферах у цілому. Модернізація та інформатизація суспільства виступає як найважливіший елемент системи виживання суспільства, його національної безпеки.

Необхідність в новій освітній моделі (парадигмі) викликана реалізацією екогуманістичного способу конструювання інформаційного суспільства, який ґрунтується на стійкому і безпечному розвитку і приходить на зміну технократичному (кризовому, витратному, з нестійким розвитком).

Перш за все, міняється відношення до людини як складної системи і до знання, яке повинне бути оберненим в майбутнє, а не в минуле. Критерієм реалізації нової освітньої моделі стає випереджаюче відображення або ступінь «пізнання майбутнього». Діалогічні відносини, коли учень стає суб'єктом пізнавальної діяльності, а не об'єктом педагогічної дії, визначають основні форми організації учбового процесу. Підтвердженням цьому є слова відомого економіста Лестера Туроу: «Знання стає єдиним джерелом довготривалої стійкої конкурентної переваги, оскільки все останнє випадає з рівняння конкуренції, але знання може бути використане тільки через кваліфікацію індивідів» [310, с. 96].

Сучасному суспільству потрібні люди, що уміють вчитися, самостійно працювати з інформацією – тільки вони зможуть розраховувати на успіх в інформаційному суспільстві. Нова роль освіти в добу бурхливої глобалізації та розвитку новітніх технологій на основі високої інтелектуалізації та інтенсивного зростання обсягу інформації вимагає переосмислення змісту й функцій системи освіти в кожній з країн світу. Але особливо актуальними означені проблеми є для нашої країни, де, за умов утвердження незалежності й одночасного переходу до постіндустріального, а в перспективі й інформаційного суспільства, не тільки відбуваються докорінні трансформації у царині освіти, а й на якісно новий щабель підноситься її суспільна значущість і цінність.

Українська система вищої освіти опинилася перед дилемою: йти по шляху вдосконалення традиційних і раніше створених механізмів, або ж слід знаходити альтернативні і прогресивніші напрями розвитку вищої школи. Формулювання проблеми, таким чином, вже спочатку містить в собі методологічну помилку, оскільки фактично ігнорується або зменшується значущість принципу діалектичної спадкоємності між різними (нехай навіть діаметрально протилежними) системами освіти, що веде заздалегідь до абсолютизації передбачуваного нового по реформуванню змістовних змін діяльності вищої школи. При цьому забувається той факт, що будь яке реформування не може бути здійснено без одночасного звернення до досвіду минулого, до цілей і завдань сьогодення і майбутнього. Яскравим підтвердженням тому є спроба прискореного впровадження в учбовий процес в українських вузах Болонської системи викладання і освоєння знань студентами.

Переорієнтація цілей освітнього процесу супроводжується зміною його моделі. Проблематичність і складність розвитку вищої освіти в Україні в контексті вимог Болонської системи визначається рядом істотних чинників, від вирішення яких, на наш погляд, залежатиме його визначеність і ефективність розвитку. На зміну наочно-онтологічної моделі навчання повсюдно приходять гносеологічна модель, при якій основу предмету учбової дисципліни складає методологія й історія науки, що вивчається, її пізнавальні засоби і технології. Вона формує у тих, хто навчається «здатність самостійного вироблення цілісної системи вирішення професійних проблем, стимулює потреби продуктивного творчого характеру» [11, с. 123].

«Революція у сфері високих технологій вже повністю змінила наші уявлення про можливості доступу людей до знань і істотно вплинула на світову економіку», - відзначив бізнесмен і громадський діяч Віктор Пінчук, відкриваючи в Давосі Третій круглий стіл по питаннях добродійності під назвою «HI-TEACH=hi-teach+освіта+філантропія».

Однією з ведучих світових тенденцій є перехід до безперервної, відкритої освіти, яка формує основу інформаційного суспільства і може розглядатися як раціональний синтез всіх відомих форм освіти. Реалізація принципів відкритої освіти приводить до якісних змін в усіх елементах педагогічної системи, включаючи характер самого знання, форми і методи організації освіти, роль викладачів і учнів в учбовому процесі. Серед істотних рис і функцій нової освітньої системи виявляються фундаменталізація, гуманітаризація, інформатизація, екологізація, футуризація. «Зв'язавши революцію в інформаційно-комунікаційних технологіях з освітньою сферою, філантропи можуть досягти реальних змін і допомогти вирішити вічну проблему доступу і якості освіти в країнах, що розвиваються. Ефект буде приголомшливим», – заявив Пінчук, відкриваючи Круглий стіл. На його думку, всі умови для цієї НІ-ТЕАСН революції, яка передбачає участь благодійників у впровадженні нових технологій в освітню сферу в усьому світі, на сьогоднішній день вже склалися. «Технологічні рішення є. Потреба також є, і це очевидно. Що нам необхідне – це бачення, творча фантазія і рішучість реалізовувати конкретні проекти», – підкреслив він, виразивши надію на те, що громадські діячі і представники освітньої сфери зможуть не тільки надихнути учасників Круглого столу, але і поділитися конкретними ідеями. Стратегія якості освіти в підготовці майбутніх фахівців для різних галузей виробництва істотним чином залежить від вироблення нових методичних рекомендацій і способів по їх реалізації, від ведення ефективної компоненти, що сполучає теорію і практику саме в рамках учбового процесу [83].

Практичні лабораторні заняття у вузі повинні здійснюватися на досконалому технічному і електронному устаткуванні та, що особливо важливо, не повинні змістовно розходитися з вимогами передбачуваної і реально діючої виробничої практики студента, що навчається, як майбутнього фахівця в конкретному промисловому виробництві по суворо вибраній ним спеціальності. Повинен здійснюватися процес послідовного включення його у виробництво, яке більшою мірою задовольняє запитам вибраної спеціальності (а не практика взагалі аби ознайомитися з будь-яким виробництвом). У зв'язку з цим, лабораторні і інші практичні завдання студентів повинні бути узгоджені з вимогою конкретних виробництв на їх проведення, де обопільно зацікавлені сторони (студент-замовник) спільно здійснюють тактичні дії з ефективною реалізації цілей і завдань, що відповідають потребам і інтересам як тих, так і інших [135, с.148].

Інформатизація виступає як основний механізм реалізації нової освітньої парадигми, як нова якість системи освіти, як засіб реалізації функції прогнозування освітньої системи, системного зв'язку науки і освіти. Це приводить до необхідності переосмислення розуміння інформатики, зміни наукових поглядів на саму науку інформатику, з'ясування механізмів впливу інформатизації на розвиток суспільства, на формування нового етапу інформаційної культури, побудову теорій інформаційного суспільства і так далі. У полі зору сучасної інформатики повинні лежати закономірності виникнення і функціонування всіх видів інформації, закономірності та наслідки інформаційних процесів у суспільстві [354, с.46].

Соціокультурний феномен освіти виявляється надзвичайно складним історичним явищем. Він включає багато елементів та аспектів, дослідження яких потребує комплексного теоретико-методологічного підходу: неможливо вивчати освітні процеси, проводити їхній порівняльний аналіз без урахування соціальних зв'язків, культурних традицій, етнічних, ментальних, аксіологічних та інших особливостей країни чи регіону. Саме тому актуальність наукових розробок соціокультурних проблем освіти об'єктивно націлює увагу дослідника у площину пошуку тенденцій і перспектив розвитку освітньої сфери. Використання принципу системності якраз надає можливість оперувати освітою не як окремим об'єктом, а у взаємозв'язку з іншими системами суспільного життя, зокрема з культурою, з масивом її креативних принципів, методик і стереотипів функціонування [51, с. 11]. Такий взаємовплив відтворює об'єктивний, природний статус-кво, а тому є надзвичайно ефективним дослідницьким підходом.

Відповідність, адекватність запитам суспільства кількісних та якісних показників освітніх систем є надзвичайно важливим аспектом, оскільки дозволяє своєчасно переакцентувати освітню політику на оновлену мету, сприяє розробці креативних завдань, аргументованих прогнозів та проектів модернізації процесу виховання та навчання. Передумовою ж ефективного управління процесом становлення системи освіти є адекватне розуміння її соціальної природи, функцій і внутрішньої структури. Властива, якраз недостатня висвітленість у науковій літературі соціальної спрямованості проблем функціональної та структурної моделі освіти не дозволяє об'єктивно, адекватно й перспективно оцінити взаємозв'язки освіти з іншими суспільними підсистемами, визначити тенденції розвитку інституту освіти, мети та результату рішень у сфері освітньої політики. Це неухильно призводить або до приписування освіті невластивих їй функцій, або до недооцінки реальних можливостей, недостатнього структурно-функціонального розвитку системи освіти в цілому. Прагнення структуризувати подібні моделі та визнання нерелевантності педагогіки в питаннях освітньої політики, власне, й прискорили розвиток філософії освіти.

Аналіз феномену освіти в системі цінностей сталого людського розвитку має комплексний характер. Його здійснюють філософи та історики, соціологи й психологи, педагоги та управлінці. На жаль, ці дослідження все ще залишаються недостатньо скоординованими, здійснюються часто-густо методом спроб і похибок. А це зумовлює особливу актуальність розробки соціально-філософських, інтегративних – за своєю природою, методологічних – за функціональним призначенням – засад. А також – спільних світоглядно-ціннісних орієнтирів комплексу зазначених досліджень, визначення яких теж становить завдання соціальної філософії [222, с. 9].

Проблеми освіти, духовного формування людини постають перед суспільством із століття в століття, трансформуються з теорії в теорію, далеко не завжди набуваючи філософського осягнення й вирішення на рівні науково-педагогічного пізнання й педагогічної практики, і, тим паче, – на управлінському рівні. Увага дослідників щодо проблем освіти, навчання і виховання фіксується ще з стародавніх часів. Страта Сократа значною мірою була зумовленою насамперед його оригінальним підходом до виховання молоді, який не відповідав усталеним традиціям. Філософи й педагоги творчо вивчають досвід та ідеї Платона, й започатковану ним класичну традицію освіти. Цю традицію гідно продовжив Аристотель, обґрунтувавши в “Нікомаховій етиці” ідеї належного й дійсного, єдності й однаковості в навчанні та вихованні, їх придатності в практичному житті, виходячи з мети й змісту освіти [51, с.12].

Дослідження теоретико-методологічних проблем освіти дозволяє заповнити когнітивно-концептуальний вакуум, який має місце у розвитку філософії освіти. Дослідження під таким кутом зору набувають ознак передумови розробки соціокультурних концепцій модернізації системи освіти та української культури, а також подальшого практичного використання принципу системності у створенні нових моделей системи освіти та культури, реалізації як теоретичного, так і соціально-практичного потенціалу філософії освіти в Україні.

На наш погляд, філософське призначення модернізації освітньої галузі в Україні може бути розкрито крізь процеси формування нової парадигми правового знання, або як системна трансформація вітчизняної правової освіти.

Предмет будь-якої науки якісно визначений, а інтеграція наук припускає суворе розмежування предметів дослідження, тому необхідно мати чітке уявлення про об'єктивні підстави класифікації різних областей наукового знання. Звичайно і юристи, і філософи зі своїх теоретико-методологічних позицій досліджують об'єкт і предмет правової освіти. Наприклад, юриспруденція привносить в концепцію правової освіти свою правову систему і внутрішні закономірності і механізми взаємодії її структурних елементів. Правова особа сприймається тут з позицій правових норм. Але для концепції безперервного правового утворення цього явно не достатньо.

Концепція правової освіти носить міждисциплінарний характер: знаходячись у складі філософії права, її формування залежить від опори на правознавство. При цьому слід мати на увазі систему безперервної правової освіти, що формує правову свідомість у людей шкільного, вузівського і після вузівського віку і включаючи змістовну юридичну частину. Тоді спеціальна юридична освіта представлятиме тут окремий випадок, а правова освіта в цілому, складе сукупність дисциплін, включаючи філософію права, а не тільки одну юридичну науку.

Таким чином, правова освіта і освіта в області права не тотожні явища. Змістовна сторона концепції включає більш загальні і широкі проблеми: філософську, соціологічну і психологічну сторони права, наприклад, розуміння права як інструменту розвитку свободи автономної особи: зовнішню свободу, свободу волі і формальну міру свободи, принцип загальності і невідворотності відповідальності. Тут надзвичайно важливо мати на увазі співвідношення права і моральності (зрозуміло, в контексті певних соціальних відносин), причому із змістовної точки зору, коли правом є деякий мінімум моральності, але мінімум для всіх обов'язковий, коли право не просто включає етичні цінності, але і бере на себе місію захисту цих цінностей. «Право є вимога неодмінного здійснення мінімуму етичного змісту, і істотна мета права є забезпечене здійснення насправді певного мінімального добра, або, що те ж, дійсне усунення відомої частки зла» [336, с. 96].

У свою чергу, і право, і моральність глибоко пов'язані з поняттям справедливості, коли справедливість виступає як правове поняття, санкціонуючи певні суспільні відносини, правила поведінки і дії людей. Порухене питання стосується проблеми методології сучасного українського правознавства, стан дослідження якого, як слушно наголошує В. Селіванов: «...Вочевидь відстає... від потреб як сучасної практики державно-правового будівництва в країні, так і потреб розвитку вітчизняної юридичної науки, вдосконалення її власного методологічного арсеналу» [280, с. 17].

Вітчизняна юридична наука перебуває на етапі системної трансформації. Системна трансформація у науці – це формування нової парадигми наукового знання, що супроводжується змістовним розширенням меж традиційної методології з урахуванням здобутків інших наук і, як наслідок, удосконаленням власної методології дослідження. У переліку актуальних досліджень методологічних засад сучасного правознавства пріоритети відводяться системному пізнанню права [328, с. 46].

У контексті формування концепції правової освіти важливим, на наш погляд, є розгляд права як регулятора суспільних відносин, що виховує і направляє поведінку людей. Тому першорядним завданням є формування у особи правової свідомості на користь побудови цивілізованого суспільства. Специфіка правової свідомості полягає в тому, що вона сприймає, а потім і відтворює життєві реалії через призму справедливого, праведного і вільного, вимагає встановлення загальнообов'язкових норм поведінки, обкреслює межі правового і не правового, правомірного і протиправного, вимагає юридичних мір для забезпечення права. Важливим моментом в розробці концепції безперервної правової освіти є облік психологічних складових правової свідомості. Разом з тим, в процесі формування правової свідомості цілеспрямовано закладаються цілком певні психічні і психологічні складові.

Згідно з твердженням відомого американського вченого Л. Кольберга, критерієм етичної зрілості виступає перехід від конкретних правил поведінки до абстрактних етичних принципів [376, с. 23]. Він дає трирівневу класифікацію етичної і правової свідомості. Перший рівень – людина не відрізняє моральність від закону (для певних суспільств закон справедливий вже тому, що він визнаний законом). Другий рівень припускає таку ситуацію, коли враховуються мотиви дій людини, (розрізняється зло, заподіяне провиною, від подальшого покарання), тобто людина виконує закони, оскільки вважає, що вони підтримують порядок в суспільстві. І, нарешті, третій рівень – індивідуальна законотворчість: усвідомлюється відмінність між цінностями соціального порядку і загальнолюдською етикою, між конкретними законами і принципами справедливості [376, с. 26]. Дані ступені формування правової свідомості формуються освітою і вихованням, коли право усвідомлюється як когнітивне завдання.

Розглянемо психологічні аспекти формування концепції правової освіти. Існує буденний рівень правової психології, адекватний, по Л. Кольбергу, першому рівню класифікації етичної і правової свідомості, що відображає споглядальний момент пізнання: настрої, емоції, уявлення, ілюзії визначаються життєвими реаліями. Тут відносини до правових явищ – права, правопорядку, законності тощо – складаються на стихійному рівні.

Але чуттєве сприйняття дійсності потім супроводжується вищим ступенем пізнання навколишнього світу – другим кольтбергський рівень. І тут психологічне спілкування людей, їх переживання і психічний стан не втрачають специфіки і не розчиняються в раціональному, а поняття про правові цінності виробляються на рівні буденної свідомості в ході зіткнення з емпіричною дійсністю і в результаті власною практичною діяльністю індивіда.

На рівні ж абстрактного мислення відбувається концептуальне оформлення ідей і понять про необхідність і роль права, про його забезпечення, вдосконалення, методи і форми проведення в життя (по Кольбергу третій рівень). Провідними є ідеї: невід’ємних прав і свобод людини; закону як акту вищої юридичної сили; законності; охорона права державою і зв’язаність самої держави з правом. Домінування правової концепції освіти, виховання, просвіти, правової психології, що базується на ціннісних орієнтирах, припускає, що внутрішніми стимулами і регуляторами поведінки людини є її відчуття і переконання. Вищими формами психологічної регуляції виступають мотиви правової поведінки.

Так, з погляду психологічного аспекту проблеми, є існуюче переконання, що людина є те, ким вона хоче стати, і її доля визначається свободою її власного вибору. Люди самі відповідальні за свої вчинки. Для правової свідомості ця концепція існування людства має неминущу цінність.

У контексті наших міркувань про необхідність розробки концепції правової освіти, виховання і освіти особливої значущості набувають методи виховання продуктивної творчої особи, яка з внутрішніх спонук прагне до свого вдосконалення та розвитку і сама дотримується правових норм в цілях своєї ж безпеки. Важливо також в контексті наших міркувань акцентувати увагу на тому, що процеси освіти, виховання, просвіти безпосередньо пов'язані з формуванням системи ціннісних орієнтацій, поглядів і соціальних установок, тобто всього того, що відноситься до змістовної сторони свідомості.

Таким чином, вимальовувалася концепція збереження і розвитку правової свідомості, що вимагає вкладення великих коштів у виховання і становлення особи і розвиток культури. Це єдиний вірний шлях через свідомість людей до їх власної безпеки і свободи в умовах безперервного вдосконалення і творення. Необхідно відзначити, що сучасний світ споживання частіше не усвідомлює глобальності цієї проблеми, про що багато разів попереджали видатні мислителі ХХ ст. Саме у координатах ціннісно-нормативної системи особи лежать безпосередні мотиви злочинної поведінки. Численними дослідженнями показано, що телебачення, в якому велике місце відведене показу фільмів з актами насильства, садизму, зрештою формує свідомість великої маси людей, схильних до правопорушень і перетворення побаченого в реальне життя. Підлітки, які, ще навчаючись у школі, багато часу віддавали перегляду таких фільмів, частіше ставали правопорушниками і потрапляли до в'язниці. Особливості психологічного характеру – жадність, черствість, озлобленість, неврівноваженість, егоїзм, жорстокість, ревності тощо викликають певні зміни в складній системі психічних процесів, станів, нерідко приводячи підлітків до правопорушень.

Отже, одна з актуальних вимог часу, що витікає, в першу чергу, з чисто прагматичних причин – розробка теорії і механізмів (технологій) правової освіти і виховання. Низька правова культура людей, повсюдний правовий нігілізм, недотримання і невикористання законів, буденне знехтування прав і свобод людини, що стало звичайною нормою тощо вимагають сьогодні від соціальних інститутів, державних структур, правозахисних організацій активних дій в плані теорії і практики правового виховання, що, у свою чергу, стає стимулом до впровадження законності і дотримання прав людини.

Поняття «право» видозмінювалося залежно від конкретних історичних рамок його існування, оскільки право – це соціальне явище, яке розвивається разом із суспільством. Уже на ранніх історичних етапах людство намагалося усвідомити феномен права і, як наслідок, виникали різні концепції, що пояснювали його сутність, соціальне призначення, закономірності розвитку і форм буття. По мірі ускладнення суспільного життя набувало нових рис як саме право, так і система знань про нього [256, с. 143].

Сучасна наука про право характеризується різноманіттям різних типів праворозуміння, тобто наукового пізнання і пояснення. «Власне вимога системного пізнання права об'єктивно спрямовує на інтегральний підхід у його пізнанні, позаяк основою класичного розуміння природи системних явищ є дослідження інтегральних системних якостей, які характеризують сутність цілісних утворень права як своєрідного та відносно самостійного, цілісного системного явища духовного життя суспільства [26, с.135]. Вони розміщуються у рамках координат трьох основних напрямів у науковому пізнанні права (залежно від філософського фундаменту їх осмислення). Це – природно-правові, соціологічні та нормативістські концепції і теорії права. Тут ми впритул підійшли до сутності викладеного: а саме про методологію і роль категоріального статусу предметиутворюючого поняття «право» у процесі зміни парадигми вітчизняної юридичної науки.

Для класичної юридичної науки питання про те, що має складати основу її методології, не стояло уже в силу того, що вона з'явилась і почала утверджувати себе як наука в рамках концепцій і теорій юридичного позитивізму. Останній, у свою чергу, виник у відповідь на нагальну потребу в глибинних структурних змінах середини XIX ст., які потребували емпірично обґрунтованих знань, та на протипагу концепції природного права – як «утопічної». У той час це було природним, позаяк позитивістська філософія, охопивши всю сферу соціогуманітарного знання, поширилась і на знання про право. Весь апарат юридичної науки сформувався в рамках юриспруденції понять і аналітичної юриспруденції, за допомогою яких право вивчається як незалежна від людини культурно-історична реальність, вплив якої підкріплюється силами держави, співдружності держав, корпорацій тощо, і завдяки функціонуванню якої утверджується правопорядок, як запорука соціальної упорядкованості.

У середині XX століття з появою феноменологічної моделі соціального знання, сформувалось уявлення про констатуючу діяльність суб'єкта як частини об'єктивного світу. В центр уваги нової суб'єктивістської парадигми були поставлені не об'єктивні процеси соціальної упорядкованості, а порядок, який формується у свідомості суб'єкта у процесі інтерпретації ним соціальної дійсності. Людина не відображає у своїй свідомості світ, а конструює його; і у такий спосіб наповнює іншим смислом, який обумовлюється належністю суб'єкта до певного типу культури, соціального, ціннісного контекстуального простору [33, с. 206].

Відповідно змінилося і завдання юридичної науки. Вона намагається осмислити залежність права від людини. Посилення процесів глобалізації у сучасному світі та перспективи побудови гуманістичної, ліберально-демократичної цивілізації відіграли роль суттєвих стимулів до інтеграційних пошуків, спрямованих на теоретичні побудови, здатні «примирити» позитивістський і природно правовий напрями у розвитку сучасного правознавства. Пошуки розгортаються у площині інтегративного праворозуміння, точніше інтегрального типу праворозуміння. Причому інтегральний підхід застосовується у найширшому розумінні слова – від інтеграції, яка здатна подолати предметні полярності в середині всіх типів праворозуміння, до інтеграції, спрямованої на нову, загальнонаукову методологічну єдність позитивістських, природно - правових і соціологічних пізнавальних моделей. В останній позиції, звичайно, не йдеться про створення єдиної універсальної теорії права, а виключно про вектор розвитку правової думки у третьому тисячолітті [146, с.2-4].

Мова йде про персонологічну динаміку осмислення проблем класичної юридичної науки, гуманізацію юридичних знань. Немає потреби доводити, що гуманізація можлива винятково за умови реалізації певного міждисциплінарного комплексу. Це пов'язано з природою самого пізнання соціальної дійсності, що передбачає певний взаємозв'язок смислових структур і яке здатне змістовно розкритися на так званому міждисциплінарному рівні. У вказаному аспекті ефективність інтегративного праворозуміння буде визначатися концептуальними рамками тієї загальнонаукової парадигми, методологічний потенціал якої стане на заваді еkleктичному (механістичному) поєднанню різних типів праворозуміння, результати якого навряд чи можна назвати науковими. У такому аспекті зростає роль категорії права як інструмента наукового пізнання.

Науковий потенціал правознавства, безперечно, пов'язаний з поняттям «право» у статусі системно-категоріальної його визначеності. Пізнавальний потенціал категорії «право» може реалізуватися виключно у системному зв'язку. По-перше, з такими поняттями, як природне право, позитивне право і правовий порядок, що є предметом утворюючими, відповідно, природно-правових, нормативістських і соціолого-юридичних наукових моделей пізнання права. По-друге, через систему категорій галузевих і прикладних юридичних наук. По-третє, у зв'язку з предметоутворюючими поняттями інших наук, які так чи інакше використовують поняття «право» для змістовного розкриття суті свого предмета тощо. По-четверте, в рамках наукової парадигми, здатної відповідати трьом основним вимогам: міждисциплінарність, синтез, але такий, що спроможний відкрити нову реальність за умови дотримання дисциплінарної семантики термінологічної означеності понять, як вони утвердилися у класичній юридичній науці; відмова від механістично-редукціоністських конструкцій у процесі наукового пізнання права, які втратили свій пізнавальний ресурс у рамках нової світоглядної і загальнонаукової парадигми.

Завдання методології правової науки полягає у дослідженні наукового потенціалу правознавства. Інакше, якщо наука заперечує можливість набуття її предметоутворюючим поняттям статусу категоріальної визначеності, вона у такий спосіб заперечує можливість пізнання свого предмета.

Правова свідомість дає уявлення про духовні цінності індивіда і суспільства, але тільки з суб'єктивного боку, з того, який виражається у відчуттях, уявленнях, ідеях, а не в матеріалізованому виді. Для нас цікавий розгляд правової культури на особовому рівні, коли акценти зміщені у бік особових властивостей і якостей, коли виразно розуміється і приймається творчий початок особи. Таке розуміння можливе при широкому погляді на культуру як категорію, що охоплює всі цінності, створені людством в процесі його життєдіяльності.

Для нас також важливий і той факт, що саме право є основоположною культурною цінністю. Для концепції правової освіти необхідне розуміння закону, його ролі в організації суспільних відносин, соціальному регулюванні і контролі. Відкриття права, конструювання правових законів є найважливішим здобутком цивілізації. Історія виробила деякі загальноцивілізаційні критерії у визначенні рівня культури. На цій основі можна виділити основні напрями підвищення правової культури:

- формування відчуття права і законності;
- освоєння досягнень логіко-правового мислення;
- вдосконалення законотворчості;
- підвищення рівня законопроектних робіт;
- якісне вдосконалення права послухняної поведінки;
- вдосконалення права використовувати діяльності;
- формування відповідальності особи як основи її поведінки;
- вивчення пам'ятників права і право використовувати практики як основи юридичної освіти;
- формування цілісної і стрункої концепції безперервної правової освіти тощо.

Тільки при подоланні юридичної неписьменності і правового нігілізму можливий розвиток правової культури, що вимагає чітких уявлень про систему виховання і освіти в області права, суті і формах реалізації правової освіти .

Отже, одна з актуальних вимог часу, витікаюча в першу чергу з чисто прагматичних причин, розробка теорії і механізмів (технологій) правової освіти і виховання. Низька правова культура людей, повсюдний правовий нігілізм, недотримання і невикористання законів, буденне знехтування права і свобод людини, що стало звичайною нормою тощо, вимагають сьогодні від соціальних інститутів, державних структур, правозахисних організацій активних дій в плані теорії і практики правового виховання, що, у свою чергу, з'явиться стимулом до впровадження законності і дотримання прав людини.

Для розуміння нинішньої української ситуації значні можливості надає концепція К. Поппера. Перехід від суспільства закритого, де індивід розчинений в колективності, одержуючи взамін ілюзію захищеності, до суспільства відкритого, де він вільний і повинен сам приймати особисті рішення, Поппер вважав найглибшою і ще далеко не завершеною революцією в історії. Такий перехід неминуче пов'язаний із страхом свободи, із спробами знов закрити вже відчинені двері. І процес дійсно можна затримати. В історії так траплялося. Але це приносило людям лише нові біди. Повернутися до уявного «втраченого раю» тоталітаризму неможливо. «Для тих, хто скуштував від дерева пізнання, рай втрачений. Чим старанніше ми намагаємося повернутися до героїчного століття племінного духу, тим вірніше ми у дійсності дійдемо до інквізиції, секретної поліції і романтизованого гангстеризму... Нам слід знайти опору в ясному розумінні того простого вибору, перед яким ми стоїмо. Ми можемо повернутися до тваринного стану. Проте, якщо ми хочемо залишитися людьми, то перед нами тільки один шлях – шлях у відкрите суспільство. Ми повинні продовжувати рухатися в невідомість, невизначеність і небезпеку, використовуючи розум, який є у нас, щоб планувати, наскільки можливо, нашу безпеку і одночасно нашу свободу» [252, с. 248].

Хоча автор і не користується правозахисною термінологією, уявляється, що від того, на користь якого з варіантів буде вирішена поставлена ним дилема, багато в чому залежать перспективи утвердження і реального правового захисту прав людини в сьогоднішній і особливо в завтрашній Україні.

5.4. Про зростання значимості права в сучасній освіті і вихованні

Теза про пріоритет права над мораллю, припускає ієрархічний зв'язок права і моралі. Це означає, що право лише тоді має перевагу перед мораллю, коли державність задовольняє мінімальним вимогам політичної етики, з чим зовсім не згодні юристи-позитивісти. Останні виходять з того, що навіть у конституційному праві не існує необхідного зв'язку юридичних норм із моральними принципами, тому виключають саму постановку питання про пріоритет права над мораллю.

Винятково важливим аргументом у полеміці з позитивістами служить той загальновідомий факт, що багато законів мають потребу в тлумаченні ім'я торжества справедливості. Згідно з думкою відомого англійського юриста Х. Л. А. Харта, закон підлягає неодмінному тлумаченню, і лише таким способом він може бути застосований у конкретній справі. Суддя повинен мати на увазі що прийняття застосовуваної ним норми переслідувало якусь розумну і гуманну мету. Отже, застосування цієї норми не повинне породжувати «неправо», тобто бездушне застосування закону, і не повинне суперечити фундаментальним моральним принципам, хоча зрозуміло, що мораль не дає готових відповідей у тих випадках, де право не з пропонує безперечного рішення. Усе це висуває особливі вимоги до особистості судді, який повинен мати такі якості, як надпартійність, неухильну орієнтацію на нейтральність і об'єктивність (прийняття до уваги всіх інтересів, що зіштовхуються), прагнення обґрунтовувати свої рішення загально прийнятими морально-правовими цінностями. Ці «суддівські чесноти» Х. Л. А. Харт визначає як моральні фактори ухвалення судового рішення [368, с. 200].

Твердження про необхідність зв'язку права і моралі, підкреслює Харт, може означати, що «добра» правова система повинна задовольняти вимогам справедливості та моралі. Однак, на його думку, відмінності між «гарним» правопорядком і правопорядком, що- не відповідають зазначеним вимогам, ілюзорними і утопічними, тому що мінімум справедливості реалізується навіть у тоталітарних державах, оскільки вже той факт, що поведінка людей регулюється загальними нормами, привселюдно виданими і застосовуваними судом, свідчить про відому автономію держави як особливого соціального інституту, знищення якого веде до повного краху державної машини і втрати влади, включаючи владу диктаторів і тиранів.

Ідея справедливості в її найпростішій формі (справедливість у правозастосуванні) вимагає, щоб у всіх родинних (аналогічних) випадках застосовувалася та сама загальна норма. Та обставина, що подібна норма може здаватися неприйнятною, не суперечить зазначеній вимозі, тому що завжди можна вдатися до відповідного тлумачення. Подібну мінімальну справедливість у правозастосуванні Харт називає «природною справедливістю» [374, с. 201-202].

Дане розуміння справедливості припускає, що правила, за допомогою яких здійснюється соціальне регулювання, повинні бути зрозумілими і реально здійсненними. Вони не можуть мати зворотної сили (крім виняткових випадків), тому що ті, хто караються за порушення правил, повинні спочатку мати можливість підкоритися цим правилам. Такі умови правового регулювання, безсумнівно, зв'язані з внутрішньою логікою права.

Один з ведучих представників сучасної англо-американської теорії права, професор юриспруденції в Оксфорді Р. Дворкін, заперечуючи класичні позитивістські уявлення про право як систему формалізованих соціальних норм, будує свою концепцію на трьох фундаментальних положеннях. По-перше, на його думку, право складається не тільки з норм, але і з так званих «стандартів» («правових стандартів»). По-друге, між юридичними і моральними судженнями немає чіткої межі. По-третє, у складних судових справах, для яких норми не дають однозначного рішення, судді не займаються правотзорчістю, не заповнюють пробіли в праві, а застосовують імпліцитні стандарти правової системи, що можуть мати одночасно і юридичну, й моральну природу. «Стандарти» Дворкін розділяє на «політичні критерії», обумовлені цілями соціального регулювання, і «принципи», що виражають вимоги справедливості, сумлінності й інші моральні цінності [370, с. 22]. Першими керуються головним чином законодавці, другими - судді.

«Стандарти», і насамперед принципи, відрізняються від норм по способах їхнього застосування і введення в правову систему. Норми або застосовуються, якщо вони релевантні даній справі, або не застосовуються. Причому варто підкреслити, що коли вони застосовуються в даній справі, то застосовуються тільки так, а не інакше. І якщо застосовується одна норма, то не може застосовуватися інша. У протилежному випадку судові рішення стають довільними, що загрожує не тільки крахом судової влади, але і влади законодавчої, котра допускає підміну одного закону іншим. Стосовно норм «стандарти» застосовуються в залежності від їхньої відносної «ваги», тобто від їхньої відносної цінності. Іншими словами, одній складній судовій справі можуть бути релевантними відразу кілька морально-юридичних «принципів» (за термінологією Р. Дворкіна), і усі вони застосовуються за допомогою «зважування», порівняння їхньої відносної «ваги» (цінності) у даному соціальному контексті й у даному конкретному випадку. Причому, співвідношення «ваги» (цінності) «принципів» змінюється в залежності від контексту, і тому, на відміну від норми, вони не дають судді заздалегідь готового рішення. Обставини кожної складної судової справи унікальні, і кожного разу виникає унікальна комбінація стосовно «ваги» відповідних «принципів». На відміну від норм, що експліцитно вводяться в правову систему, «стандарти» поступово зростають у ній, імпліцитно розвиваються і в міру зміни соціально-історичного контексту втрачають свою силу [370, с. 40]. «Стандарти» розвиваються з певного правового почуття, із уявлень про те, що повинно бути і яким повинен бути зміст юридичних рішень.

Включення «принципів» у поняття «правова система» приводить Дворкіна до питання про співвідношення моральних і юридичних суджень. Прирівнюючи «принципи» й імпліцитні моральні «стандарти» до експліцитних джерел права, Р. Дворкін відступає від постулатів юридичного позитивізму. Позитивіст сказав би, пише Р. Дворкін, що останній плуває моральні принципи зі звичайними принципами права, що лежать в основі інститутів права і якими керуються судді, зіштовхуючись із пробілами в праві. Однак сам Р. Дворкін не може бути беззастережно зарахований у розряд прихильників сучасного варіанту природного права. Швидше за все його можна охарактеризувати як «центриста».

Висуваючи оригінальну програму тлумачення юридичних текстів, Р. Дворкін стверджує, що судді не повинні розглядатись як «незалежні архітектори майбутнього», тобто не повинні абстрагуватися від політично закріплених прав, встановлюючи права й обов'язки в конкретній судовій справі так, як вони вважають кориснішим для суспільства. Судді мають приймати рішення за зразком раніше прийнятих політичних і юридичних рішень, що фіксують права громадян. Це забезпечує передбачуваність знову прийнятих рішень, їхню формально-процедурну коректність, а також гарантує рівність громадян стосовно прав і обов'язків, що робить спільність громадян міцнішою та підвищує рівень моральної легитимованості публічної влади [370, с. 95-96].

Необхідно підкреслити наступне: Р. Дворкін, стверджуючи, що між правом і мораллю немає чіткої межі, має на увазі не всі потенційно припустимі форми моралі, а тільки такі форми, що чи вже реально існують, чи, так би мовити, приречені на реальне існування, хоча і перебувають у потенційному вигляді.

Таким чином, Р. Дворкін доводить юридичну значимість моральних структур і принципів, що вже визнані політично, насамперед на конституційному рівні, тобто виражені в даному суспільстві інституціональне. Але в даному конкретному суспільстві, як указує Х. Маккаубрі, історично може інституціалізуватись, наприклад, геноцид. Згідно ж Р. Дворкіну, законодавці і судді не повинні і не можуть орієнтуватися на «зовнішню» етичну оцінку імпліцитних ідеалів існуючих політико-правових структур. Така концепція не може вважатися природно правовою.

Конституція як форма вираження імпліцитних моральних ідеалів - це теж закон, хоча і «основний», і, говорячи про конституційні ідеали як про моральні, варто мати на увазі тільки емпіричну відповідність конституційних (юридичних) і моральних (позаяридичних) цінностей. Конституція з погляду співвідношення права і моралі є таким же об'єктом критики, як і будь-який інший закон. Заперечуючи можливість «зовнішньої» оцінки правової системи з її імпліцитною мораллю, Р. Дворкін по суті обмежується дослідженням формальних процесів реалізації правових цінностей, пояснюючи, як реалізуються цінності, і не торкаючись питання про те, які цінності повинні бути реалізовані [369, с. 163-166].

На наш погляд, трактування співвідношення права і моралі Дворкіним принципово не відрізняється від тлумачення Харта, хоча останній і критикував Дворкіна за «поступки природному праву».

Р. Дворкін принципово розходиться з юснатуралізмом в пояснювальному а і в оцінному аспектах теорії. В оцінному аспекті він допускає моральні «стандарты» у сфері права остільки, оскільки вони вже політично введені в правову систему, і вважає, що оцінка права з позиції інших «стандартів» не стосується поняття права. «Наша лінгвістична практика, – пише Р. Дворкін, – не заперечує застосування терміну «право» відносно зовсім аморальних політичних систем. Ми говоримо, що в нацистів було право, хоча це було дуже погане право» [369, с. 102].

У пояснювальному аспекті юснатуралізм стверджує, що моральні «стандарти» повинні інтерпретуватись в юридичних рішеннях так, як того вимагає соціально-історичний контекст ухвалення рішення, незалежно від минулих рішень, оскільки моральний «стандарт» має свою власну самодостатню цінність. Коротше кажучи, Дворкін визнає дійсність правових моральних «стандартів» і правових «принципів» не в силу їхнього змісту, а в силу форми їхнього вираження. На думку В. А. Четверніна, звинувачення в юснатуралізмі може бути адресоване Дворкіну навіть з меншою підставою, ніж Х. Л. А. Харту. Якщо Р. Дворкін в описі цінностей правової системи обмежується лише абстрактними характеристиками (принципи справедливості, неупередженості і належні 5 процедури), то Х. Л. А. Харт дозволяє собі міркування про деякий «мінімальний зміст природного права». Цим виразом Х. Л. А. Харт позначає універсальні принципи існування людини в суспільстві, що, по-перше, доступні емпіричному пізнанню (зокрема за допомогою аналізу реальних правових систем) і, по-друге, не є критерієм ідентифікації нормативної системи в якості правової, тому що вони з необхідністю повинні існувати в будь-якому суспільстві для того, щоб це суспільство могло бути життєздатним [374, с. 28].

Нерідко зміст юснатуралістського підходу до закону спотворюється спрощеним трактуванням у наступному дусі: «Морально збиткове право не є дійсним правом». Практика ж показує, що багато законів, у моральності яких виникають сумніви, реалізуються досить ефективно і заперечувати їхній юридичний характер просто абсурдно.

Якщо конкретний закон не породжує морального обов'язку його дотримання і тим більше поведінка, що пропонується, суперечить моралі, то чи припустимо з погляду моралі порушувати цей закон і які будуть юридичні наслідки непокори, зокрема реакція офіційної влади?

Юридичний позитивізм стверджує, що непокора з одних тільки моральних спонукань не має юридичної значимості, оскільки юридичні розпорядження адресуються всім, незалежно від моральних переконань членів суспільства.

Західнонімецький вчений Н. Херстер гадає, що постановка питання про моральний обов'язок покори чи непокори припускає позаюридичне: розуміння права. По-перше, варто розрізняти право в об'єктивному змісті й у суб'єктивному. По-друге, говорячи про суб'єктивне право, потрібно розрізняти юридичне і моральне домагання. Юридичне, за словами Херстера, похідне від об'єктивного права. Моральне ж його жодним чином не стосується, хіба що воно впливає на уявлення про те, яким повинне бути юридичне суб'єктивне право з моральної точки зору. Під правом на непокору мається на увазі саме моральне: суб'єктивне право. Інша справа, що право на непокору може бути передбачено й об'єктивним правом. Так, наприклад, Конституція ФРН надає і громадянину, якщо вичерпані всі інші засоби, право на непокору у випадку і грубого пограння принципів гуманізму і реальної погрози демократичним цінностям. Нерідко на користь покори висловлюється довід, що найгірший закон краще, ніж беззаконня й анархія. Однак, як вказують багато юристів, аморальність закону може досягти такого рівня, що цей довід виявиться сумнівним. Але де проходить межа між припустимим і неприпустимим рівнем аморальності?

Дати однозначну відповідь на це питання неможливо, оскільки людське суспільство неоднорідне за своєю соціально-класовою структурою. Теорії можуть дати лише загальні рекомендації, як уникнути таких ситуацій, в яких постає питання про право на непокору. Так, Мак Каубрі гадає, що закони завжди можуть претендувати на їхнє дотримання з внутрішніх спонукань, якщо вони в загальному і цілому відбивають характер соціально-класової структури суспільства. Навіть у соціально однорідному і добродішному суспільстві не всі закони хороші, а в морально негожому суспільстві не всі закони погані. Але законодавець не повинен привласнювати необмежену владу вписувати в закон будь-яку «зовнішню» вимогу. Вододіл між тим, чого законодавець може вимагати, і тим, чого він вимагати не може, – це розмежування між пануванням права і тиранією [374, с. 64].

Подібні юснатуралістські тези розвиваються в монографії професора у школі права Колумбійського університету (США) К. Грінволта «Зіткнення права і моралі» [373]. Принципова теза автора полягає в тому, що абсолютного обов'язку дотримання закону взагалі не існує. Можна говорити лише про обов'язок дотримання конкретних законів. Іноді як аргументи на користь морального обов'язку дотримання закону як такого використовується теза про легітимність влади. Логіка міркувань у даному випадку така: не можна визнавати владу легітимною (зокрема морально виправданою) і одночасно виправдувати недотримання її розпоряджень. Але, на думку К. Грінволта, легітимність влади ще не означає легітимності конкретного закону. Моральний обов'язок дотримання легітимної у всіх інших відносинах влади може переважуватися моральною вимогою непокори конкретному розпорядженню в силу його несправедливості [373, с. 57-58].

Згідно К. Грінволту, в умовах демократичного правопорядку, який у загальному і цілому виражає певні моральні ідеали, морально виправдана непокора, якщо вона офіційно визнається такою і є чинником удосконалювання правової системи, а не правопорушення. Ці й інші питання так чи інакше відбивають основні теми полеміки між прихильниками природно правових ідей у їхній новій редакції, що відповідає умонастроєм XX ст., і їх супротивниками в особі юристів позитивістської орієнтації. Тут корисно відзначити, що відродження ідеї філософії природного права в Росії багато чому зобов'язана діяльності Л. Й. Петражицького (1867-1931), чий публічні виступи, включаючи лекції, і книги отримали великий резонанс не тільки в колах російських юристів, філософів, психологів і соціологів, але і далеко за межами Росії.

Проводячи дослідження в галузі цивільного права під кутом зору відродження природного права, Л. Й. Петражицький відстоював за створення нової науки в правознавстві (політики права), що вивчала б соціально-психічні особливості правового регулювання людської поведінки. Він намагався звести природноправове вчення (вчення про бажане право) до особливої науки у вигляді політики права, заснованої на соціально-психологічному вивченні права, тобто на соціально-психологічному дослідженні факторів і процесів мотивації людської поведінки, а також розвитку людського характеру. Що стосується останнього, то Л. Й. Петражицького можна вважати одним із творців наукової характерології як самостійної психологічної дисципліни, що на початку ХХ ст. знаходилася в ембріональному стані. Л. Й. Петражицький вважав, що існуючу систему юридичних наук, націлених на історичне і практично-догматичне (практично-нормативістське) вивчення діючого позитивного права, бажано і необхідно доповнити побудовою наукової політики права (законодавчої політики) як особливої самостійної дисципліни, яка служить прогресу й удосконаленню існуючого і правопорядку шляхом науково-методичної і систематичної розробки відповідних проблем. У цьому змісті політика права повинна замінити колишню і багато в чому спекулятивну філософію природного права [231, с.77].

Поставлена Л. Й. Петражицьким вимога відродження природного права не означає, за його словами, визнання тих передумов, з яких виходили представники класичної школи природного права. У ті часи ще не існувало І політики права як науки, тобто не було дисципліни, що, базуючись на суворо наукових принципах, будувала б систему науково обґрунтованих політико-правових положень. Створення такої науки – справа майбутнього, а першою умовою для успішного просування в це майбутнє є з'ясування природи основних посилок і методу політико-правового мислення. Подібне з'ясування повинне починатися з критичного самоаналізу, який виявляє, що право – це не тільки формальна система законів, але і важливий психічний фактор громадського життя [231, с. 92].

Якщо говорити коротко, то сутність психологічної теорії права Л. Й. Петражицького зводиться до наступного положення: право є особливий вид психічних переживань («правових емоцій»), природа яких полягає в тім, що ми приписуємо собі відомі права на дії чи бездіяльність й одночасно усвідомлюємо, що певні особи зобов'язані поводитися більш-менш аналогічним чином. Відповідно до цього вся галузь права поділяється на дві частини - позитивне право й інтуїтивне право.

Позитивне право – це специфічні правові емоції, що супроводжуються посиленнями на щось зовнішнє, зумовлююче дану поведінку суб'єкта. Особливим підвидом позитивного права є офіційне право. Всі інші правові емоції являють собою інтуїтивне право, властиве окремим особам і залежне від їхніх природних задатків, психіки (характеру) і ступеня залучення до соціально-культурних цінностей. Отже, інтуїтивних прав стільки, скільки існує індивідумів.

Головним недоліком теорії Л. Й. Петражицького є метод дослідження правової психіки, що складає інтроспективне спостереження, точніше кажучи, інтроспективне самоспостереження. З цього приводу Петражицький писав, що інтроспективний метод є не тільки єдиним засобом спостереження безпосереднього достовірного пізнання та вивчення правових і моральних явищ, але і таким засобом, без якого взагалі виключена будь-яка можливість якого б то не було пізнання правових і моральних явищ [231, с. 30-33].

Особливо варто підкреслити, що Л. Й. Петражицький першим вказав на правову педагогіку як галузь психології права. Для нас це особливо важливо, оскільки в даній роботі право розглядається не саме по собі як самодостатній предмет юридичного аналізу, а в контексті філософського вчення про фактори соціалізації в процесі виховання й освіти. З цього погляду соціально-психологічний підхід до права, запропонований Л. Й. Петражицьким, дозволяє виділити ті аспекти соціалізації, що зв'язані з мотиваційним впливом права на діяльність і дії (вчинки) людини, яка знаходиться в процесі виховання й освіти.

Після розпаду Радянського Союзу громадянам пострадянських держав потрібні знання того, що можна і потрібно робити самостійній і самодостатній особистості, втягнутій у капіталістичні ринкові відносини. Відомій політолог Н. П. Гедікова стверджує, що динаміка і спрямованість процесу системної трансформації українського суспільства, який відбувається на протязі усіх років сучасної незалежності нашої держави, серйозно вплинули на створення нових орієнтирів суспільного прогресу, нової філософії політики, заклали міцний фундамент продуктивної системи цінностей, стимулюють і детермінують мотиваційні настанови на участь в життєдіяльності країни, включаючи всі її інститути і сфери. Успіх подальшого процесу трансформації нашого суспільства здебільшого залежатиме від волі і вибору українського народу. Останні події в Україні свідчать про те, що для того щоб критичний момент у розвитку соціуму був подоланий, необхідні спільні зусилля, які передбачають не тільки внутрішньодержавне об'єднання людей, але й об'єднання ряду держав між собою[70, с.48].

Суспільство відчуло нагальну потребу в правових знаннях і відреагувало на неї різким збільшенням юридичних факультетів. Але одним тільки збільшенням числа юристів не вирішити всіх проблем, що стоять перед громадянами пострадянських держав. Правової культури потребують всі й, звичайно ж, бідують студенти інших спеціальностей, які як майбутні фахівці не можуть не бути заклопотаними своїм майбутнім. На порядок денний ставиться питання про юридизацію у викладанні суспільних дисциплін у всіх вузах. Звичайно, важко сподіватися на те, що в найближчі роки на кожній кафедрі філософії з'являться фахівці з філософії, соціології і психології права.

В Україні тільки недавно було відкрито кілька спеціалізованих рад, що дозволяють захищати кандидатські і докторські дисертації з філософії права. До того ж з великим жалем варто констатувати, що була зруйнована добре налагоджена в радянський час система підвищення кваліфікації (ІПК) суспільствознавців. Тому не варто розраховувати, що в найближчі роки філософія права посяде гідне місце у всіх вузах України. Але проте варто враховувати, що підготовка подібних фахівців – невідкладне завдання, від вирішення якого залежить не тільки характер і якість освіти, але і політико-правова активність як студентів, так і випускників вузів. Низький рівень правової культури іноді є причиною участі в мітингових стихіях, що часом мають важкі наслідки для суспільства.

Висновки до п'ятого розділу

Вирішення питання про взаємозв'язок моралі і права завжди упирається в різноманітні природноправові доктрини, починаючи з Нового часу і кінчаючи XXI ст., про що недостатньо пишеться і оговорюється пострадянськими вченими і викладачами відповідних дисциплін. Як свідчить історичний досвід і сучасний стан юридичної науки, ці доктрини сьогодні мають сприятливі шанси на розвиток і поширення, тому що в нинішньому світі набирають силу антидемократичні й антигуманістичні процеси (криза демократичних інститутів, збройні конфронтації в усіх частинах світу, глобалізація світової економіки, знецінювання ідеології державного суверенітету і багато чого іншого), тоді як природноправові ідеї і вчення звертаються до розуму людини, до нетлінних моральних цінностей. Тому при розгляді питання про взаємозв'язок моралі й права не можна ігнорувати природноправові ідеї і їхню соціальну обумовленість.

Одним із ключових питань у розумінні взаємозв'язку моралі і права є питання про соціальну справедливість у контексті іншої проблеми питання -про підпорядкування чи непокору закону. Якщо погодитися з філософсько-правовим вченням про те, що людина є «громадянином світу», а отже, і носієм суверенітету як незалежна особистість, то її ставлення до конкретного державного режиму і його правових інститутів цілком виправдано може мати негативний характер. Але якщо погодитися з тим, що людина своїми коренями цілком виходить з конкретного суспільства з властивими цьому суспільству державними інститутами, то ні про якого «громадянина світу», тобто цілком суверенну особистість, не може бути і мови, тому що людина повинна беззаперечно підкорятися діючим у даній державі законам, нехай навіть ці закони суперечать її особистим переконанням і моральним принципам. Зіткнення взаємовиключних концепцій зазначеного типу породжує філософське питання про соціальну справедливість, що має правову і моральну сторони. При більш поглибленому розгляді цього питання виявляється, що його рішення виводить нас на питання про процес соціалізації особистості й оволодіння цією особистістю існуючими в даному суспільстві цінностями, включаючи моральні і правові цінності.

Одна з актуальних вимог часу, що витікають у першу чергу з чисто прагматичних причин, це – розробка теорії і механізмів (технологій) правової освіти і виховання, що по суті і буде означати формування своєрідного полігону суспільних перетворень суспільства, покликана задавати перспективи випередження інших країн світу, оскільки саме освіта забезпечує розвиток інших галузей. Будуючи соціокультурний освітній «ривок», необхідно сформулювати цілі або набір завдань розвитку нової соціальної реальності розвитку, яка визначають тип нового формованого освітнього устрою, що забезпечить появу нової культурно-освітньої парадигми.

Для того, щоб перетворювати освіту на сферу стратегічного розвитку, повинна бути створена наступна конструкція з цілей розвитку. Відмінність освіти від сфери проектування і проектних розробок полягає в тому, що в освіті проект реалізується лише для того, щоб виявити методологічні передумови мислення, що здійснює його, способів дії і комунікації. Потім ці методи мислення, способи дії і комунікації стають предметом спеціального історичного аналізу і соціокультурного перетворення для розвитку людей і придбання ними досвіду. Але для того, щоб дані проектні розробки не були фіктивними, а забезпечували б реальне перетворення суспільства, необхідно реалізувати три напрями розвитку з позиції освіти:

- забезпечувати розвиток зв'язків освіти з іншими сферами суспільної практики;
- створювати усередині і на основі освіти систему нових наук і практик;
- забезпечувати в системі освіти вирощування нових форм організації свідомості.

Співорганізація цих трьох блоків один з одним сприятиме переходу до нової освітньої парадигми і представляє найважливішу методологічну освітню проблему.

Дослідження під таким кутом зору набувають ознак передумови розробки соціокультурних концепцій модернізації системи освіти та української культури, а також подальшого практичного використання принципу системності у створенні нових моделей системи освіти та культури, реалізації як теоретичного, так і соціально-практичного потенціалу філософії освіти в Україні.

Матеріали даного розділу були використовувані автором у наступних публікаціях:

1. Кравцов Ю. С. Философское измерение новых правовых требований в украинском образовательном пространстве / Ю.С. Кравцов // Грани. — 2013. — №7 (99). — С. 78-83.

2. Кравцов Ю. С. Філософське осмислення подолання «кризи ідентичності» права / Ю. С. Кравцов // Грани. — 2013. — №10 (102). — С. 87-93.

3. Кравцов Ю. С. Соціальна реальність у контексті правової освіти / Ю. С. Кравцов // Грани. — 2014. — №4 (108). — С. 78-83.

4. Кравцов Ю. С. Зміни правової парадигми як процес подолання «кризи ідентичності» права / Ю. С. Кравцов // «Перспективи». Соціально-політичний журнал. — 2012. — №1 (51). — С. 57-61.

5. Кравцов Ю. С. Зростання значущості права у сучасній освіті та вихованні / Ю. С. Кравцов // «Перспективи». Соціально-політичний журнал. — 2013. — №2 (56). — С. 57-61.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення **наукової проблеми**, яка полягає у визначенні феномену соціальної реальності в контексті правової освіти, що знаходить свій вияв у здійсненні комплексного осмислення соціального крізь призму трансформацій в системі правової освіти. Це дозволило запропонувати комплементарну концепцію соціальної реальності, у межах якої суспільство подається як особливий вимір буття людини. Головні наукові та практичні результати дисертаційного дослідження є такими:

1. Процес історико-філософського дискурсу поняття «соціальна реальність» стає можливим крізь виявлення логіки дослідження соціальної реальності, яка є наступною.

Сам хід розвитку наукового знання і його методології показує, що поступово, від сторіччя до сторіччя, в процесі накопичення знань і вдосконалення методології закономірно змінюються і об'єкт, і суб'єкт пізнання, а також його методологічний інструментарій.

Необхідність переходу до нової соціальної онтології пов'язана не тільки з розповсюдженням постнекласичних ідей. Передумови для такого переходу склалися в попередні періоди розвитку науки і соціального знання.

Розуміння умов, при яких став можливим перехід від розуміння зовнішнього світу як сукупності речей до погляду на світ як на реальність. Ця мета обумовлена еволюцією сенсу і значенням поняття реальності у філософії і науці нового часу, коли реальність з фізичної «перетворилася» на багатопланову, а потім верхній шар - соціальна реальність - завдяки сучасній оцінці ролі мови у формуванні картини світу, придбала статус граничної або справжньої реальності.

Включення індивіда в соціум ставало можливим через формування особи як соціального утворення. Індивід, тим самим, зводився до індивідуалізованого соціального. Поворот до індивіда став очевидним з виникненням феноменології, яка, акцентуючи увагу на життєвому світі людини, здійснює перехід до суб'єктизованої соціальної онтології.

Особливістю сучасного етапу розвитку методології наукового знання є те, що соціальне знання зосереджується на комунікації, діалозі інтерсуб'єктивності, де досягається ідентичність і самоідентичність особи, оскільки в них важливий не успіх, а пошук взаєморозуміння між різними соціальними суб'єктами.

Логіка розвитку наукового знання – це тільки один бік процесу розвитку духу. Чималий інтерес філософів до «постнекласичної метафізики» (О. В. Халапсіс), яка є швидше проектом, чим концептуалізованою і методологічно оформленою сферою знання. На наш погляд, є сенс подальшого розгляду цього проекту як того, що найбільш відповідає сучасній дійсності, і більш того, як того, що є обґрунтованим логікою історико-філософського розвитку уявлень про соціальну реальність.

2. Існує ряд спільних проблем у розумінні «соціальної реальності» і розумінні реальності в природничих науках. Зокрема, і там, і тут під реальністю розуміються і об'єкти, що мають предметні, тобто просторово-часові параметри і система теоретичних конструктів, побудованих в категоріальному полі даної галузі знання; у цьому понятті знаходить віддзеркалення спосіб отримання знань про ці об'єкти; реальність є в певному відношенні й суть майбутніх суб'єктових об'єктів.

Соціальна реальність існує на феноменальному і ноуменальному рівні, в якому можна виділити конструкти як першого порядку, тобто наочності життєвого досвіду, терміни соціальних значень, так і конструкти другого порядку, або ж наукові поняття і конструйовані з їх допомогою теоретичні об'єкти. До її особливих властивостей слід віднести наявність в ній *res extensa* (протяжних речей) і *res cogitans* (мислячих речей).

У соціальній реальності не завжди можна розрізнити те, що є і те, що створюване самим суб'єктом, реальність – це не тільки деяка об'єктивна реальність, але і екзистенціальний світ соціального агента. Діяльний підхід до соціальної реальності визначає широку амплітуду взаємодії особи, будь-якого іншого соціального суб'єкта з даністю: освоєння – привласнення – конституювання і дозволяє зняти дихотомію об'єктного і суб'єктного.

Дослідження соціальної реальності як предмету філософської рефлексії, автором представлено як наявність якоїсь соціальної об'єктності, яка одночасно є умовою і полем діяльності людини, як будь-якого іншого соціального суб'єкта. Поняття реальності володіє величезною пояснювальною силою, звернення до нього знання на кожному новому етапі розвитку абсолютно закономірно.

На наш погляд, визначення соціальної реальності може бути таким: соціальна реальність – це екзистенціальний продукт людської діяльності, особливістю якої є те, що воно створюється конститутивними діями багатьох окремих «Я»; це дискурсивно оформлена суб'єктами реальність, але це існуюча об'єктивно реальність, що є співіснуванням безлічі партикулярних горизонтів, коли соціальна реальність в дискурсивному образі комунікації переноситься з, так би мовити, «фізичного простору» в план свідомості, тобто починає мислитися як інтенціональні взаємозв'язки сенсів в свідомості суб'єктів дій.

3. Аналіз мовних структур соціальної реальності передбачає філософський аналіз об'єктивованих підстав соціальної реальності, які висувуються в мовних структурах.

Вирази соціального в структурах мови створює умови для ототожнення реальності соціальної та мовної. Реальність соціального постає як саморефлексує ціле або самовизначається суб'єктивністю. З тотожності соціальної та мовної реальностей слід визначити соціальне ціле як самовизначаючу комунікативність.

Мова виконує роль «проміжної» соціальної реальності, оскільки можливо ототожнення мови і повсякденності. Мова як соціальний феномен служить тим «місцем», в якому соціальне буття знаходить можливість висловлювання і повідомлення. Соціальний простір можна представити як зміну ситуацій, де індивід здійснює «переклад» імовірної ситуації на мову іншої. Тим самим він, інтерпретуючи знаки, інтерпретує себе, тобто через тлумачення свого життя відкриває, що він знаходиться в бутті до того, як вважає себе і розпоряджається собою. Відмінності освіжають старі образи і відтворюють в мисленні «першозабуті» мовні смисли.

Таким чином, ми можемо говорити про мову як явище, яке існує для акумулювання, передачі та для створення нової інформації, як явище, яке формує первинне інформаційне середовище людини.

4. Специфіка сучасної комунікації припускає артикулювання принципово різних аспектів соціальної теорії. Складність, неоднозначність сучасних комунікативних процесів роблять необхідним створення універсальної теорії комунікації. А це, у свою чергу потребує виявлення теоретичного фундаменту теорії комунікації як концептуального ядра автентичної теорії суспільства, а також прикладних соціальних дисциплін.

Нормативні підстави комунікації як експлікації комунікативного потенціалу мовних структур дозволяють розглядати реальну комунікацію з позицій того, що може бути. Дослідження комунікації з позиції теорії систем розкриває системні характеристики сучасної комунікації. Системність виступає як якась онтологічна характеристика сучасної комунікації, тому не може розглядатися як зовнішня властивість комунікації. Отже, можливе синтезування даних підходів в рамках соціального дослідження. Синтез теорії комунікації і системної теорії дозволяє виявити як трансцендентні, так й іманентні характеристики сучасної комунікації. Можна зробити висновок, що автентична теорія суспільства не може бути визначена в рамках єдиної теорії.

Новий погляд на комунікацію, пов'язаний з новим поглядом на світ, розставляє нові акценти в методології соціального пізнання. Специфіка постсучасного соціального стану обумовлена тим, що суспільство стало транспарентним (прозорим) завдяки радикальній зміні в технології засобів масової комунікації. Відбулася дереалізація комунікативної реальності, коли швидкість передачі сигналу в межах нашої планети можна прирівняти до миттєвої, а відстань і час повідомлення стають гранично маленькими, прагнучими до нуля.

5. Становлення інформаційного суспільства пов'язане із змінами завдань гуманітарної підготовки. У сучасних умовах вони можуть бути піддані спотворенню. Спотворений образ гуманітарної освіти в інформаційному суспільстві та його реалізація в сучасній освіті пов'язані з двома крайнощами в розумінні функцій і особливостей гуманітарної освіти. По-перше, гуманітарна освіта розуміється як спосіб конструювання людського буття, як універсальний засіб вирішення ідеологічних завдань. Вона розглядається як форма маніпулювання людською свідомістю. В умовах інформаційного суспільства цей шлях небезпечний тим, що він не дозволить сформувати і реалізувати необхідну особову компетенцію, оскільки нівелює відповідальність і автономію особи, засновану на її свободі. По-друге, затверджується вторинність і зовнішній характер гуманітарної освіти. Даний підхід базується на уявленні про технократичне суспільство, в якому гуманітарну освіту не визначає рівень і якість розвитку технологій, а тому не впливає на організацію і якість життя і не складає головний ресурс розвитку суспільства. Наслідки такого підходу очевидні – глобальна криза як наслідок руйнування форми існування людини.

Таким чином для реалізації гуманітарного підходу до освіти в сучасній освітній ситуації є сприятливі умови. У сучасному динамічному суспільстві необхідною є ціннісно-сміслова варіативність і признається вплив випереджаючого розвитку освіти на формування соціальних інновацій. Динамічно змінне концептуальне поле сучасних освітніх практик, прагнення і спроби гуманізації і гуманітаризації освіти з урахуванням реалій інформаційного суспільства є сприятливими чинниками створення і реалізації концепції розвитку гуманітарної освіти, що допускає різні шляхи реалізації.

Зміна орієнтирів дослідження, відхід від позиції нейтрального спостерігача і універсального теоретичного горизонту гуманітарного дослідження приводять до зміни його характеру. Поліпарадигмальність гуманітарного знання визначає плюралістичний, відкритий характер гуманітарного дослідження. На зміну центровано-ієрархічній системі приходять простір додаткових систем, комунікація яких формує наочні області й зміст досліджень. Все це означає зміну відношення до людини, нове її розуміння, що і буде означати перегляд місця людини в гуманітарному дискурсі, тобто його людяність.

6. Звернення уваги на феноменологічний аспект, а саме на суб'єктивні підстави події в просторі інформації робить подальший розгляд процесів комунікації більш повним. Саме в цьому контексті був проведений аналіз парадоксу феноменологічної інтерпретації співвідношення реальності соціальної і реальності віртуальної.

Нині виникає інше, більш досконале комунікативне співтовариство, яке є віртуальним. Тут встановлюється принципово інша схема або модель комунікативного процесу.

Філософське осмислення багатьох феноменів культури пов'язане з філософією процесу, оскільки реальність, включаючи і природний світ, і людську сферу, має динамічний характер, з'являючись з минулого (і зберігаючи його) і рухаючись в нове майбутнє. Одним з феноменів, який не може бути виведений з детерміністичних законів, є поняття «подія». Подія дозволяє мати справу із значущими фрагментами життєдіяльності людини. Вона може бути, а може і не бути.

Таким чином, традиції психоаналізу і феноменології можна вважати парадигмоутворювальними для розроблення актуальної методології аналізу суб'єктивності, що є адекватною сучасній соціокультурній ситуації, що враховує і задіює фігуру суб'єкта.

7. Як характеристика форм соціальної комунікації особливо важливою здається концепція дискурсу як моделі інтерсуб'єктивного формування точок зору, в основі якої лежить раціональна аргументація. При цьому мова може йти про ухвалення суспільно значущих вирішень різних видів. Модель дискурсу, який може виступати і як механізм розширення емпірико-теоретичного знання, і як практичний, регулюючий цінності, норми, інституційні засоби їх реалізації механізм, розглядається в комунікативній парадигмі як практична форма організації соціальної практики.

Практичний дискурс здатний виступати як форма діяльності й повинен бути використаний інститутами, які в своєму функціонуванні пов'язані з дискурсивним перетворенням волі. Сучасна ситуація в соціальному пізнанні може бути представлена як ситуація кристалізації «нової раціональності», що розширює сферу раціонально-теоретичного дискурсу із-за визнання евристичних цінностей раніше знехтуваних негативних соціальних практик. Мета практичного дискурсу - узгодження різноманітних інтересів індивідів, яке здійснюється у формі діалогу рівноправних партнерів. Проте, очевидно, що не всі інтереси можна узагальнити і зробити загальнозначущими, саме в дискурсі й випробовується здібність інтересів до узагальнення. При цьому важливі і зовнішні умови процесу дискусії: відсутність впливу на її учасників ззовні у формі зовнішнього примушення, всіляких правових, соціальних санкцій; в ході взаємодії повинні бути виключені всі мотиви, окрім пошуку істини. Істинними можуть бути визнані лише ті думки, які будь-який розумний суб'єкт може випробувати в необмеженій і вільній від зовнішнього примушення й ірраціональних обмежень комунікації і потім прийняти. Істина повинна бути «інтерсуб'єктивно переносима» і рефлексивно прийнята. При цьому ми стикаємося з проблемою нерівного рівня «комунікативної компетенції» учасників взаємодії в процедурному, семантичному, логічному аспектах.

Тобто, віртуальність є феноменом, іманентним самій структурі буття, що втілює можливість творчої, генеруючої діяльності. Багато в чому це пов'язане з тим, що віртуальна реальність будується за принципом «зворотнього зв'язку», що дозволяє здійснити максимальне входження людини в інформаційний простір. Причиною віртуалізації постмодерного суспільства є об'єктивна потреба в переході інформаційно-комунікаційних технологій на новий якісний рівень, а також іманентна людині потреба в творчості, в створенні нової реальності, таких світів, по відношенню до яких вона була б деміургом. Поняття «соціальна реальність» є узагальнене позначення тієї системи об'єктів, з якою взаємодіє соціальний суб'єкт: вона є середовищем його формування, об'єктивна умова його діяльності, безпосередній предмет його соціальної творчості. Зіставлення об'єктивного і суб'єктивного є результатом власної діяльності особи і будь-якого іншого соціального суб'єкта. В цьому випадку соціальна реальність виступає як даність, що перетворюється на соціальний простір діяльності соціального суб'єкта, яка може сприйматися і як присутність, і як турбота, і як освоєння і привласнення соціального світу.

8. Для сучасної філософії більш характерне розуміння самої себе як переважно онтологічного дослідження. Установки свідомості є конституюючими підставами, фундаментальними принципами, на основі яких формуються онтологічні концепції. Своєрідність різних онтологій визначається існуванням основних установок свідомості: метафізичною, натуралістичною, трансцендентальною і екзистенціально-феноменологічною. Соціальна топологія задає спосіб бачення об'єкту дисципліни, тим самим, вона є визначальним чинником при виборі предмету дослідження. Це дає нам можливість уточнити, що основною відмінністю між класичними і некласичними соціальними теоріями у сфері онтології є різне розуміння природи соціальних об'єктів.

Для сучасної соціальної філософії виявляється актуальним завдання встановлення онтологічного статусу соціальної топології. Більш того, насущною стає проблема реконструювання підстав соціальної теорії в рамках топологічного способу операції її елементами, орієнтуючись на сучасне знання.

Знання, що є надбанням чиєї-небудь свідомості і що не отримало «поштовху» для циркуляції в суспільстві, не може розглядатися як інформація. Ґрунтуючись на цьому, можна констатувати умовність перетворення знання в інформацію та інформації в знання. Інформація виступає як форма знання, відчужена від його носія (свідомості суб'єкта), яка узагальнює його для використання: інформація – це динамічна форма існування знання, що забезпечує його розповсюдження і дієвість (застосування). Отримуючи інформацію, користувач перетворює її шляхом інтелектуального засвоєння (інформаційно-когнітивного процесу) в свої нові особові знання, тобто відбувається відтворення знань на основі інформації. Інформація виникає та існує у момент взаємодії об'єктивних даних і суб'єктивних методів.

9. Глобальне інформаційне суспільство, ринкова економіка і науково - технологічна революція вимагають від людини нових соціальних й індивідуальних якостей. Річ у тому, що в інформаційному суспільстві не бракує інформації, а бракує мудрості, як її використовувати. Суспільство зацікавлене в тому, щоб кожен громадянин був інтелектуально самостійним, тобто не довіряв іншим думати за нього і робити вибір. Ми повинні вчитися міркувати самостійно, легко. Критичне мислення відповідає демократичному способу освіти, формує менталітет не тільки поколінь країн консолідованої демократії, але і демократизує менталітет громадян нових незалежних держав.

10. Сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується відходом від тоталітарної уніфікації і стандартизації педагогічного процесу, інтенсивним переосмислення цінностей, пошуками нового в теорії та практиці навчання і виховання. Активізуються процеси національної самоідентифікації особистості, підвищується її громадянський авторитет, а також статус громадянина України у міжнародному соціокультурному середовищі. Ці моменти з необхідністю вимагають здійснення феноменологічного аналізу правової реальності шляхом виявлення її сенсів. У такому аспекті зростає роль категорії права як інструмента пізнання правової реальності. Правова реальність в дискурсивному образі комунікації переноситься з, так би мовити, «фізичного простору» в план свідомості, саме в процесі правової освіти. На наш погляд, зміни у правовій освіті є запорукою того, що право стане регулятором життя індивіда, а не перешкодою, завадою на його шляху реалізації своїх особистих завдань. На наш погляд, сьогодні можна констатувати наявність нагальної потреби і можливості формулювання цілісної концепції правової реальності з точки зору онтологічного підходу до права, який репрезентує його як особливий вимір людського буття.

Особливого значення в рамках феноменологічного підходу набувають первинні правові тексти – ті джерела правової інформації, на основі яких конституюються правові норми: закони, підзаконні акти, присудження, правові звичаї тощо. Це дає підставу розрізняти, наприклад, закон як семіотичну систему, систему знаків, що становлять правовий текст, і правову норму, що означає зредуковане до семантико-прагматичного правила, яке існує в соціальній свідомості та в соціальній практиці.

11. Механізм відтворення права можна представити крізь його діалогічну природу, що розуміється в онтологічному сенсі як взаємообумовленість протилежних моментів права. Зокрема, механізм відтворення права продемонстрований на прикладі діалогу норми права і правовідношення (фактичної взаємодії персоніфікованих суб'єктів, правової за своїм соціальним змістом) – їхні взаємозв'язки, відмінності, взаємоперехід; філософський (онтолого-гносеологічний) аналіз правової реальності, на наш погляд, представляє важливий інструмент формування складної мозаїки загальної картини світу і має не тільки теоретичний потенціал, але і практичну значущість, оскільки закладає науково-світоглядну і методологічну основу в процес побудови правової держави, яка проголошена Конституцією України.

Модернізація правової освіти виступає найважливішою умовою успішного розвитку процесів модернізації українського суспільства. Адже саме у сфері правової освіти готуються й виховуються ті люди, які не тільки формують нове модернізаційне середовище суспільства, але і ті, яким саме й належить жити та працювати в цьому новому середовищі. Модернізація правової освіти – це процес, система підготовки людини до повноцінного життя в умовах модернізаційного суспільства.

Одна з актуальних вимог часу, що витікає у першу чергу з чисто прагматичних причин, це формування правової реальності, тобто – розробка теорії і механізмів (технологій) правової освіти і виховання, що по суті та буде означати формування своєрідного полігону суспільних перетворень суспільства, покликана задавати перспективи випередження інших країн світу, оскільки саме правова освіта забезпечує розвиток інших галузей. Будуючи соціокультурний освітній «ривок», необхідно сформулювати цілі або набір завдань розвитку нової соціальної реальності розвитку, яка визначить тип нового формованого освітнього устрою, що забезпечить появу нової культурно-правової освітньої парадигми.

Перехід від суспільства закритого, де індивід розчинений в колективності, одержуючи взамін ілюзію захищеності, до суспільства відкритого, де він вільний і повинен сам приймати особисті рішення.

Від того, на користь якого з варіантів буде вирішена поставлена ним дилема, багато в чому залежать перспективи утвердження і реального правового захисту прав людини у сьогоднішній та особливо у майбутній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. / Р. Ф. Авдеев — М.: ВЛАДОС, 1994. — 336 с.
2. Автономова Н.С. Деррида и грамматология // Деррида Ж. О.; пер. с фр. и вст. ст. Наталии Автономовой. — М.: Ad Marginem, 2000. — С. 7-107.
3. Автономова Н. С. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи» [вступит. ст.] // Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук; пер. с фр. В. П. Визгина. — СПб.: А-сad, 1994. — С. 7-27.
4. Агамирзян И. Р. Мировой опыт реализации концепции электронного правительства / И. Р. Агамирзян // Технологии информационного общества. Интернет и современное общество: труды V Всероссийской объединенной конференции: СПб, 2002. — 278 с.
5. Агасси Дж. Революции в науке – отдельные события или перманентне процессы / Дж. Агасси. // Современная философия науки: Хрестоматия. — М., — 1994. — С. 89-101.
6. Адлер Ю. П. Знания и информация – это не одно и то же / Ю. П. Адлер, Е. А. Черных // Информационное общество. — 2001. — № 6. — С. 8-15.
7. Академічна наука України сьогодні: громадська думка та оцінки експертів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6. — С. 8-24.
8. Актуальные проблемы правоведения за рубежом. — М.: ИНИОН, — 1989. — Вып. 1. — 186 с.
9. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев — С.-Пб.: Юридический институт, 1998. — 216с. (Сер. «Классики русской философии права»).
10. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1981. — Т. 1. — 567 с.

11. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, М. — 1998. — 810 с.
12. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. — М.: БЕК, 1994. — 224с.
13. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій / В. П. Андрущенко, І. М. Михальченко — К.: Генеза, 1996. — 368 с.
14. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. — 1996. — № 1. — С. 131-143.
15. Антонова С. Г. Современная учебная книга: создание учебной литературы нового / С. Г. Антонова, Л. Г. Тюрина. — М.: Издательский сервис, 2001. — 288 с.
16. Апель Карл-Отто А. Трансформация философии: Пер. с нем. / Перевод В. Куренной, Б. Скуратов. — М.: «Логос», 2001. — 344 с.
17. Арбиб М. Мозг, машина и математика / М. Арбиб. — М.: Наука, 1968. — 224 с.
18. Аристотель. Вторая аналитика. Соч. в 4 т. / Аристотель — Т. 2. — М.: Мысль, 1978. — 734 с.
19. Аристотель. Первая аналитика. Соч. в 4 т. / Аристотель — Т. 2. — М.: Мысль, 1978. — 734 с.
20. Аристотель. Политика. Соч. в 4 т. / Аристотель — Т.4. — М. — 1983. — 830 с.
21. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров: Психолог. Психопедагог. Психоисторик / А. Г. Асмолов. — М.: Ин-т практической психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, — 1996. — 767 с.

22. Атаманюк З. М. Соціально-філософські концепції української національної еліти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09. 00. 03 «Соціальна філософія та філософія історії» /Атаманюк З. М. — Одеса, 2003. — 19 с.
23. Барановский В. Ф. Духовность личности: социальный механизм развития /В. Ф. Барановський — К.: Типография КИ ВВС, 1995. — 168 с.
24. Батлер Дж. Психика власти: теории субъекции / Дж. Батлер [пер. Завена Баблюяна]. — Харьков: ХЦГИ ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2002. — 168 с.
25. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества /М. М. Бахтин. — М.: Художественная литература, 1979. — 412 с.
26. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. (Предмет, функции, проблемы философии права) / В. А. Бачинин — М.: Аванта, 2001. — 521 с.
27. Башляр Г. Новый рационализм / Г. Башляр — М.: Мысль, 1987. — 117 с.
28. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл; [пер. с англ.] — М.: Academia, 2004. — 788 с.
29. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Даниел Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. — К.: Либідь, 1996. — С. 194-250.
30. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Даниел Белл //Новая технократическая волна на западе. М., 1986. — С. 330-342.
31. Белова Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе / Л. Г. Белова // Вестник МГУ. — Сер. 14, Экономика. — 2001. — № 4. — С. 109-119.
32. Бенвенист Эмиль. Общая лингвистика /Эмиль Бенвенист — Москва.: Прогресс, 1974. — 447 с.

33. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания /П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ.. Е. Руткевич]. — М.: «Медиум», 1995. — 322 с.
34. Берклі Д. Трактат про початки людського знання /Д. Берклі [Електроний ресурс] /<http://slovo.net.ru/book/53317>].
35. Богатырёва Е. Н. Феномен информации в контексте научного познания: автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.01 – «Онтология и теория познания» / Е. Н. Богатырёва. — Саратов : Изд-во СГУ, 2000. — 21 с.
36. Богомолов О. Перед вызовами глобализации / О. Богомолов // Свободная мысль. — 2003. — № 8. — С. 3-16, 18.
37. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж. Бодрийяр — Екатеринбург, 2000 — 96 с.
38. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. / Ж. Бодрийяр — М.: «Добросвет», 2000 — 387 с.
39. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание / Н. Бор — М.: Иностранная литература, 1961. — 151 с.
40. Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасногоукраїнського суспільства: Монографія / Євген Русланович Борінштейн. — Одеса: Астропринт, 2004. — 395 с.
41. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // Общественные науки и современность. — 1999. — № 6. — С. 118-125.
42. Бриллюэн Л. Научная неопределённость и информация / Л. Бриллюэн. — М.:Мир, 1966. — 271с.
43. Бубер Мартин. Я и Ты / Мартин Бубер [пер. с нем. Ю.С. Терентьев, Н. Файнгольд] / под. ред.. С.Я. Левит. — М.: Высшая школа, 1993. — 175 с. — (Библиотека философа).

44. Булкін І. А. Фінансування досліджень та розробок по пріоритетних напрямках розвитку науки та техніки в Україні / І. А. Булкін // Наука та наукознавство. Додаток — // Матеріали І Добровської конференції з наукознавства та історії науки. — 2001. — № 4. — С. 29-36.

45. Бурдые П. Духгосударства: генезисструктура бюрократического поля / П. Бурдые // Поэтикаиполитика. — М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1999. — С. 125-166.

46. Бурдые П. За рационалистический историзм / П. Бурдые / под ред. Н. А. Шматко // Социо-Логос постмодернизма. Альманах Российско-французского центра социологических исследований ИСРАН. М.: Институт экспериментальной социологии, 1996. — С. 9-29.

47. Бурдые П. Социология политики. / П. Бурдые — М.: SOCIO-LOGOS, 1993. — 336 с.

48. Бурдые П. Структуры, Habitus, Практики // Современная социальная теория: Бурдые, Гидденс, Хабермас. — Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995. — 120 с.

49. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко. — К.: Либідь, 1996. — 113 с.

50. Бутенко Е. В. Эволюция теорий информационного общества: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Е. А. Бутенко. — Томск, 2004. — 28 с.

51. Бушман І. О. Система освіти як засіб модернізації української культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Філософія освіти» / І. О. Бушман — Київ — 2005. — 19 с.

52. Бьюкетмен С. Конечная тождественность / С. Бьюкетмен // Комментарии. — 1997. — №11. — С.167-84.

53. Василик М. А. Наука о коммуникации или теория коммуникации? К проблеме теоретической коммуникации / М. А. Василик // Актуальные проблемы теории коммуникации. Сборник научных трудов. — СПб.: Изд-во СПбГПУ, — 2004. — 362 с.

54. Вебер М. Протестантская этика и дух протестантизма: Избранные произведения / М. Вебер. — М.: Прогресс, 1990. — 975 с.

55. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2 т. — Т.1 / Б. М. Величковский. — М. : Издательский центр «Академия», 2006. — 448 с.

56. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / Владимир Иванович Вернадский. — М. : Айрис -Пресс, 2007. — 576 с.

57. Винер Н. Кибернетика и общество / Норбарт Винер. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. — 158 с. — (Нелинейные задачи в теории случайных процессов).

58. Винер Н. Право и коммуникация / Норбарт Винер — СПб. : Издательство Питер, 2001 — С. 103-109. — (Человек управляющий).

59. Винер Н. Я – математик / Винер Норбарт. — М.: Наука, 1967. — 355 с.

60. Витгенштейн Л. Одостоверности / Л. Витгенштейн; [пер. с нем. М. С. Козловой, Ю. А. Асеева; Сост., вступ. ст., примеч. М. С. Козловой]. — М.: Гнозис, 1994. — 362 с. — (Философские работы: Ч. I.).

61. Волков В. Н. Философия двойственной реальности / Владимир Николаевич Волков. — Иваново, 1996.—136 с.

62. Волков Г. Н. Истоки и горизонты прогресса / Генрих Николаевич Волков. — М.: Политиздат 1976. — 336 с.

63. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. — М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1956. — 519 с.

64. Габермас Ю. Комуникативна дія і дискурс / Юрген Габермас // Першоджерела комуникативної філософії. — К.: Либідь — 1996. — С.84-91.
65. Гайденок П. П. Эволюция понятия науки. — М.: Наука, 1980. — 567 с.
66. Гансвинд И. Н., Уайтхед А. Н. [Электронный ресурс]. Сайт института исследования природы времени//<http://www.chronos.msu.ru/rauthorpublications.html>// библиотека электронных публикаций
67. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. [Электронный ресурс] — Спб., 1997. [Сайт библиотеки Института философии РАН: www.philosophy.ru].
68. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с. (Сер. «Философское наследие»).
69. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Ч. 1. Логика. / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения в 14 томах. — М.; Л.: Государственное издательство, 1929. — Т. 1. — 437 с.
70. Гедікова Н. П. Особливості сучасного процесу системної трансформації українського суспільства /Н. П. Гедікова // «Перспективи». Соціально-політичний журнал. — 2014. — №1 (59), — С. 44-48.
71. Гелен А. О. систематике антропологи / А. О. Гелен // Проблема человека в западной философии: Переводы. М.: Прогресс, 1988. — С.151-201.
72. Героименко В. А. Знание, компьютер, общество Текст. / В. А. Героименко, А. А. Лазаревич, Л. Г. Титаренко ; по ред. М. А. Слемнева — Минск: Навука і тэхніка, 1992. — 152с.
73. Герцен А. И. Былое и думы / А. И. Герцен. — Л.: ГИХЛ, 1957. — 373 с.
74. Гессе Г. Избранное. / Г. Гессе. — М.: Худож. лит., 1977. — 413 с.

75. Гинзбург В. Л. О некоторых успехах физики и астрономии за последние три года / В. Л. Гинзбург // Успехи физических наук. Физический институт им. П. Н. Лебедева РАН, Москва, —2002.— №2 —С.213-219.
76. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс .— К. : Основа, 1999.—726 с.
77. Глисинский В. И. Психологическое знание: суть, специфика, типология / В. И. Глисинский // Вестник Санкт-Петербургского ун-та, 1994. — Серия. 6.— Вып. 3 (№20). — С. 59-71.
78. Глобалізація як соціальний процес: можливості та перспективи // Соціальні та гуманітарні науки. — 1994.— № 3. — С. 39-45
79. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс. — М.: Мысль, 2001. — 478 с.
80. Григорьев С. Основы неклассической социологии: Новые тенденции развития культуры социологического мышления на рубеже XX – XXI веков / С. И. Григорьев, А. И. Субето / 2-е изд-е, доп.и перераб.—М.,: РУСАКИ, —2000. — 208 с.
81. Гусейнов А. А. Выражение кризиса и симптомы обновления /А. А. Гусейнов / Материалы «круглого стола». Философия, культура и образование // Вопросы философии. — 1993. — № 3.
82. Гусельцева М. С. Культурно-историческая психология: от неклассической к постнеклассической картине мира / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. 2003. — № 1. — С. 99-115.
83. Давос - 2010: Пинчук открыл Третий круглый стол по вопросам благотворительности [Электронный ресурс] — <http://korrespondent.net/world/1041010>.
84. Данченко И. С. Философский анализ мистических аспектов виртуальной реальности : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.01. — Магнитогорск, 2002.— 136 с.
85. Джуринский А. Н. Развитие образования в современном мире. / А. Н. Джуринский. — М.: Педагогика, 1999. — 183 с.
86. Декарт Р. Первоначала философии. — Соч. в 2 т. — Т. 1 — М.: Мысль, 1989. — 654 с.

87. Делез Ж. Логика смысла: Пер. с фр.— Фуко М. Д 29 *Theatrum philosophicum*: Пер. с фр.—М.: «Раритет», Екатеринбург: «Деловая книга», 1998. — 480 с.
88. Делёз Ж. Различие и повторение / Ж. Делез. — СПб.: ТОО ТК Петрополис, 1998. — 384 с.
89. Делягин М. Г. Информационная революция, глобализация и кризис мировой экономики / М. Г. Делягин // Проблемы теории и практики управления. — 2001. — №1. — С. 47-53.
90. Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей // Хрестоматия по истории педагогики / сост. И. Е. Лакин [и др.] — Мн., 1971. — 608 с.
91. Дмитриева М. С. Механизм инноваций в науке XXI века / М. С. Дмитриева // Традиції та інновації в науці та освіті XXI століття: матеріали міжнародної наукової конференції. — Одеса, 2010. — 161 с.
92. Дротянко Л. Г. Фундаментальна та прикладна наука в системі вищої освіти // Наука та наукознавство. — 1999. — № 3. — С. 81-89.
93. Духовное производство: социально-философские аспекты проблемы духовной деятельности — М.: Наука, 1981. — 352 с.
94. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М.: «Наука», 1991. — 576 с.
95. Європейська конвенція з прав людини (з поправками, внесеними... 118)... [Електроний ресурс] — irs.in.ua./index.php?option=com...
96. Ершова-Бабенко И. В. Фундаментальные методологические положения психики человека. Статья 1 // «Перспективи». Соціально-політичний журнал. — 2000. — № 1(13). — С. 32-38.
97. Жижек С. Возвышенный объект идеологии. — М.: Художественный журнал, 1999. — 236 с.
98. Завершнева Е. Ю. Принципы неопределенности и дополнительности в квантовой механике и психологии: проблема методологических заимствований // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. —

2002. — № 1. — С. 75-80).

99. Загальна декларація прав людини (рос.—укр.)... Текст документа в 10.12.1948 :... —[Електроний ресурс] — zakon.rada.gov.ua/lavs/show995015.

100. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс, підручник /За редакцією О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — Київ: Юрінком-Інтер, 2006. — 688 с.

101. Закон України « Про вищу освіту» від 01 липня березня 2014 року № 1556-VII // <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/110-zakon-ukrayiny-pro-osvitu>.

102. Закон України про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки від 11 липня 2001 року, № 2623 — III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48. — С. 996-997.

103. Запесоцкий А. С. Образование: Философия, культурология, политика / А. С. Запесоцкий. — М.: Наука, 2002. — 456с.

104. Зиновьев А. А., Ревзин И. И. Логическая модель как средство научного исследования // Вопросы философии. — 1960. — №1. — С. 78-81.

105. Зинченко Г. И. Социальные проблемы НТР. — М.: Мысль, 1975. — 53 с.

106. Зинченко Е. Ф. Коммуникативная рациональность // Теоретический журнал Credo New.— 2003. — №3. — С.23-32.

107. Злобіна О. Г., Тихонович В.О. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. — К.: НАН України: Інститут соціології, 1996. — 100с.

108. Иванов Д. В. Виртуализация общества — СПб.:Петербург. Востоковедение, 2000. — 96 с.

109. Идеалы и нормы научного исследования. — Минск: БГУ, 1981.— 431 с.

110. Ільїн В. В., Кремень В. Г., Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму: монографія / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн; [Національна

- академія педагогічних наук України]. — К: Педагогічна думка, 2012. — 368с.
111. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. — СПб.: Петрополис, 1996. — 416 с.
112. Кавалеров А. І., Кадієвська І. А. Наукова інтелігенція: її роль та проблеми: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2007. — 152 с.
113. Калайков И. Цивилизацияи адаптация. М., — 1984. — 240 с.
114. Кант Иммануил. Критика практического разума / Иммануил Кант; Под общей редакцией В.Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. Серия «Философское наследие». — М.: Мысль. — Т.4. — Ч.І. — 1965. — 544 с.
115. Кант Иммануил. Критика чистого раз ума / Иммануил Кант; Под общей редакцией В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Серия «Философское наследие». — М.: Мысль. — Т.3. — 1964. — 799 с.
116. Капра Ф. Уроки мудрости. Разговоры с замечательными людьми Пер с англ. В. И. Аршинова, М. П. Папуша.. М.: Изд-во Трансперсонального института, 1996. — 318 с.
117. Карлов Н. В. О фундаментальном и прикладном в науке и образовании // Вопросы философии. — 1995. — № 11. — С. 35-46.
118. Касавин И. Т. Проблема и контекст: о природе философской рефлексии /И. Т. Касавин // Вопросы философии. — 2004. — № 11. — С. 19-31
119. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва: Государственный университет Высшая школа экономики, — 2000. — 608 с.
120. Кашперский, В.И. Информация / В.И. Кашперский // Современный философский словарь; под ред. д. ф. н., проф. В.Е. Кемерова. Лондон – Франкфурт – на – Майне – Париж – Люксембург – Москва – Минск: «ПАНПРИНТ», 1998. — С. 359-362.
121. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию: Учебник для вузов. Изд. 4-е, испр. — М.: Академический Проект, 2001. — 314 с.

122. Кемеров В.Е. Концепция радикальной социальности// Вопросы философии. — 1999. — №7. — С. 3-13.
123. Кетле Л. А. Социальная система и законы ею управляющие // Пер. с французского Л.Н. Шаховской. — М.: Издательство: КД Либроком, 2012. — 311 с.
124. Кетле Л. А. Социальная физика, или Опыт исследования о развитии человеческих способностей: В 2-т./ Под ред.[и с предисл.] А. Русова. — Киев [Киевск. коммерч. Ин-т], 1911–1913. — Т.1-2., — Т. 1. — Киев, 1911. — 112 с.
125. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. // Очерки по методологии социальных наук и общей теории права/Б.А.Кистяковский. — М.: Изд-во М. и С. Собашниковых, 1916. — 704 с.
126. Коваль Н. В. Забезпечення конституційних прав дітей на освіту та формування особистості : [Електроний ресурс] //http: //novopetrivka.at.ua /publ/zabezpechennj_a_konstitucijnikh_prav_ditej_na_osvitu_ta_formuvannja_osobistosti/1 -1 -0-6.
127. Ковлер А. И. Антропология права: Учебник для вузов. — М., Норма, 2002. — 467 с.
128. Козачков Л. С. Системы потоков научной информации. — К.: Наукова думка, 1973. — 199 с.
129. Колин К. К. Глобальные проблемы информатизации: информационное неравенство // «Alma mater»* (Вестник высшей школы). — М. — 2000. — № 6. — С. 27-30.
130. Колин К. К. Информационная цивилизация: будущее или реальность? // Библиотекосзнание. — 2001. — № 1. — С. 34-43.
131. Конвенція про права дитини 20 лис. 1989 ...; Конвенція, міжнародний документ від 20.11.1989: — [Електроний ресурс] zakon.rada.gov.ua/lavs/show/995 021.
132. Конечкая В.П. Социология коммуникаций. Учебник. — М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. — 304 с.

133. Кобществамзнания: Всемирній доклад ЮНЕСКО. — Вид.: ЮНЕСКО, 2005 — 240 с.
134. Конох Н. С. Особенности идентификации в пространстве права. // Идентичність у сучасному вимірі// Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Донецьк: Юго-Восток, Лтд, 2006.— С.49-51.
135. Конох Н. С., Кошелев В. И., Подготовка специалистов для промышленного производства и новая образовательная модель // Acta Universal Pontica Euxinus. Спец. выпуск / IV Междунар. конф. «Стратегия качества в промышленности и образовании» (4–11 июня 2010г., Варна, Болгария): Материалы. — В 4-х томах. — Том II (Ч.I). — Днепропетровск–Варна, 2010. — С. 147-150.
136. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — 136 с.
137. Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. / П. В. Копнин. — М.: Наука, 1973. — 464 с.
138. Корнилова Т. В. Экспериментальная психология: Теория и методы: Учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 381 с
139. Корсунцев И. Г. Философия виртуальной реальности / И. Г. Корсунцев // Виртуальная реальность: философские и психологические проблемы. — М., — 1997. — С.57-65.
140. Косарева Л. М. Социокультурный генезис науки нового времени. — М.: Наука, 1989. — 155с.
141. Косолапов В. В., Гончаренко А. Н.. XXI ст. в зеркале футурологии. — М.: Мысль, 1987. — 238.
142. Костенко О. М. Криза правопорядку і реформація юридичної освіти <http://h.ua/story/182828/>
143. Кохановский В. П. Философские проблемі соціально-гуманітарних наук/ Валерий Павлович Кохановский. — Р/Д.:Феникс, 2005. — 320 с.
144. Кохановский В. П., Пржиленский В. И., Сергодеева Е. А.

Философия науки: учебное пособие. — Москва – Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005.— 496 с.

145. Кремень В. Как нам реорганизовать образование. // Зеркало недели. Украина. — №13. — 2011.

146. «Круглый стол»: проблемы современного правопонимания // История государства и права. — 2003. — № 6. — С. 2-16.

147. Кузанский Н. Об ученом незнании // сочинения в 2-х т. —Т.1 — М., 1979. — С. 47-184.

148. Кузанский Н. О предположениях // Сочинения в 2-х т. —Т. 1 — М. — 1979.— С. 185-221.

149. Кузнецов В. І. Українська аналітика науки: спроба метааналізу / Філософська думка. — 2008. — № 2. — С.15-50.

150. Кузнецов Н. А. Информационное взаимодействие как объект научного исследования / Н. А. Кузнецов, Н. Л. Мусхелишвили, Ю. А. Шрейдер // Вопросы философии. —1999. — № 1 . — С. 77-87.

151. Кузнецова Н. И. Возникновение науки // Философия и методология науки. — М.: ЭУЯ. — 1994. — № 6. — С. 135-142.

152. Кулаков Ю. И. Поиск научной истины ведет к Богу / В кн.: Взаимосвязь физической и религиозной картин мира. Физики-теоретики о религии – Кострома: МИИЦАОСТ, 1996.—253 с.

153. Кун Томас. Структура научных революций /Томас Кун; пер. с англ. Налетова И. З. — М.: АСТ, 2002 —608 с.

154. Кун Томас. Структура наукових революцій. – К.: Port—Royal, 2001. — 228 с.

155. Кучуради И. Философия перед лицом мировых проблем // Вопросы философии. —2004. —№ 3. —С. 19-27.

156. ЛазаревичА. А. Глобальное коммуникационное общество. — Минск: Беларус. наука, 2008. — 350 с.

157. Лазаревич А. А. Научное знания в інформаційному суспільстві / Під ред. У. А.Героїменко. — Мінськ: Наука і техніка, 1993.—101с.

158. Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. Пер. с фр. Изд.2 — М., — 2011. — 208 с.
159. Ласло Э. Основания трансдисциплинарной единой теории // Вопросы философии. — 1997. — № 3. — С. 80-84.
160. Левицкий О.В. Інтуїція та проблеми творчості <http://www.newacropolis.org.ua/ua/study/conference/?thesis=>
161. Лейбниц Г. В. Монадология // Лейбниц Г. В. Соч. в 4-х т. — Т. 1. — М.: Мысль, 1982. — С. 413-429.
162. Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разуме. / Пер. П. С. Юшкевича. — М., Л.: Соцэкгиз, 1936. — 484 с.
163. Лейбниц Г. В. О словах // Лейбниц Г. В. — Соч. в 4-х т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1982. — С. 274-358.
164. Лекторский В. А. Деятельностный подход: смерть или возрождение? // Методологические проблемы современной психологии / Под ред. Т. Д. Марцинковской. М.: Смысл, 2004. — С. 5-20.
165. Лекторский В. А. Операционализм // Современная буржуазная философия. М.: Изд-во МГУ, 1972. — С. 430-444.
166. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм. Критические заметки об одной реакционной философии // Ленин В. И. Полное собрание сочинений . — Т. 18 — М.: Политиздат, 1973.
167. Леонтьев А. А. Знак и деятельность / А. А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1976. — № 10 — С. 124-132.
168. Леонтьев А. Н. Деятельность и личность / А. А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1974. — № 4. — С. 87-97.
169. Леонтьев А. Н. Деятельность и личность / А. А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1974. — № 5. — С. 65-79.
170. Леонтьев А. Н. Деятельность и сознание / А. А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1972. — № 12. — С. 129-140.
171. Леонтьев А. Н. Проблема деятельности в психологии / А. А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1972. — № 9. — С. 95-

108.

172. Лийв Э. Х. Инфодинамика как мировоззрение информационного общества / Э. Х. Лийв // Проблемы информатизации. — 2001. — № 1. — С. 31-36.

173. Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? // Постметодика, 2005. — №2 (60). — С. 33-41.

174. Литвин В., Андрущенко В., Гуржій А. Науково-освітнянський потенціал нації: погляд у ХХІ ст. — К.: Навч. кн., 2004. — Кн. 3: Модернізація освіти. — 973 с.

175. Литвинцева Л. В., Налитое С. Д. Виртуальная реальность: анализ состояния и подходы к решению // Новости искусственного интеллекта. — 1995. — № 3. — С. 24-90.

176. Лоскутникова В. М. Хабермас и Луман: два подхода к исследованию процессов коммуникации в современном обществе — Открытый междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика», выпуск № 2: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/2/losk.htm>.]

177. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. — М., 1996. — 464 с.

178. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. — М.: Искусство, 1970. — 384 с.

179. Луман Н. Медиа распространения информации: резюме <http://www.gnosis.ru/media/luman.html>].

180. Майнцер К. Сложность и самоорганизация. Возникновение новой науки и культуры на рубеже века // Вопросы философии. — 1997. — № 3. — С. 48-61.

181. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, — Харків — 2002. — 35 с.

182. Малицький Б. А. Потреби трансформації науки і інноваційного розвитку в умовах радикальних соціально-економічних перетворень //

Матеріали міжнародного симпозіуму «Наука та технологія в умовах реформування економіки: проблеми комерціалізації підприємництва і інноваційного менеджменту». — К., 1997. — С. 4-8.

183. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: «Прогресс — К», 1992. — 415 с.

184. Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. Тбилиси: Мецниереба, —1984. — 82 с.

185. Мамчур Е. А. Гуманистическая критика науки: аргументы за и против // Ценностные аспекты науки. — М.: Наука, 1990. — С. 81-94.

186. Манджиев Т. Б. Право как всеобщая форма бытия идеального в обществе // Правоведение. — 1997. — № 3. — С.34-46.

187. Марков Б. Знаки бытия. СПб., «Наука» — 2001. — 568 с.

188. Марченко О. В. Методологічні стратегії дослідження освітнього простору: Монографія. — Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. — 350с.

189. Матурана У., Варела Ф. Древо познания: биологические корни человеческого понимания. М., 2001. — 224 с.

190. Матьяш О. И. Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование [Электронный ресурс]// Сибирь. Философия. Образование. — 2002. — № 6. — С. 36-47. — Режим доступа:[http://jarki.ru/wppress/2008/10/13/48/.](http://jarki.ru/wppress/2008/10/13/48/)]

191. Мелик-Гайказян И. В. Информационные процессы и реальность / И. В.Мелик— Гайказян. — М.: Наука, 1997. —191 с.

192. Мелик-Гайказян И. В. Информация и самоорганизация / И. В. Мелик-Гайказян. — Томск: изд-во Томск, политех, ун-та, 1995. —179 с.

193. Меньчиков Г. П. Духовная реальность человека (анализ философско – онтологических основ). Казань: «Грандан», — 1999. — 408 с.

194. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966. ... Текст документа від 19.10.1973: [Електронний ресурс] — zakon.rada.gov.ua/lavs/show/995_042.

195. Микешина Л. А. Философия науки. — М.: Прогресс – Традиция,

2005. — 464с.

196. Моисеева Л. А. История цивилизаций: Курс лекций / Любовь Андреевна Моисеева. — Ростовн/Д: Феникс, 2000.

— М.: Норма, 2000. — 381с.

197. Моисеев М. М. Наука, освіта та частки Росії // Суспільство та економіка — М., 1999. — № 314. — С. 305-311.

198. Моисеев Н. Н. Информационное общество: возможность и реальность. Информационное общество: Сб. —М.: ООО «Издательство АСТ» — 2004. — 507 с.

199. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой. М., "Аграф", — 1998,— 480с.

200. Моисеев Н. Н. Современный рационализм. М.: НГВП КОКС, 1995. — 245 с.

201. Мордвинцева Л. П. Современные проблемы философии образования. — М : ИНИОН, 1998. — 66 с.

202. Мур Д. Э. Доказательство внешнего мира // Аналитическая философия: Избр. тексты. М., 1993. С. 66-84.

203. Мур Дж. Принципы этики /Перевод с англ. Л.В.Коноваловой — М.: Прогресс 1984. — 327 с.

204. Мысык И. Г. Философские основания лингвистического времени: монография / Ирина Георгиевна Мысык. — Одесса: Фенікс, 2009. — 253 с.

205. Мысык И. Г. Лингвистическое время как предмет философии образования / Ирина Георгіївна Мисик// Наукове пізнання: методологія та технологія. — №1 (25), — Одесса, — 2010 — С.110-115.

206. Назаренко Є.В. До поняття правової культури // Правова культура і підприємництво. — Донецьк, 1999. — 280 с.

207. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории (синергетика, психология и футурология) /А.П. Назаретян — М. :PerSe, — 2001. — 239с.

208. Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация

личности (формы, механизмы и стратегии) / АН АрмССР. Ин-т философии и права; Отв. ред. Э. А. Александрян. — Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1988. — 263 с.

209. Научное творчество. — М.: Наука, 1969. — 446 с.

210. Негодаев И.А. На путях к информационному обществу. — Ростов-на-Дону.: Изд. ДГТУ, — 1999. — 247 с.

211. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы /П. Е. Недбайло. — Львов,1959. — 169 с.

212. Нерсесянц В. С. Философия права. — М. : Изд. Группа ИНФРА М: Норма, 1997. — 652 с

213. Нерсесянц В. С. Юриспруденция: Введение в курс общей теории права и государства: Для юрид. вузов и фак.-тов. — М., 1998. — 635 с.

214. Нечипоренко В. П. Інформаційне забезпечення інноваційних процесів Нові міжнародні ініціативи // «Міжгалузєва інформаційна служба». — 2000. — № 1. — С. 3-6.

215. Никифоров А. П. От формальной логики к истории науки. — М.: Наука, 1983.—214 с.

216. Новая философскаяэнциклопедия. Энциклопедия размещена при поддержке РГНФ, новая философскаяэнциклопедия. Проект № 08-03-12110в. Интернет—версия издания: Новая философскаяэнциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. Научно-ред. совета В. С. Степин. iph.ras.ru > Новая философскаяэнциклопедия.

217. Новгородцев П. И. Кант и Гегель в их учении о праве и государстве. Два типических построения в области философии и права // П. И. Новгородцев. — М.: Университетская типография, 1901. — 245 с.

218. Носов Н. А. Виртуальнаяреальность // Вопросыфилософии, 1999, № 10. — С.152-164.

219. Носов Н. А. Словарь терминов // Носов Н. А. Виртуальная психология. — М.: «Аграф», 2000. — 431 с.

220. Ноттурно М. Толерантність, свобода та істина: фалібілізм і

відкриття закритих суспільств (Электронный ресурс— [http: nbuv.gov.ua›portal/soc_gum/totallogy/2002_8/](http://nbuv.gov.ua›portal/soc_gum/totallogy/2002_8/))

221. Овчинников Н. Ф. Знание – болевой нерв философской мысли: К истории концепций знаний от Платона до Поппера Текст. / Н. Ф. Овчинников // Вопросы философии. — 2001. — № 1. — С. 83-113.

222. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект): Автореф. Дис... на здобуття наук. ступ. д-ра філос. наук: 09.00.03/ Огнев'юк ; КНУ — Київ, — 2003 — 36с.

223. Опанасюк А. С., Опанасюк Н. М. Конспект лекцій “Сучасна фізична картина світу”. Частина 1. Мегасвіт. — Суми: Вид-во Сум ДУ, 2002. — 47 с.

224. Опанасюк А. С., Опанасюк Н. М. Конспект лекцій “Сучасна фізична картина світу”. Частина 2. Мікросвіт. — Суми: Вид-во Сум ДУ, 2003. — 61 с.

225. Опанасюк А. С. [Наукова картина світу: на порозі зміни парадигми](#) Развитие программы Единой теории поля, выдвинутой А. Ейнштейном. — М.: Изд-во Кириллица—1, 2002. —128 с.

226. Панкратов А. В. Телеология и принципнеобратимости / А. В. Панкратов // Вопросы философии. — 2003. — № 8. — С. 73-85.

227. Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М: АСТ, 2005. — 619 с.

228. Переслегин С. Б. Того, что достаточно для Геродота, мало для Герострата : послесл. к кн. С. Лема «Сумма технологий». — М, 2002. — 667с.

229. Перець В., Степанова В, Руденко Д. Правова криза. — Всеукраїнська газета Персонал – плюс — [№ 22 \(375\)— 2-8 червня 2010 року.](#)

230. Перов Ю. В. Историчность и историческая реальность. — СПб: Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2000. — 138 с.

231. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Особенности эмоциональной психологии. — 3-е изд. — С.-Петербург, 1908

— 269 с.

232. Петров М. А. О соотношении понятий информация и знание (к постановке проблемы) / Петров М. А. // Вестник Крас ГУ. Сер. «Гуманитарные науки». — 2002. — №2. — С.13-16.

233. Петросян В. К. Понятие и сущность ноократического общества // Вопросы философии, 2002. — № 10. — С. 45-74.

234. Пивоваров Д. В. // Общепроблемы философии науки: Словарь для аспирантов и соискателей / сост. и общ. ред. Н. В. Брянник ; отв. ред. О. Н. Дьячкова. — Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2007. — С. 307-310 (318 с.)

235. Пивоваров Д. В. Проблема носителя идеального образа: операционный аспект. Свердловск: Изд-во Урал. Ун-та, —1986. — 130 с.

236. Пилипенко Л. И. Духовноеизмерениереальности : Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 : Новошахтинск, 2003. — 117 с.

237. Пинский А. А. Пайдея (Работы 1986–96 гг.) — М. : Част. шк., 1977. — 363 с.

238. Пінчук А .Система освіти чи надія на самовиховання – Українська правда, 02 лютого 2011. Постійне посилення: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/02/2/5872721/>

239. Пінчук Є.А. Соціально-філософський аспект модернізації системи освіти як становлення інформаційного суспільства. Вісник Житомирського державного університету. Випуск 50. Філософські науки. Лютий 2010 р. — С.8-12.

240. Пирс Ч. С. Как сделать наши идеи ясными / Ч.С. Пирс // Вопросы философии. — 1996. — № 12. — С. 120-132.

241. Платон. Федон / Собр. соч. — В 4-хтт. — Том 2. — М., — 1993. — С. 7-81.

242. Плавич В. П. Становлення нової освітньої парадигми ХХІст.. : Монографія / В. П. Плавич — Одеса : Астропринт. — 2005. — 120 с.

243. Плавич В. П. Розвиток системи освіти України в контексті Болонського процесу: навч. посіб. / В. П. Плавич; за ред. Т. М. Забанова;

- Одеський нац. ун-т. ім. І. І. Мечникова. — Одеса: Астропринт, 2005. — 256 с.
244. Плеснер, Х. Введение в философскую антропологию: Ступени органического и человек [Текст]: пер. с нем. / Х. Плеснер. — М.: Проблема человека в западной философии. М.: Политиздат, 1988. — 552 с. (98-151; 524-527).
245. Полани М. Личностное знание: На пути к посткритической философии. Москва: «Прогресс», 1985. — 344 с.
246. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций / А.В. Поляков. — СПб.: Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. — 864 с.
247. Помогайбин В. Н. Военно-психологические исследования: методологические основы / В. Н. Помогайбин.— М.: Современный гуманитарный университет, 2001. — 527 с.
248. Попович О. С. Місце пріоритетів в реалізації державної науково — технічної політики України/ О. С. Попович // Наука і наукознавство. — 2001. — № 2. — С. 65-73.
249. Поппер Карл Раймунд. Логика социальных наук // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук./ Карл Раймунд Поппер. — М., 2000. — 307 с.
250. Поппер Карл Раймунд. Логика и рост научного знания. Под редакцией К. Р. Поппера./ Карл Раймунд Поппер. — М.: «Прогресс», 1983.— 604 с.
251. Поппер К. Р. Объективное знание. Эволюционный подход / Карл Раймунд Поппер. — М.: Эдиториал УРСС. — 2002 — 384 с.
252. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона.. Перевод с англ. Под ред. В.Н. Садовского./ Карл Раймунд Поппер. — М.: Феникс, Международный фонд « Культурная инициатива», 1992. — 448 с.
253. Проблеми методології сучасного правознавства. — К. — 1996. — 217 с.

254. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 2011 р. N 627 (627-2011-п) «Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення».

255. Пржиленский В.И. Онтологические предпосылки познания социальной реальности. Ставрополь, 1998. — 199 с.

256. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Перевод с англ. Ю. А. Данилова Общая редакция и послесловие В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова / Илия Пригожин, Изабель Стингерс. — М.: Мир, — 1987. — 386 с.

257. Проблеми методології сучасного правознавства // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 1.

258. Пунченко О. П., Пунченко Н. О. Образование в системе философских ценностей: Монография / О. П. Пунченко, Н. О. Пунченко. — Одесса: Печатный дом, Друк Південь, — 2010. — 506 с.

259. Пунченко О. П., Пунченко Н. О. О инновациях образовательной парадигмы в условиях формирования антропогенной цивилизации / Олег Петрович Пунченко, Наталья Олеговна Пунченко // Перспективы, — 2003. — № 4(24) — С. 3-7.

260. Пушкин В. Н. Эвристика и кибернетика. — М.: Знание, 1965. — 246 с.

261. Рабінович П. М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи // Методологічні проблеми правової науки (13-14 грудня 2002 р.). — Х.: Право, 2003. — С. 75-78.

262. Ракитов А. И. Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях / А.И. Ракитов. — М.: ИНИОН, 1998. — 104 с.

263. Ракитов А. И., Андрианова Т. В. Философия компьютерной революции. / А. И. Ракитов, Т. В. Андрианова // Вопросы философии — 1986. № 11. — С. 72-81.

264. Рассел Б. Искусство мыслить /Бертран Рассел. — М.:Интеллект-

книги, — 1999. — 104 с.

265. Рассел Б. Словник розуму, матерії та моралі /Бертран Рассел. — Київ, 1996. — 162 с.

266. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве. — М.: Т-во И. Д. Сытина, — 1897. — 295 с. (Сер. «Библиотека для самообразования»).

267. Рейман Л. Д. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении /Л. Д. Рейнман // Вопросы философии. 2001. — № 3.— С. 18-24.

268. Рикер П. Время и рассказ. Т.1. Интрига и исторический рассказ / Поль Рикер. — М.: Унив. кн., 2000. — 312 с

269. Рихтер Р. Скептицизм в философии / Пер. с нем. В. Базарова, Б. Столпнера /Р. Рихтер. — СПб.: Шиповник, 1910. — 370 с.

270. Розеншток-Хюсси О. Речь и действительность / О. Розеншток-Хюсси. — М.: Лабиринт, 1994. — 210 с.

271. Розов М. А. Знание как объект исследования. Воспоминания о работе новосибирского семинара (1963—1980) //Вопросы философии— 1998. —№1. — С 89-110.

272. Розов Н. С. Методологические принципы ценностного прогнозирования образование //Социально-философские проблемы образования: [Сб.ст.]. — М, 1992 — 190 с.

273. Романенко М. І. Соціальні та парадигмально-когнітивні детермінанти розвитку сучасної освіти: дис. на здобуття наук, ступеня д-ра філос. наук : спец.09.00.10 / Романенко Михайло Ілліч. — Д., 2003. — 408 с.

274. Рорти Р. Случайность, ирония, солидарность./ Первод с англ. Р. Рорти. — М.: Русское феноменологическое общество, 1996. — 282 с.

275. Роулс Д. Теория справедливости /Д.Роулс. //Этическая мысль: Научно—публицистические чтения /Редкол.: А.А. Гусейнов и др./: М.: Политиздат, 1990. — с. 229-243.

276. Румянцев Л. Б. Философские основания свободы : автореферат дис. ... кандидата философских наук : 09.00.11 / Помор. гос. ун-т им. М. В.

Ломоносова — Архангельск, 2003 — 22 с.

277. Руткевич М. Н. Диалектический материализм /М. Н. Руткевич — М.: Мысль, 1973. — 523 с

278. Сарапін О. Феноменологія релігії в її суперечливому баченні /О. Сарапін; //Дисциплінарне релігієзнавство. Колективна монографія. За науковою редакцією д. філос. н., професора Анатолія Колодного / Українське релігієзнавство.— К., 2009. — Спецвипуск 2009 —1.— 219 с.

279. Селіванов А. Практика сьогодні не сприймає ситуацію, яка створилася //Матеріали круглого столу «Юридична освіта в Україні потребує негайної реформи». — Освіта України. — <http://ukrosvita.at.ua/publ/1-1-0-52>

280. Селіванов В. До питання методології розроблення сучасної правової доктрини України // Вісник Академії правових наук України. — 2005. — № 2(41).— С.15-23.

281. Слотердайк П. Критика цинического разума. Пер. Александра Перцева. — Екатеринбург, Изд-во Уральского университета, 2001.— 584 с.

282. [Современная буржуазная философия](#) /Под ред. проф. А. С. Богомолова, проф. Ю. К. Мельвиля, проф. И. С. Нарского. — М.: издательство МГУ. — 1972 — 654 с.

283. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.

284. Соловьев В. С. Критика отвлеченных начал // Соловьев В. С. Собрание сочинений 9-ти томах. — Т. 2 — СПб.: Издание товарищества «Общественная польза», 1878 – 1880 — 387 с./PlatonaNet.org.ua/

285. Соловьев В. С. Теоретическая философия // Соловьев В. С. Соч. в 2 т. — Т. 1. — М., Мысль, 1988. — С. 757—831. [Сайт библиотеки Института философии РАН: www.philosophy.ru].

286. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас / Э.Ю. Соловьев. М. : Политиздат, 1991.—432 с.

287. Сорокин П. А. Нормативная ли наука этика // Сорокин П.А. Общедоступный учебник по социологии. Статьи разных лет. М.: Наука, 1994.

С.229-247.

288. Соціологія права: Навчальний посібник/ За ред. О.М. Джужи. — К. — 2004 — 448 с.

289. Социально-философские проблемы современности : монография /В. В. Макаров, В. П. Кохановский, Ю. Я. Червяков и др.; ВолгГТУ,Ставроп. гос. техн. ун-т. — Волгоград: РПК «Политехник»,1998. — 203с.

290. Спиноза Б. Краткий трактат о Боге, человеке и его счастье //СпинозаБ. Об усовершенствовании раз ума — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО - Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. — 864 с

291. Спиноза Б. Этика // Спиноза Б. Об усовершенствовании разума— М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО - Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 1998..— 864 с.

292. Стандарты и рекомендации для гарантии качества высшего образования в Европейском пространстве — Йошкар — Ола: Аккредитация в образовании, 2008. — 58 с.

293. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность /Вячеслав Семенович Степин // Вопросы философии. — 2003. — № 8. — С. 5-18.

294. Степин В. С. Теоретическое знание / Вячеслав Семенович Степин. — М.: Прогресс – Традиция, 2000 — 743 с.

295. Степин В. С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации /В.С. Степин, Л. Ф.Кузнецова. — М.: Наука, 1999. — 274 с.

296. Стиглиц Дж. Многообразные инструменты, шире цели: движение к пост-вашигтонскому консенсусу // Вопросы экономики. — 1998. — № 8. — С. 4-5.

297. Стоуньер Г. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики // Новая технократическая волна на Западе. М., 1986. — С. 392-409.

298. Суханов А. П. Информация и прогресс /А. П. Суханов. — Новосибирск: Наука, 1988, — (Серия «Наука и технический прогресс»). —

287 с.

299. Тацій В. Неналежно підготовлені юристи – це небезпека і для держави, і для суспільства. // Матеріали круглого столу «Юридична освіта в Україні потребує негайної реформи». — Освіта України. — <http://ukrosvita.at.ua/publ/1-1-0-52288>.

300. Тилинина Т.В. Заблуждения и социальное познание /Т. В. Тилинина. — Ростов-на-Дону, 1997. — 162 с.

301. Тиллих П. Мужество быть. // Тиллих П. Избранное. Теология культуры. М.: Юрист, 1995. — С.7-131.

302. Тихомиров О. К. Структура мыслительной деятельности человека (опыт теоретического и экспериментального исследования / О. К. Тихомиров. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. — 304 с.

303. Тофлер Элвин. Метаморфозы власти./Элвин Тофлер. — М.: Издательство «АСТ», 2001. — 672 с.

304. Тоффлер Элвин. Наука и изменение (предисловие) /Элвин Тофлер // Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Перевод с английского Ю. А. Данилова Общая редакция и послесловие В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова — Москва: Прогресс — 1986. — 432 с.

305. Тоффлер Элвин. Третья волна./ Элвин Тофлер. — М.: Издательство «АСТ», 2002. — 784 с.

306. Тофлер Елвин. Третья хвиля // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. — Київ: Либідь, 1996. — С. 275—277, 298—302

307. Тоффлер Элвин. Шок будущего./ Элвин Тофлер. — М.: Издательство «АСТ», 2001. — 560 с.

308. Тулин С. Концептуальные революции в науке // Структура и развитие науки. — М., 1978. — 970 с.

309. Турен, А. От обмена к коммуникации: рождение программированного общества / А. Турен // Новая технократическая волна на Западе. — М., 1986. — С. 229-239.

310. Туроу Лестер К.. Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир. Пер. с англ. А. И. Федорова. — Новосибирск, Сибирский хронограф, 1999. — 435 с.
311. Тюпа В. Очерк современной нарратологии / В. Тюпа // Критика и семиотика. — Вып. 5. — 2002. — С. 5-10.
312. Тяхтин В.С. О природе образа (психическое отражение в свете идеи кибернетики). Издательство “Высшая школа”, М, 1963. — 122 с.
313. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии: пер с англ. / А. Н. Уайтхед. — М.: Прогресс, 1990. — 717 с.
314. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти». № 347/2002 від 17.04.02 року
315. Україна — інтелект нації на межі століть. — К.: Інноваційно-видавничий центр «Інтелект», 2000. — 516 с.
316. Уэбстер Ф. Теории информационного общества.— М.: Аспект Пресс, 2004.— 400 с.
317. Феноменологія релігії в її суперечливому баченні // Українське релігієзнавство в Україні. — Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, березень 2009 — С. 30-31.
318. Философская энциклопедия – М.: Политпросвещение, 1967, т. 4, — 874 с.
319. Франк С. Л. Духовные основы общества – [Текст] Сб./ С. Л. Франк. — М.: Республика, 1992. — 310 с.
320. Франк С. Л. Непостижимое // Сочинения / С. Л. Франк. – М. : Правда, 1990. — С. 181-559.
321. Франк С. Л. Смысл жизни / С. Л. Франк. М.: АСТ, 2004. — 160 с.
322. Фролов И. Т. Гносеологические проблемы моделирования. Сборник статей/ Ответственный редактор И.Т. Фролов./ И.Т. Фролов — М.: Наука, 1978. — 248 с.
323. Фуко Мишель. Археология знания: Пер. с фр. / Общ. ред. Бр. Левченко / Мишель Фуко. — К.: Ника-Центр, 1996. — 208 с.

324. Фуко Мишель. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук: Пер. с фр. В.П. Визгина [Вступ. ст. Н.С. Автономовой] / Мишель Фуко. — СПб. : А-сad, 1994. — 405 с.
325. Хабермас Юрген. Демократия, разум, нравственность: Лекции и интервью. Москва, апрель.1989 / Юрген Хабермас. М.: Наука, 1992 — 178 с.
326. Хабермас Юрген. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас; [пер. с нем. Д.В. Складнева]. – СПб.: Наука, 2000. — 377 с.
327. Хайдеггер Мартин. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина /Мартин Хайдеггер — М.: Республика, 1993. — 447 с.
328. Хайтун С. Д. Социум на фоне универсальной эволюции // Общественные науки и современность./ Сергей Давыдович Хайтун. — 2005. — № 4. — С. 124-137.
329. Халапсис А. В. Постнеклассическая метафизика истории / Алексей Владиславович Халапсис. — Днепропетровск: Инновация, 2008. — 278 с.
330. Халапсис А. В. Образование и «менеджеры будущего» / Алексей Владиславович Халапсис // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. – К.: ІНТАС, 2011. — Вип. 56. — С. 134-140.
331. Ханнабас С. Парадигмы знания и их развитие // Общественные науки за рубежом. — Сер. 8. — 1990. — № 1. — С. 66-71.
332. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.
333. Цибра М. Ф. Самоствердження в структурі потреб особистості / М.Ф. Цибра // «Перспективи». Соціально-філософський журнал — 2013. — №2(56).— С. 122-127.
334. Чернавский Д. С. Проблема происхождения жизни и мышления с точки зрения современной физики / Д.С. Чернавский // Успехи физических наук. — 2000. Т. 170 — №2. — С.157-183.

335. Чернавский Д. С. Синергетика и информация (динамическая теория информации) — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 288 с.
336. Черненко А. К. Философия права Текст. / А. К. Черненко, — Новосибирск: Наука. Сиб. предприятие РАН, — 1998. — 153с.
337. Чери К. Человек и информация. — М.: Связь, 1979. — С. 23-49.
338. Честнов И. Л. Диалогическая онтология права в ситуации постмодерна / И. Л. Честнов. // Правоведение. — 2001. — № 3. — С. 45-52.
339. Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности. — С.-Пб: С.-Пб-ий юридический ин-т Генеральной прокуратуры Рос. Федерации, 2000. — 104 с.
340. Чуринов Н. М. Информационная реальность и цивилизация: Сб. науч. тр. / Под ред. Н. М. Чуринова. — Красноярск: САА, 1996. — 148 с.
341. Шалютин Б. С. Субъективная реальность: проблема первоначала : автореф. дис. ... д-ра филос. наук / Б. С. Шалютин. — Екатеринбург, 1998. — 31с
342. Шарков Ф. И. Теория коммуникаций / Ф. И. Шарков. — М. : РИП – Холдинг, 2005. — 246 с.
343. Шафаревич И. Р. Математическое мышление и природа / И. Р. Шафаревич // Вопросы истории естествознания и техники. — 1996. — № 1. — С. 78-84.
344. Шеллер М. Избранные произведения. — М., 1994. — 490 с.
345. Шеллинг Ф. В. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с нею предметов // Шеллинг Ф. В. Сочинения в 2 т.: Пер. с нем. Т.2. — М.: Мысль, 1989. — 636 с.
346. Шеннон К. Математическая теория связи // “К. Шеннон. Работы по теории информации и кибернетике”. М.: ИИЛ, 1963. — С. 243-332.
347. Шмид В. Проза как поэзия / В. Шмид. — СПб.: ИНАПРЕСС, 2001. — 352 с.
348. Шопенгауэр Артур. Мир как воля и представление // Артур Шопенгауэр [Пер. Ю.И. Айхенвальда под ред. Ю.Н. Попова] — Собрание

сочинений в 5-т. — Т. 1. — М.: Московский клуб, 1992. — 395 с.

349. Шопенгауэр Артур Свобода воли и нравственность / Артур Шопенгауэр, [Пер.; общ. ред. Гусейнова А. А.] — М.: Республика, 1992. — 447 с. — (Библиотека этический мысли).

350. Шрейдер Ю. А. Информация и знание / Ю. А. Шрейдер // Системная концепция информационных процессов : сб. тр. — М. : ВНИИСИ, 1988.— Вып. 3.— С. 47-53.

351. Штофф В. А. Моделирование и философия. — М.: Наука, 1966. — 301 с.

352. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. — ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 432 с.

353. Юдин Е. Г. Системный подход и принцип деятельности / Е. Г. Юдин. — М.: Наука, 1978. — 391 с.

354. Юзвешин И. И. Основы информатиологии // Высшая школа / И. И. Юзвешин. — 2001. — 600 с.

355. Яковлев И. П. Основы теории коммуникаций. Учебное пособие. — СПб., 2001. — 230 с.

356. Янковский С. Концепция общей теории информации Электронный ресурс. Режим доступа к ст.: <http://www.citforum.tula.ru>

357. Янч Э. Самоорганизующаяся Вселенная // Общественные науки и современность. — 1999. — № 1. — С. 143-157.

358. Ankersmit F. R. Historiography and Postmodernism. Wesley, 1989. — 59 p.

359. Bell D. The Coming of Post – industrial society. A. Venture in social Forecasting. — N. Y., 1973. — P. 14, 52, 119, 165-266, 339-368.

360. Berle A. A., Means G. C. The Modern Corporation and Private property. — Chicago. — 1932. — 243 p.

361. Botkin J., Elmandyira M. Malitza M. No Limits of Learning. — N. Y., 1979.—P. 61, 112.

362. Buhl Л. Die virtuelle Gesellschaft. Economic, Politik und Kultur im

Zeichen des Cyberspace. Opladen, 1997.

363. Bacon I. *The Wew Organon and Related Writings*. — Indianapolis Bobbs: Merrill. — 1960. — P. 90.

364. Conrnand A. *The Code of the Scientist and its Relation ship to Ethics // Science*. — 1977. — Vol. 198. — P. 699-705.

365. Craham, Zoran R. *Science, Philosophy and Human Behavior in the Soviet Union*. N. Y., 1987. — P. 11.

366. Craham, Zoran R. *Science, Philosophy and Human Behavior in the Soviet Union*. N. Y., 1987. — P. 11.

367. Galbraith Z. *Economics and the Palbic Purpose*. — Boston, 1973. — 82 p.

368. Gouldner A. *The Future of the intellectuals and the Rise of the New Class*. — N. Y.: Seafury, 1979. — P. 73-84.

369. Dvorkin R. *Law's empire /* London: Fontana Press, 1986. — 483 p.

370. Dvorkin R. *Taking rights seriosly*. — Cambridge: Harvard Univ. Press? 1977. — 310 p.

371. Galbraith Z. *Economics and the Palbic Purpose*. — Boston, 1973. — 82 p.

372. Gouldner A. *The Future of the intellectuals and the Rise of the New Class*. — N. Y.: Seafury, 1979. — P. 73-84.

373. Greenwalt K. *Conflicts of law and morality*. — New York : Oxford Univ. Press; Oxford: Clarendon Press, 1987, — 395 p

374. Hart H. L. A. *Essays in jurisprudence and philosophy /* — Oxsford: Clarendon Press, 1983. — 404 p.

375. Holzkamp K. *Theorie and Experimentinder Psychologie*: Berlin, N.-Y.: DeGruyter, 1981. 288 p.

376. Kohlberg L. *Moral Development and Behaviour*. — L., 1976. <http://philsci.univ.kiev.ua/biblio/Bcvzcnko/Chater—2.litml>.

377. Kohlberg L. *Moral stages and moralization // Moral Development and Behaviour*. — L., 1976.

378. Landow G.P. Hypertext 2.0: The convergence of contemporary critical theory and technology. Baltimore and London; The Johns Hopkins University Press, 1997. —246 p.
379. Merton R. K. Paradigm for the sociology of knowledge // Sociology of science Theoretical and empirical investigations. — London: Chicago, 1973.— P. 7-40.
380. Merton R. K. Science and democratic Social structure. In social theory and Social structure. — N. Y.: Free Press, 1957. — P. 550 - 561
381. Pareto and Mosca. — Ed by N. Meisee. — Englewood Cliffs. — N. Y., 1965.—377 p.
382. Parsons I. The institutionalization of scientific investigation // The sociology of science Barber B. and Hirsch W (eds). — N. Y.: Free Press, 1962.— P. 7-15.
383. Polanyi M. Scientific thought and Social reality. — N. Y.: Essays., 1974. — P. 76.
384. Porat, M. The Information Society: Development and Measurement / M. Porat, M. Rubin. Wash., 1978.—336 p.
385. Rorty R. Philosophy in America Today // Consequences of pragmatism — Minneapolis. Univ. of Minnesota Press, 1982. — 227 p.
386. Popper Karl R. Epistemology Without a Knowing Subject // Popper Karl R. Objective Knowledge. An Evolutionary Approach. Oxford, Clarendon Press, —1979.— Ch. 3.— pp. 106-152.
387. Stanislaw Lem. Bomba megabitowa. — Krakow: Wydawnictwo literackie, 1999. — 348 p.
388. The Changing Logic of Scientific Discovery. L. 1973, — 254 p.
389. Wittgenstein L. Philosophische Untersuchungen// Ludwig Wittgenstein. Werkausgabe, Bd.1-8, Frankfurt/M: Suhrkamp, 1984, Bd.1,— P. 394-977.
390. Virtualisierung des Sozialen. Die Informationsgesellschaft zwischen Fragmentierung und Globalisierung. B. Becker., M. Paetau (Hrsg.). / Frankfurt a.

M., — 1997. — 56 p.

391. Zadeh L. Fuzzy Algorithmic II Information and Control. — V. 12. —
N 2 — 1968. — P. 47—59.